

Харківський національний педагогічний університет ім.Г.С.Сковороди

На правах рукопису

Мотенко Ярослав Володимирович

УДК 94 (477.54) ”1917/1921”

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1917 – 1921 РР.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Білоцерківський Василь Якович
доктор історичних наук, професор

Харків - 2005

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	27
1.3. Висновок.....	35
РОЗДІЛ 2. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (БЕРЕЗЕНЬ 1917- СІЧЕНЬ 1919 РР.)	39
2.1. Соціально-економічна характеристика селянства Харківської губернії.....	39
2.2. Селянський рух в період розгортання Української національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.).....	55
2.3. Розвиток селянського руху за доби Української Держави і Директорії (квітень 1918 – січень 1919 рр.).....	85
2.4. Висновок.....	103
РОЗДІЛ 3. СЕЛЯНСТВО ХАРКІВЩИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПРОТИБОРСТВА (СІЧЕНЬ 1919 – СЕРПЕНЬ 1921 РР.) ..	106
3.1. Боротьба проти системи воєнного комунізму (січень – червень 1919 р.).....	106
3.2. Антиденікінський селянський рух (червень – грудень 1919 р.).....	116
3.3. Масові антибільшовицькі селянські виступи (січень1920–серпень 1921рр.).....	125
3.4. Висновок.....	168
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	178

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Важливою складовою процесу українського державотворення наприкінці ХХ-на початку ХХІ століття є переосмислення науковою громадськістю ключових моментів вітчизняної історії, зокрема, Української революції 1917-1921 рр. Оскільки протягом першої чверті ХХ століття селянство було домінуючою частиною української нації, виникає потреба у об'єктивному висвітленні його впливу на перебіг і результати революції та Громадянської війни.

Недостатньо дослідженими залишаються регіональні особливості соціальної поведінки українського селянства в період Української революції 1917-1921 рр. Ігнорування регіональної специфіки селянського руху в Україні, значною мірою, було властиве радянській історіографії, однак й рівень розробки проблеми регіональної аграрної історії пострадянською українською історіографією є нерівномірним для різних територій України. Зокрема, відсутнє об'єктивне, комплексне дослідження політичної, економічної, національно-культурної, збройної активності селянських мас в Харківській губернії у 1917-1921 рр.

Розпочата у 1999 р. в Україні реалізація права приватної власності на землю в загальнонаціональному масштабі, на нашу думку, передбачає передусім врахування історичного досвіду здійснення аграрних реформ в умовах перехідного періоду, в тому числі й на регіональному рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з науковою темою “Історія України: проблеми суспільного, політичного, культурного, економічного розвитку” кафедри історії України Харківського національного університету імені Г.С.Сковороди.

Об'єктом дослідження дисертаційної роботи є революційні процеси в українському селі у 1917-1921 рр.

Предметом дослідження є боротьба селянства Харківської губернії за свої соціально-економічні, політичні і національні права в період Української революції 1917 – 1921 рр.

Хронологічні межі дослідження – березень 1917 р.– серпень 1921р. Нижня межа відповідає початку Української революції і першим спробам самоорганізації селянського руху на Харківщині. Верхньою межею дослідження автор вважає серпень 1921 р., як час самоліквідації місцевого антиурядового селянського повстанського руху, зумовленої впровадженням нової економічної політики.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Харківську губернію в межах 1917- 1921 рр. Потрібно зазначити, що протягом вказаного періоду, територіально-адміністративна структура губернії зазнавала змін. У 1917 р. Харківська губернія складалася з 11 повітів: Сумського, Лебединського, Охтирського, Богодухівського, Валківського, Харківського, Вовчанського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Старобільського . На початку 1920 р. за рахунок восьми волостей Зміївського повіту було створено новий повіт - Чугуївський. 16 квітня 1920 р. згідно постанови ВЦВК УСРР, від Харківської губернії до Донецької губернії відійшли чотири волості Зміївського повіту, дві волості Куп'янського повіту і весь Старобільський повіт. Таким чином дослідження проводилося з врахуванням вищеназваних адміністративно - територіальних змін.

Метою роботи є висвітлення регіональної специфіки селянського руху у Харківській губернії. Вказана мета конкретизується такими завданнями:

- провести історіографічний аналіз наявної літератури з теми дисертаційного дослідження і систематизувати джерела з історії селянського руху в Харківській губернії у 1917 – 1921 рр.;
- розкрити зв'язок специфіки розвитку аграрного сектору економіки Харківщини з виникненням місцевого селянського руху;
- визначити економічні, політичні, соціальні фактори, що вплинули на радикалізацію селянського руху в краї;
- охарактеризувати ставлення місцевого селянства до державних інституцій та політичних партій в Україні у 1917- 1921 рр;

- вивчити ставлення різних груп селянства до соціально-економічних та політичних змін, що відбулися на селі протягом 1917-1921 рр.;
- дослідити особливості селянських виступів в губернії на різних етапах розвитку Української революції 1917-1921 рр.
- висвітлити контакти селянства Харківщини з повстанським рухом інших регіонів;
- з'ясувати роль національного фактору в посиленні соціальної активності селянських мас краю.

Методологічною основою дослідження є принципи об'єктивності та історизму. При написанні дисертації було використано загальнонаукові методи системності та статистики і спеціально – історичні: історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний .

Наукова новизна дисертації полягає в постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці, зокрема:

- вперше у вітчизняній історіографії здійснена спроба комплексно дослідити селянський рух в Харківській губернії у 1917- 1921 рр.;
- на основі вивчення різних джерел вперше розкрито вплив наслідків аграрної реформи П.А.Столипіна на розвиток регіонального селянського руху в роки революції та Громадянської війни;
- у дисертації вперше показано участь у селянському русі селян – „промисловців”, які поєднували працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості;
- у роботі вперше обґрунтовується теза: в період Української революції 1917-1921 рр. представники лівих політичних партій в Харківській губернії вживали поняття „куркуль” для визначення власників індивідуальних селянських господарств, які бажали зберегти приватну власність на землю і активно захищали свої економічні, політичні і національні права.;
- простежено процес радикалізації селянського руху і встановлено чинники, що сприяли виникненню місцевого повстанства;

- у дисертації вперше доведено, що невирішеність національного питання була важливим чинником перетворення селянського руху в Харківській губернії на збройну форму самозахисту;
- висвітлено пасивні та активні, нелегальні і легальні форми боротьби селянства за свої інтереси;
- детально розглянуто активні легальні форми боротьби місцевого селянства, оскільки дослідження саме цього різновиду політичного самовираження аграрного населення Харківської губернії зазнало найбільших фальсифікацій в радянській історіографії і є вкрай обмеженим у сучасній українській історичній літературі;
- з'ясовано міру впливу селянського повстанського руху сусідніх регіонів на соціальну поведінку селянства Харківської губернії і доведено, що найбільш впливовими і популярними серед сільського населення регіону було „махновське і “уенерівське” повстанство;
- суттєво розширене уявлення про складові офіційної продовольчої політики тогочасних державних інституцій в Харківській губернії;
- висвітлено ставлення селянства до надзвичайних економічних заходів владних структур на селі і відповідних аграрних перетворень.
- узагальнено наслідки боротьби селянства Харківської губернії за свої економічні, політичні і національні інтереси.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані для створення спеціальних і узагальнюючих праць з історії Української революції, підготовці спецкурсів з історії селянства, краєзнавчих досліджень, при створенні навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дисертації відбулася на засіданнях кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. Окремі положення та висновки доповідалися на Міжнародній науковій конференції “Краєзнавство – 2001” (Харків, 17 квітня 2001 р.);

IV Міжнародній науковій конференції Харківського обласного історико-археологічного товариства “Проблеми історії та археології України” (Харків, 16- 18 травня 2001 р.); Третіх наукових читаннях, присвячених пам’яті С.М.Королівського (Харків, 16 листопада 2001 р.), V Міжнародному конгресі українців (Чернівці, 26 -29 серпня 2002 р.), Міжнародній науковій конференції „Проблеми історії та археології України”, присвяченій 100-річчю XII Археологічного з’їзду (Харків, 25 – 26 жовтня 2002 р.).

Основні положення і висновки дисертації викладені автором у таких публікаціях:

1. Мотенко Я.В. Радянська влада і селянський рух на Харківщині (1918 – 1920 рр.) //Зб. наук. пр. –Сер. Історія та географія: Харк. держ. пед. ун.-т ім. Г.С. Сковороди. – Х.: ОВС, 1999. – Вип. 3. С. 29-32.
2. Мотенко Я.В. Антиденікінський рух селянства Харківщини (червень - грудень 1919 р.) //Зб. наук. пр. – Сер. Історія та географія. Харк. держ. пед. ун.-т ім.Г.С. Сковороди.–Х.: ОВС, 2001. -Вип. 7. – С. 52-57.
3. Мотенко Я.В. Радикалізація селянського руху Харківщини як наслідок політичної кризи 1917-1920 рр. // Проблеми історії та археології України. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-річчю незалежності України. (16-18 травня 2001 р.) – Х, 2001.– С.138 – 139.
4. Мотенко Я.В. Дезертирство як форма опору селянства Харківщини (1918 – 1921 роки) // Вісн. Харк. держ. ун-ту. – Х.: 2002. - №556. – Сер. Історія України. – Вип.5. – С.120-123.
5. Мотенко Я.В. Національне питання в ідеології селянського руху в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.) // Схід. – 2002. - №4. –С.43-46.
6. Мотенко Я.В. “Куркульство” як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917-1921 рр.) //Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту.- Вінниця.- 2002.- Сер.Історія; Зб. наук. пр. – Вип., 4. – С.60 – 63.
7. Мотенко Я.В. Визначення терміну „куркуль” в історіографії Громадянської війни 1918 – 1921 рр. в Україні // Зб. наук.пр.– Сер. Історія

та географія. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. –Х.: ОВС , 2002.
– Вип. 11. – С. 24-27.

Структура дисертації зумовлена завданням дослідження. Дисертація побудована за хронологічним принципом і складається зі вступу, трьох розділів і висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 195 сторінок, з них основна частина 177 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія проблеми.

Наявну літературу з тематики дослідження було умовно розділено на три групи: радянська історична література, українська пострадянська і закордонна історіографія. Автор вважає за доцільне проаналізувати разом історичні праці видані в УРСР та РРФСР, з огляду на їхню відповідність однаковим ідеологічним вимогам.

Накопичення інформації про регіональну специфіку селянського руху у Харківській губернії радянська історіографія розпочала у 1920-х – в першій половині 1930-х рр. Так, у 1922 році було надруковано статтю Н.Попова „История бандитизма в Харьковской губернии” [1]. Ця праця містила окремі дані про діяльність загонів по боротьбі з бандитизмом в краї у 1921 році. Автор тенденційно висвітлив події пов’язані з виникненням антикомуністичних селянських повстанських загонів і беззастережно охарактеризував їхніх бійців як „політичних бандитів”, що підкорялися „селянській буржуазії – куркулям” [1, с. 112]. Н.Попов вважав, що найбільший вплив на повстанців мала махновська ідеологія. Вирішальну роль у подоланні антиурядового збройного опору на селі автор відвів новій економічній політиці.

У 1930 р. була надрукована наукова розвідка В.Лобахіна „Лютий на селах Харківщини” [2]. Автор досить детально дослідив історію скликання першого Харківського губернського з’їзду рад селянських депутатів. Справедливо назвавши визначальним, вплив українських і російських есерів на формування резолюції з’їзду по земельному питанню, В.Лобахін, водночас не висвітлив події, пов’язані з ухваленням резолюції по національному питанню.

В другій половині 1930-х – 1940-х рр. прагнення істориків уникати тематики, що будь-яким чином могла виявитися пов’язаною з історією українського національно-визвольного руху, зумовило майже повне припинення дослідження історії селянських рухів в Україні в роки Громадянської війни.

У 1950-х – 1980-х рр. дослідження проблеми було поновлено. Протягом 1952-1953 р.р. з'явився ряд наукових робіт Ю.Ю.Кондуфора, В.П.Шила, М.І.Ксензенка [3, 4, 5]. Увага дослідників була зосереджена на висвітленні історії реалізації радянською владою політики воєнного комунізму в Україні у 1919-1920 рр. Але якщо В.П.Шило і Ю.Ю.Кондуфор звертаючись до подій на Харківщині, головним чином, цікавилися роботою продзагонів, то М.І.Ксензенко поставив перед собою мету дослідити процес націоналізації землі в Харківській губернії у 1920 році. Останній прийшов до висновку, що наслідком проведення революційних аграрних перетворень в губернії, було зростання кількості господарств селян – середняків [5, с.12].

Святкування 40-річчя перемоги Жовтневої революції у 1957 році супроводжувалося численними публікаціями історичних досліджень, присвячених тематиці Громадянської війни в Україні. Помітне місце серед них займали праці, присвячені проблемі стосунків радянської влади і різних прошарків сільського населення. Серед подібних робіт, вирізняється своєю солідною джерельною базою краєзнавче дослідження А.К. Ісіченка “Боротьба робітників і селян під керівництвом більшовиків за встановлення радянської влади в Ізюмському повіті (1917-1918рр.)”[6]. Використавши широке коло архівних матеріалів і періодичних видань за 1918 рік, автор прийшов до висновку про значний вплив партії есерів на суспільно-політичні погляди місцевого селянства і тісний зв'язок заможного селянства Ізюмського повіту з націоналістично налаштованими політичними колами. Проте, А.К.Ісіченко у своїй праці не висвітлив програмних засад діяльності ізюмських “націоналістів”,

Наприкінці 1950-х, на початку 1960-х років ХХ століття радянська історіографія поповнилася серією робіт, присвячених дослідженню періоду окупації України німецькими і австро-угорськими військами. Спільними рисами цих робіт були їхня яскраво виразна ідеологічна спрямованість і прагнення довести керівну роль КП(б) У і РКП (б) в організації антиінтервентського руху опору. У висвітленні аграрної політики Німеччини та Австро – Угорщини в Україні і стосунків сільського населення з окупантами, автори здебільшого

обмежувалися фактографічним описом перебігу Звенигородсько-Таращанського повстання на Київщині у червні 1918 року. Аграрна політика УНР, уряду Української Держави, на території Харківської губернії і відповідна реакція місцевого селянства не стали предметом ґрунтовного дослідження в працях радянських істориків. Так, наприклад, монографія Г.Ф. Заставенка “Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р.” містить інформацію про конфліктні ситуації, що виникали між селянством Харківської губернії і інтервентами [7]. Однак автор використовує її як ілюстрацію до загального опису більшовицького руху опору в Україні. Характерним прикладом ставлення радянських істориків до вивчення історії селянського руху в Харківській губернії у квітні-грудні 1918 року є монографія Є.М.Скляренка “Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році”[8]. Використовуючи мемуари німецьких військових, архівні матеріали, періодику часів УНР і Гетьманату П.П.Скоропадського, автор навів приклади збройних селянських виступів майже у всіх губерніях України, окрім Харківської. Водночас дослідник стверджував, що й на Харківщині мав місце масовий антигетьманський селянський повстанський рух.

Більш обережним у висновках щодо активності селянського повстанського руху на Харківщині під час австро-німецької окупації у 1918 році був радянський історик Ю.Я.Белан. У своїй монографії, написаній на основі матеріалів з дев'яти російських і українських архівів, автор поставив перед собою мету довести, що селянські повстання в Україні проти інтервентів були не стихійними, а керованими КП(б)У і РКП (б) [9]. На думку історика, вирішальне значення у цій боротьбі мала збройна допомога Росії. Однак, розглядаючи події на території Харківської губернії. Ю.Я.Белан лише згадує про бойові рейдові групи Звенигородсько-Таращанських повстанців. Цікаво, що дослідник, описуючи діяльність німецьких реквізиційних загонів, не навів жодного прикладу збройного опору селянських мас Харківської губернії. Він лише зазначив, що звістки про формування Росією у “нейтральній зоні”

повстансько-диверсійних загонів, “підіймали настрої населення Харківської губернії” [9, с.248].

У 1960-х рр., дослідники намагалися відкинути найодіозніші стереотипи радянської історіографії 1950-х рр.. Здійснювалися спроби ґрунтового дослідження економічних передумов розв’язання громадянського конфлікту на селі. І хоча, як і раніше, “куркульство” вважалося соціальною базою націоналістичної контрреволюції, історики К.К.Шиян і С.Я.Островський визнали його активну участь у селянському антипоміщицькому русі в Харківській губернії в 1917 р.[10]. В.Є.Тичина у своїй монографії „Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році” використовуючи стенограми другого з’їзду КП(б)У, вперше в радянській історіографії вказав на незначні успіхи Харківського губернського більшовицького підпілля в організації антигетьманського руху опору [11]. Історик М.І.Куліченко у монографії “Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918-1920)” обґрунтовано стверджував, що спроба КП(б)У очолити в 1919 р. антиденікінський селянський повстанський рух на Харківщині зазнала цілковитої поразки [12]. Не менш значущими були спроби автора висвітлити прорахунки більшовиків у здійсненні національної та земельної політики в Харківській губернії у 1919 році. М.І. Куліченко був одним з перших вітчизняних істориків, котрий справедливо піддав критиці насильницьку політику створення колективних господарств під час Громадянської війни. У 1968 р. з’явилася монографія М.І.Ксензенка “Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1918 – березень 1921 р. р.)” [13]. В цій праці автор ґрунтовно дослідив перебіг більшовицьких аграрних реформ у Харківській губернії протягом всього періоду “воєнного комунізму” і в своїх оцінках намагався зайняти об’єктивну позицію.

На початку 1970-х рр. радянські історики виявили посилену увагу до питань, пов’язаних з історією боротьби КП(б)У і РКП(б) з “куркульською контрреволюцією” в Україні. Зокрема, окремі аспекти діяльності антибільшовицького підпілля і боротьби спеціальних більшовицьких каральних

органів з повсталим селянством в Харківській губернії було висвітлено в монографії О.О.Кучера “Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр.”[14]. У своїй праці, створеній на основі широкої джерельної бази, що містить архівні матеріали, спеціальні військові видання 1920-х рр., мемуари партійної еліти, автор спробував показати соціальну базу, політичні програми й тактичні засоби антибільшовицьких сил в Україні. В Харківській губернії, на думку дослідника, головну небезпеку для більшовиків на початку 1920-х рр. становили місцеві селянські повстанські загони, що були ідейно та організаційно пов’язані з махновським рухом. Поряд з цим, автор відзначав значну активність й петлюрівського повстанства на Харківщині в той час. Вивчаючи політично-організаційні заходи КП(б)У по ліквідації “внутрішньої контрреволюції” і участь у цій боротьбі частин Червоної Армії, ВУНК-ДПУ, міліції, загонів КНС, науковець прийшов до ряду висновків. Так, автор вважав боротьбу з повстанством у 1921-1923 рр. продовженням Громадянської війни. О.О.Кучер визнав, що всі верстви українського селянства були незадоволені політикою “воєнного комунізму”, а нова економічна політика, навпаки, отримала позитивну оцінку селянських мас Харківської губернії. Однак, погоджуючись з твердженням про участь середнього й незаможного селянства в антибільшовицькому повстанському русі, дослідник вважав, що це було результатом малосвідомості селянства й тимчасового невдоволення окремими заходами радянської влади. Натомість справжнім, ідейним, ворогом більшовиків на селі, на думку автора, було лише “куркульство” – націоналістично налаштоване, заможне селянство. Як наслідок, О.О.Кучер прийшов до політично заангажованого висновку: оскільки у антибільшовицькій боротьбі “куркульство” переслідувало цілі, що не цікавили інші верстви аграрного населення, то неправомірно вживати до “куркульських” виступів термін “селянські” 14, с. 18].

У 1972 р. з’явилася перша і остання в радянській історіографії праця, в якій було поставлено мету комплексно висвітлити історію селянського руху в Харківській губернії. У монографії “Селянський рух у Харківській губернії

(березень 1917 – січень 1918 р.)”, історик П.Ф.Решодько здійснив спробу історико-економічного і політологічного аналізу умов в яких виник і почав розвиватися селянський рух в Харківській губернії в період Лютневої та Жовтневої революцій і початку Громадянської війни [15]. Автор зміг досить детально відтворити головні моменти боротьби сільського населення Харківщини за свої політичні й економічні права, і вірно визнав факт підтримки Центральної Ради значною частиною селянства Харківської губернії протягом 1917 року. Однак науковець не висвітлив протиріччя, що виникли між селянством і більшовиками, після окупації Харківщини червоними російськими військовими загонами і недооцінив значущості національно-культурних питань в житті місцевого селянства.

Наприкінці 1970-х- на початку 1980-х рр., з’явився ряд досліджень, присвячених антиденікінському селянському рухові і утвердженню радянської влади у 1920 р. в Україні. В наукових роботах М.М.Олійника і Т.А.Вовка було конкретизовано відомості про діяльність селянських повстанських загонів і їх керівників на Харківщині протягом червня-грудня 1919р. У праці М.М.Олійника надано цінні статистичні дані щодо діяльності у 1920 р. КНС на Харківщині [16, 17]. Проте загальним недоліком перелічених робіт була гіперболізація керівної ролі КП(б)У в організації селянського руху опору військовій диктатурі Добровольчої армії.

У 1980-х рр. привертати до себе увагу високим науковим рівнем і багатим статистичним матеріалом праці історика В.В.Калініченка. Окресливши територіальні рамки своїх досліджень межами Лівобережної України, В.В.Калініченко здійснив ґрунтовний історико-економічний аналіз стану сільського господарства Харківської губернії в період Української революції 1917-1921 рр. [18, 19, 20, 21]. Автор відзначав велику роль у економічному житті регіону заможного селянства, котре, на його думку, було серйозним конкурентом для місцевих поміщиків.

Протягом останнього десятиріччя існування СРСР, радянська історіографія продовжувала активно досліджувати історію боротьби українських і російських

більшовиків з українським “куркульством”. Особливого значення в цьому відношенні набувало вивчення стосунків сільського населення і радянських органів влади в Харківській губернії, оскільки остання за одностайним визнанням радянських істориків була регіоном, де особливо помітно спостерігався сильний вплив “куркульства” на місцевий селянський рух. Однак новизною висновків тогочасні праці не відзначалися. Як і раніше, боротьба “куркульства” за свої інтереси в Харківській губернії розглядалася виключно, як збройний опір махновського і петлюрівського повстанства [22, с.19-20]. Лише у 1990 р. в монографії І.В.Хмеля було здійснено спробу розглянути мирні, легальні засоби боротьби заможного селянства Харківської губернії за право володіти землею і розпоряджатися продуктом власної праці [23].

Після проголошення незалежності України у 1991р., історики отримали доступ до конфіденційних джерел інформації, що суттєво вплинуло на їхню оцінку участі селянських мас Харківської губернії в подіях 1917-1921 рр. Це стало однією з важливих передумов переходу до якісно нового етапу вивчення історії селянського руху на Харківщині.

Однією з найпопулярніших в українській історіографії виявилася тема махновщини. Залучення до наукового обігу документальних свідчень з фондів КДБ, партійних, військових архівів дозволило історикам трактувати махновщину як широкий масовий селянський рух. Стосунки селянства Харківської губернії з махновським рухом були частково висвітлені у монографії В.Ф.Верстюка “Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921)”[24]. Автор розглянув питання створення махновцями таємних опорних баз в селах Харківщини і діяльності рейдових груп Революційної Повстанської Армії України (махновців) в регіоні. Історик дійшов висновку, що махновська ідеологія мала досить вагомий відсоток своїх прихильників серед сільського населення Харківської губернії. Проте праця В.Ф.Верстюка є насамперед нарисом політичної історії махновського руху, тому стосунки махновців з місцевим селянством на рівні соціальної взаємодії автор детально не досліджував. Цього питання торкнувся у своїх працях В.М.Чоп.

Обравши предметом свого дослідження проблеми ідеології, суспільного та військового устрою махновського руху, В.М.Чоп пропонує своє бачення махновського руху, як альтернативного варіанту української державності, особливу форму суспільного устрою, що витікав сутністю своїх традицій з козацької епохи [25, с. 15]. Автор дійшов до висновку, що пропаганда махновцями ідеї “вільного радянського ладу” мала успіх серед певної частини селянства Харківської губернії, оскільки сільське населення в регіоні робило спроби створення місцевих органів самоврядування за зразком махновських “вільних рад” [26, с. 44-45].

Одним з питань, що посилено вивчала українська пострадянська історіографія, стала політика „воєнного комунізму”, її роль в аграрній історії України ХХ століття, економічний, військовий та юридичний аспекти впливу на громадське життя селянства. В зв'язку з цим, ключове поняття вітчизняної історіографії Громадянської війни – “куркуль” набуло нового значення. З початку 1990-х рр. дослідники поступово відмовляються від односторонньої оцінки ролі “куркульства” в аграрному житті країни, що було властиве радянській історіографії. Так, В.Ф.Верстюк у своїй монографії намагається довести, що термін “куркуль” був “політичним жупелом”, який активно використовувався більшовиками для пояснення незадоволення селянства політикою „воєнного комунізму” [24, с.350]. Схожих поглядів дотримується і С.В.Кульчицький, вважаючи, що “куркульський бандитизм” був насправді антибільшовицьким селянським повстанським рухом [27, с.145]. У 2000 році з'явилася монографія О.І.Ганжі, в якій авторка доводить, що термін “куркуль” був політичним ярликом, який використовувався більшовиками для маскуванню їхнього збройного протистояння з селянством. [28, с.129].

В середині 1990-х рр. з'являється ряд наукових робіт краєзнавчого характеру, автори яких обрали предметом дослідження селянський повстанський рух в Харківській губернії в період „воєнного комунізму”. Передусім потрібно відзначити наукову розвідку Є.Сіваченка “Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920р.)” [29]. На основі аналізу

документальних матеріалів місцевого походження автор прийшов до висновку, що селянський повстанський рух у Харківській губернії досяг апогею свого розвитку у 1920 р. Автор справедливо вважає, що головною причиною невдоволення селянства була політика “воєнного комунізму”.

Головну увагу дослідник надав опису повстання у селі Ков’яги Валківського повіту в травні 1920 р. На думку історика, цей антибільшовицький збройний виступ сільського населення Харківщини має бути зарахованим до однієї з найвизначніших спроб українського селянства захистити не лише власні політичні і економічні, а й національні права.

У 1995 році побачила світ праця історика В.І.Семененка “Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки)” [30]. Джерельну основу книги склали архівні матеріали, документальні збірники, мемуари, праці вітчизняних та закордонних авторів. Автор піддав прискіпливому аналізу стан аграрного сектору економіки Харківської губернії напередодні початку Української революції 1917-1921 рр. і відкинув тезу про малоземелля, як причину бідності селянства. Натомість, В.І.Семененко вбачає головну причину незадовільного становища більшості селянства Харківщини в низькому рівні землеробської культури. Відтворюючи картину соціальної структури сільського населення Харківщини і його майнової диференціації, автор приходять до висновку, що передумови розв’язання Громадянської війни вже існували на селі ще до 1917 року. Революції і військові дії були лише каталізатором визрілих протиріч. Водночас, автор піддає критиці аграрні заходи більшовицької партії. В.І.Семененко трактує їх, як непродумані, антигуманні експерименти над українським селянством. Наведена у книзі значна кількість маловідомих фактів про селянський повстанський рух в Харківській губернії додатково аргументує тези автора про антиселянську, по своїй суті, політику більшовиків в Україні.

Важливим доповненням до вищерозглянутої монографії, стала наукова розвідка В.І.Семененка і О.Л.Радченко “Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х р. р.” [31]. У своїй статті автори, вперше у вітчизняній історіографії, детально дослідили методику і засоби державного

терору КП(б)У, спрямованого проти селянського повстанського руху в Харківській губернії. Поряд з цим дослідники спробували в загальних рисах окреслити характерні особливості збройної боротьби селянських мас проти владних державних структур, акцентувавши увагу на взаємній жорстокості, виявленій обома сторонами.

Вивчення проблеми протистояння держави і українського селянина на теренах Харківської губернії у 1917-1921 рр. було продовжено В.І.Семененком у 1999 році публікацією статті „Над Харківщиною – революції тайфун” [32]. Автор став більш критично ніж у попередніх роботах, оцінювати поведінку сільського населення губернії під час Громадянської війни. На думку дослідника, значно сприяли загостренню збройного конфлікту в регіоні, неосвіченість значної частини селянства, його небажання рахуватися з реальною ситуацією, антисемітизм.

Однією з найпопулярніших тем історичних досліджень у середині 1990-х років, стала діяльність Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВУНК) в роки Громадянської війни. Якщо за радянських часів, офіційна історіографія пов'язувала діяльність цієї організації, головним чином, з боротьбою проти злочинності і сил контрреволюції, то представники української пострадянської історіографії, передусім, вбачали у ВУНК репресивно-каральну організацію, що вселяла у цивільне населення страх перед тоталітарною державою. Операції ВУНК, спрямовані проти антибільшовицьки налаштованої частини українського селянства, знайшли часткове висвітлення у працях В.Ф.Верстюка, Є.Скляренка, В.І.Семененка [24, 33, 30]. Однак регіональний аспект даної проблеми стосовно Харківської губернії у історичній літературі розкрито неповно. Відзначаючи такі позитивні риси їхніх робіт, як наукова новизна, посилення фактологічної основи праць посиленнями на неопубліковані архівні джерела, потрібно зазначити, що багато найбільш цікавих моментів роботи органів ВУНК серед селянства Харківщини (вербування інформаторів, розвідка, робота таємних агентів в повстанських загонах) залишилися нерозкритими. Головною причиною такого стану справ є недоступність багатьох фондів з колишніх архівів ВУНК.

Наприкінці 1990-х, на початку 2000-х рр. історична наука накопичила солідну інформаційну базу з історії селянства під час Української революції 1917-1921 рр. Творча обробка значної кількості даних, дозволила науковцям прийти до узагальнюючих висновків про природу, рушійні сили, масовість селянського руху в Україні. Так, наприклад, у працях В.В.Калініченка та І.К.Рибалки було підбито кінцеві підсумки аграрних перетворень в роки Громадянської війни і дано виважену та аргументовану оцінку аграрній політиці державних утворень в Україні протягом 1917-1921 рр. [34, 35].

Серед інших досліджень слід вказати роботу П.М.Ісакова “Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 - листопад 1921 рр.)” [36]. Основні висновки автора були опубліковані у серії статей, для написання яких, П.М.Ісаков використав, поміж іншим матеріали, пов’язані з історією селянського повстанського руху в Харківській губернії. Зокрема, значний науковий інтерес становить стаття дослідника “Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережній Україні в 1919-1920 роках як важливий чинник виникнення та розгортання селянського повстанського руху” [37]. Дана робота була створена на основі використання значної кількості матеріалів обласних і центральних архівів республіки, предметом дослідження було обрано співвідношення цін та реальних доходів селян у 1919-1920 рр.

Визначаючи рівень життя аграрного населення Лівобережної України, П.М.Ісаков доводить, що диспропорція цін та реальних доходів громадян була однією з головних передумов соціально-політичного катаклізму в Україні в період „воєнного комунізму”. Проаналізувавши значну кількість статистичних даних, автор прийшов до висновку, що аграрна політика більшовиків у 1919-1921 рр. була надексплуатацією селянства. Вивчаючи форми селянського опору аграрній політиці більшовиків, автор розглянув соціальний склад повстанських загонів і зробив висновок, що “куркулем” більшовики іменували не заможного селянина, а повстанця. Дослідник слушно стверджує, що на Лівобережній Україні радянська економічна політика мала триваліший вплив

на життя сільського населення, ніж політика Директорії і Збройних сил півдня Росії. Водночас П.М.Ісаков доводить, що колективні господарства, створені більшовиками, були збитковими і неконкурентноздатними в порівнянні з одноосібними сільськими господарствами.

Потрібно відзначити, що автор дослідив таке маловисвітлене у вітчизняній літературі питання, як соціально-економічне життя селянства на територіях окупованих Добровольчою армією. П.М.Ісаков відкидає тезу про відновлення поміщицького землеволодіння, як головну причину масового антиденікінського селянського повстанського руху. На думку автора, незначна кількість тилових частин денікінської армії не гарантувала повного контролю над окупованою територією, а отже, і забезпечення колишніх прав власності поміщикам. Дослідник вважає, що селян більше обурювали не претензії поміщиків, а мобілізація до денікінської армії [37, с.147]. Автор наголошує на тому, що селянський повстанський рух проти армії А.І.Денікіна був меншим, ніж проти більшовиків. Значній частині повстанських загонів, що діяли в тилу Добровольчої армії влітку 1919 року, П.М.Ісаков відмовляє у селянському походженні, натомість вважаючи їх більшовицькими диверсійними формуваннями. Проте, на нашу думку, вищевказані висновки потребують додаткової аргументації.

Торкаючись питання політичних поглядів українського селянства Лівобережжя у 1919-1921 рр., П.М.Ісаков намагається довести, що повстанство мало власні політичні погляди, програми і шукало засоби їх реалізації [38], однак історик вважає, що національна ідея не знайшла у селянства Лівобережної України належної підтримки. Натомість повстанський рух в регіоні розділювався на велику кількість течій, найвиразнішими з яких, автор вважає петлюрівське і махновське повстанство. Дослідник покладає основний тягар вини за створення такої ситуації на національні політичні українські партії, котрі, на думку автора, на відміну від більшовиків не вміли цілеспрямовано боротися за можливість ідейного впливу на українське селянство. П.М.Ісаков вважає, що найбільш

розвиненою у соціальному і політичному відношеннях серед повстанських течій була махновщина.

Остаточного оформлення авторська концепція П.М.Ісакова набуває у його статті “Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні у 1919 році: загальна характеристика” [39]. Автор, спираючись на дані з числених архівних фондів і наукові праці Л.О.Радченко і В.І.Семененка, пропонує читачу власне бачення сутності поняття “повстанська ідеологія”. На його думку це був набір розрізнених гасел, які висовувались відповідно до ситуації. Головним елементом повстанської ідеології, спільною основою антибільшовицького повстанського руху селянства Лівобережної України, П.М. Ісаков вважає несприйняття політики “воєнного комунізму”.

Суголосною за своїми висновками з роботою П.М.Ісакова є наукова праця Д.Ю.Михайличенка „Політика „воєнного комунізму” і українське селянство, 1919 р.” [40]. Обравши метою свого дослідження вивчення впливу аграрної політики більшовиків на становище українського селянства, автор, частково висвітлив події пов’язані з розвитком антибільшовицького селянського руху на Харківщині у 1919 р. Головним чином, у поле зору дослідника потрапили стосунки хліборобського населення краю з комітетами бідноти і революційними комітетами.

У своїй праці, Д.Ю.Михайличенко стверджує, що вищеназвані органи влади не користувалися підтримкою широких народних мас, оскільки були штучно нав’язані більшовиками місцевому населенню, в якості впроваджувачів політики „воєнного комунізму”. Оскільки, на думку автора, аграрна політика більшовиків не враховувала інтересів більшості українського селянства, це стало причиною активного росту антибільшовицьких настроїв серед хліборобського населення протягом 1919р. [40, с.197-199].

Таким чином, ми приходимо до висновку, що внутрішньо-політичні і культурні процеси, котрі супроводжували процес становлення незалежної Української держави, сприяли відновленню неупередженого дослідження вітчизняної історії. Науковці отримали можливість ґрунтовного і об’єктивного

вивчення історії Української революції 1917-1921 р. Однією з найпопулярніших тем української пострадянської історіографії стала проблема участі широких селянських мас в Лютневій і Жовтневій революціях та Громадянській війні. Заповнюючи прогалини, залишені радянською історіографією, науковці головним чином звертали увагу на регіони, що стали центрами могутніх селянських повстанських рухів. Так, передусім, у полі зору вчених потрапили Катеринославська та Таврійська губернії, що протягом 1918-1920 рр. перебували під контролем Революційної Повстанської Армії України (махновців), [24, 25] Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії – епіцентр антигетьманського повстання місцевих загонів Вільного козацтва у 1918 р. [41].

Під час роботи над дисертацією були також використані праці, що належать історикам Західної Європи, США та сучасної Росії. .

Події Української революції 1917-1921 рр. знайшли своє відображення у значній кількості історичних праць, що були створені дослідниками в країнах Західної Європи і США. У 1952 р. була видана праця Джона Решетара “Українська революція 1917-1920 рр.” [42]. Професор Дж.Решетар на той час вже був відомим дослідником українського національно-визвольного руху ХХ століття. Спираючись на широке коло джерел, Дж.Решетар ставить перед собою мету визначити головну причину поразки українського національно-визвольного руху в Громадянській війні. Об’єктом дослідження автор обрав широкий спектр політичних, економічних, культурних стосунків, що склалися між етносами, що населяли Україну у 1917 – 1920 рр. Аналізуючи соціальну ситуацію, що склалася в Україні протягом вищеназваного періоду, Дж.Решетар приходить до висновку, що головною причиною поразки спроб відновити українську державність, була “національна несвідомість” українського селянства [42, р. 319 –320]. Дж.Решетар вважає, що головною причиною виникнення отаманщини, григор’євщини, махновщини була нездатність українського селянства усвідомити, що його економічні інтереси може захистити лише власна держава. Махновщина особливо цікавила історика. Вивчаючи це явище, Дж.Решетар використовував передусім мемуари самого Н.І.Махна і членів

штабу Революційної Повстанської Армії України (махновців). Застосувавши історико-генетичний метод історичного дослідження, автор приходять до висновку, що найбільш яскравою і видатною спробою самоорганізації українського селянства був махновський рух. Розглядаючи економічні, політичні і культурні заходи махновців, автор змушений констатувати, що ідея анархізму виявилася для селянина значно привабливішою ніж ідея української державності [42, р.250-251].

У 1983 році побачила світ праця дійсного члена Гарвардського Українського дослідницького інституту, доктора Джеймса Мейса “Комунізм і дилеми національного визволення. Національний комунізм в Радянській Україні 1918 - 1933” [43]. Під час її створення, автором було використано широке коло джерел, серед яких важливе місце посідають збірники документів РКП(б), КП(б)У і УКП(б), мемуари провідних діячів комуністичних партій в Україні. Поряд з ними, Дж.Мейсом були використані праці радянських істориків та праці видатних діячів українського національно-визвольного руху (М.С.Грушевського, В.К.Винниченка). Своє бачення подій, що відбувалися в Україні протягом Громадянської війни, Дж. Мейс виклав як історію виникнення і розвитку націонал – комунізму. Торкаючись аграрного питання, автор прийшов до висновку, що Українська комуністична партія (боротьбистів) була однією з найвпливовіших політичних сил в українському селі. На думку дослідника, прагнення боротьбистів створити незалежну Українську Радянську Республіку з власним незалежним від Москви центром управління народним господарством відповідало інтересам більшості українського селянства [43, р. 60-61]. Натомість, як вважає автор, політику „воєнного комунізму” українське селянство сприймало, як утиск не лише власних економічних, а й національних прав, оскільки надзвичайні продовольчі заходи в Україні, значною мірою, здійснювались російськими продзагонами [43, р.65-66]. Таким чином, автор вказує на тісний зв'язок соціальних і етнічних протиріч, що накопичились в Україні на той час. Аналізуючи аграрну політику КП(б)У, дослідник піддає нищівній критиці практику створення комбідів і комнезамів. Саме впровадження

цих органів влади на селі в поєднанні з продрозкладкою і створенням комун, Дж. Мейс вважає головними причинами виникнення широкомасштабного антикомуністичного селянського повстанського руху в Україні. В зв'язку з цим, автор відкидає твердження про бандитський характер махновського руху і наголошує, що ліквідувати повстанство більшовики змогли лише після введення нової економічної політики [43, р.68-66].

Проте, характеризуючи дану наукову роботу, не можна не звернути увагу на надто побіжне висвітлення автором заходів, безпосередньо пов'язаних з вирішенням земельного питання в Україні. Сконцентрувавши свою увагу на політичному аспекті цього питання, автор явно знехтував історико-економічним аналізом даної проблеми, не використавши у роботі статистичних матеріалів, що з огляду на об'єм і якість джерельної бази монографії, було цілком можливим.

Серед питань, які найбільше цікавили західних істориків, було й визначення терміну “куркуль”. Так, наприклад, Дж. Мейс зазначає, що “куркулями” більшовики називали селян, незадоволених продрозверсткою і створенням комун [43, р.65]. Щоправда, через п'ять років після опублікування вищезгаданої монографії, дослідник доповнив власне визначення тезою про те, “ що радянська влада іменувала “куркулем” сільського капіталіста (підприємця), котрий використовував найману працю”[44, р.230].

Інший дослідник, Роберт Конквест у своїй монографії “Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор” прийшов до висновку, що розподіл більшовиками села на “бідняків”, “середняків” і “куркулів” був штучним і мав на меті, передусім розпалювання серед хліборобського населення країни класової боротьби [45, с.27].

Після закінчення періоду “холодної війни” і розпаду СРСР, дослідники Західної Європи й США отримали можливість познайомитися з унікальними архівними документами, що зберігаються в Україні, Росії й інших країнах СНД, рідкісними бібліотечними фондами, відверто обмінятися думками з своїми колегами, що працювали по інший бік кордону. Одним з перших дослідників, що почали працювати у подібній сфері міжнародного співробітництва, є

Андреа Граціозі - старший дослідник Університету Неаполя, професор Іельського університету.

У 1997 році була опублікована його монографія “Більшовики і селяни на Україні, 1918-1919 роки. Нарис про більшовизми, націонал-соціалізми і селянські рухи” [46]. У своїй праці А.Граціозі пропонує читачеві погляд на Громадянську війну в Україні, як на збройне протистояння “між державними багатонаціональними утвореннями на російській основі і українськими селянами” [46, с.176]. Селянський повстанський рух в Україні, А.Граціозі однозначно трактує, як український національно-визвольний рух, що бажав втілити в життя власну модель державності [46, с. 83].

Результати своїх останніх наукових досліджень А.Граціозі виклав у монографії “Нова, унікальна держава. Дослідження радянської історії, 1917-1937” [47]. Розгортаючи перед читачем панораму Громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії, дослідник, використовуючи історико-порівняльний метод при вивченні селянських повстань в Україні й Росії, намагається довести, що головною складовою тодішнього громадянського конфлікту було протистояння широких селянських мас і урядових структур.

А.Граціозі вважає, що поряд з причинами економічного характеру, важливим фактором у загостренні збройного протистояння в Україні були й етнічні протиріччя. З одного боку ситуацію погіршувало українофобство керівного ядра РКП(б) й КП(б)У, з іншого давалися взнаки антисемітські настрої серед українського селянства. Причиною юдофобства українського селянина, автор називає активну участь євреїв в більшовицьких каральних органах і заходах, спрямованих проти православної церкви [47, р.88].

Проте, віддаючи належне сумлінності дослідника у вивченні національного, політичного, військового аспектів селянського повстанського руху в Україні потрібно вказати на поверховість висвітлення автором процесу аграрних перетворень, зокрема історії створення колективних сільських господарств.

Таким чином, підбиваючи підсумки, потрібно визнати, що для американських і західноєвропейських істориків було властиве бажання,

передусім, піддати критиці основоположні засади, на яких формувалося тодішнє суспільство СРСР через висвітлення його історичного минулого, зокрема подій пов'язаних з революціями 1917 року і Громадянської війни 1918 – 1921 рр. Джерела свідчать, що дослідники не випадково обирали саме цей період, оскільки політика „воєнного комунізму”, “червоний” терор давали багатий матеріал для різких випадів на адресу КПРС.

Спільним для вищезазначених праць є одностайна критика більшовицьких аграрних перетворень в Україні, водночас, слабкий історико-економічний аналіз аграрної проблеми в Україні на початку ХХ століття. Сучасна російська історіографія, накопичивши певний фактологічний доробок, не досягла помітних успіхів у вивченні проблематики нашого дослідження. Інколи російські історики роблять парадоксальні висновки.

Так, наприклад, доктор історичних наук, професор Московського державного університету Л.Семеннікова вважає, що махновщина була повстанським рухом російськомовного населення України [48, с.46-47]. Російський історик В.С. Шамбаров стверджує, що суспільним ідеалом українського селянства було знищення будь-якого державного устрою [49, с. 359].

Отже, закордонна історична література, представлена працями Західної Європи, США, Росії, містить надто обмежену кількість інформації стосовно досліджуваної теми. На якості більшості закордонних праць істотно негативно позначилися особисті політичні уподобання їхніх авторів.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що залишаються відкритими ряд питань, а саме: вплив соціально-економічних протиріч на ідеологічну і організаційну єдність селянського руху, визначення терміну „куркуль”, роль національного питання в ідеології місцевого селянства, ступінь масовості та інтенсивності селянських виступів протягом 1917-1921 рр., взаємовплив продовольчої політики тогочасних державних утворень і селянського повстанського руху в краї.

1.2. Джерельна база дослідження.

Джерельну базу дисертації становлять документальні джерела, періодичні видання і мемуарна література. Комплекс документальних джерел складається з опублікованих та неопублікованих актових і канцелярських матеріалів. До першої групи зокрема, ми відносимо нормативно-правові документи, які регулювали земельні відносини, вилучення продовольства, повинності, а також урядові постанови, щодо адміністративно-територіального районування Харківської губернії і врегулювання стосунків з місцевим населенням. Переважну більшість матеріалів другої групи становить протокольна документація, міжвідомче листування (доповіді, телеграми, звіти, зведення), звернення влади до населення, документи військових установ, органів правосуддя.

Серед актових матеріалів помітне місце займають опубліковані документальні матеріали, присвячені соціально-економічній і суспільно-політичній діяльності більшовиків в Україні і, зокрема, в Харківській губернії [50, 51, 52]. Передусім, це резолюції першого, другого і третього з'їздів КП(б)У, четвертої і п'ятої конференцій КП(б)У, Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів. Вони містять інформацію про стосунки радянської влади і селянського повстанського руху, урядові „антикуркульські” заходи, земельну політику більшовицького режиму. Важливим джерелом інформації для дисертаційного дослідження стали телефонограми В.І.Леніна членам уряду УСРР датовані 1920-1921 рр. [53]. З них ми дізнаємося про схвалення головою Раднаркому РСФРР урядових позаекономічних засобів вилучення продовольства в Україні.

Важливе значення для дослідження історії селянського руху в Харківській губернії мають тематичні збірники документів і матеріалів, зокрема, складені колективом Державного архіву Харківської області [54, 55, 56,57].

Вони надають цікаві дані про стосунки селянства і владних органів УЦР, Гетьманату, Добровольчої армії, УСРР в Харківській губернії, антиденікінський селянський повстанський рух, діяльність Комітетів незаможних селян. Проте,

слід зазначити, що до цих збірників, матеріали здебільшого добиралися у такий спосіб, щоб створити у дослідників та читачів враження беззастережної підтримки селянством Харківщини гасел та дій більшовиків. Проте, це ще не означає їх неадекватність дійсності, адже у будь-якому джерелі інформації може бути виявлено відбиток таких історичних явищ, які були зафіксовані помимо волі автора. Так, наприклад, збірник „Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918-1920гг.)” містить зведення особливого відділу Південно-Західного фронту про боротьбу з бандитизмом в Богодухівському повіті від 11 червня 1920 р. У своєму звіті, уповноважений особливого відділу Південно-Західного фронту стверджував, що учасниками місцевого селянського антибільшовицького виступу були лише бандити і „куркулі”. Але поряд з цим він зазначив, що майже все чоловіче населення селищ, які стали осередками повстання вирушило партизанити у ліси, а серед затриманих повстанців були навіть жінки й підлітки [57, с. 257].

Не менш цінними для дисертаційного дослідження виявилися документальні збірники, підготовлені українськими істориками протягом 1991- 1997 рр. Вміщені в них документи і матеріали раніше були недоступні для дослідників і тривалий час залишалися невідомими для наукової громадськості [58, 59, 60].

Унікальні документи, що висвітлюють діяльність більшовицьких спецслужб серед сільського населення, таємні антиповстанські операції ВУНК були опубліковані у 1994 році в журналі “З архівів ВУЧК- ГПУ – НКВД” [61].

Однак за умов всебічного і об’єктивного вивчення проблеми, головна і визначальна роль буде завжди належати оригінальним архівним матеріалам. У дисертаційному дослідженні було використано матеріали Центрального державного історичного архіву у Києві (ЦДАК України, Ф.1071- Канцелярія прокурора Харківської судової палати); Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, Ф.1216- Фонд МВС УД; Ф.4465 - Колекція документів Українських емігрантських установ); Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України, Ф.1 – Фонд ЦК КП(б)У; Ф.57- Колекція документів з історії

КПУ під час революції та громадянської війни); Державного архіву Харківської області (ДАХО, Ф.Р. – 89, Ф.Р. – 80, Ф.Р. – 202, Ф.Р. – 203, Ф.Р. – 429, Ф.Р. – 460 – Фонди регіональних органів влади).

Важливу тематичну інформацію про соціально-політичну ситуацію в регіоні протягом 1917 – 1918 рр. містить блок документів з фондів Ф. -1071, Ф. -1216, Ф. – 4465, Ф. – 57. Судово-слідча документація, зведення Державної Варти, матеріали Харківського губернського комісара Тимчасового уряду, губернського і повітових старост дозволяють висвітлити події, пов'язані з вирішенням аграрного питання в краї, боротьбою між різними політичними угрупованнями за вплив на селянство, виникненням селянського повстанського руху.

Найбільш цікаві канцелярські матеріали пов'язані з історією місцевого селянського руху у 1919-1921 рр. нами було виявлено у фондах Ф.- 1, Ф.Р. -202, Ф.Р.-203. Доповіді агентів Зафронтового бюро ЦК КП(б)У, зведення інформвідділу при ЦК КП(б)У (Ф.-1) надають цінну інформацію про антикомуністичний та антиденікінський селянський повстанський рух в краї. Документи фонду Харківського губернського революційного комітету (Ф.Р. – 202) містять протоколи і стенограми засідань і конференцій на яких обговорювалися найбільш актуальні тогочасні проблеми регіону: продовольче і паливне питання, боротьба з селянським повстанським рухом, організація безпартійних селянських конференцій і виборів до рад. Потрібно відзначити, що більшість використаних документів раніше ніде не публікувалися, значна частина матеріалів не була введена до наукового обігу.

До неопублікованих також належать матеріали з справ фонду Ф.Р.-202, що мають назви „Протоколи засідань повітових безпартійних селянських конференцій і доповіді повітових ревкомів про їх проведення (1920р.)”, „Стенограма засідань безпартійної селянської конференції Харківського повіту (24-28.02.1920)”. Дослівна фіксація у стенограмах промов учасників конференцій дозволяє дати об'єктивну оцінку стосункам державних органів влади і селянства у регіоні.

Особливо цінними є матеріали справи „Інформаційне зведення відділу управління губревкому про політичне становище в губернії (5.11.1919 – 10.5.1920)”, що також належить до фонду Ф.Р.-202. Виявилось, що інформаційні зведення розподілялися на дві категорії: для опублікування і секретні. Секретні зведення призначалися для користування суворо обмеженого кола службовців і містили відомості про справжні масштаби антиурядового селянського повстанського руху, ставлення широких народних мас до економічної політики уряду.

Для вивчення розвитку селянського руху в повітах Харківської губернії істотне значення мали фонди повітових і волосних виконавчих комітетів (Ф.Р.- 89, Ф.Р.- 90, Ф.Р.-460.) Вказані фонди містять протоколи засідань і постанови органів радянської влади, доповіді, звіти, повідомлення, матеріали щодо діяльності продовольчих загонів, впровадження земельної політики на селі, боротьби з повстанцями.

Документи з фонду Харківського губернського виконавчого комітету (ДАХО.-Ф.Р.-203.) - поточне відомче листування, протоколи засідань, телеграми дають можливість визначити суть і основні напрямки аграрної політики більшовиків на місцевому рівні, та ставлення до неї сільського населення.

Блок нормативно-правових документів становлять матеріали з фонду Харківського губревкому, які знаходяться у справах „ Листування з Всеукраїнським Революційним комітетом”, „Листування з продовольчими комітетами”, „Листування з Харківським Губернським Земельним відділом” (Ф.Р.-202. Оп.1, Спр.1, спр.2, спр.14). Вивчення цих матеріалів дозволяє скласти уявлення не лише про реакцію місцевого населення на аграрні заходи радянської влади, а й ставлення до них місцевого більшовицького керівництва

Важливим доповненням джерельної бази стали фонди підвідділу з роботи серед комітетів незаможних селян Харківського губернського виконавчого комітету (Ф.Р.- 203). Використані автором накази, зведення, донесення, рапорти дозволили скласти уявлення про стан справ у повітах і волостях Харківської губернії, акції повстанців, створення каральних загонів і їх дій проти повстанців.

Серед періодичних видань, що виходили в добу Української революції, були опрацьовані газети „Известия по продовольственному делу” (офіційне видання Міністерства з продовольчих справ Тимчасового уряду Росії), „Горно-заводское дело” (друкований орган торгівельно-промислових кіл, що підтримували політику Тимчасового уряду), „Вістник Українського Військового Генерального Комітету” (офіційне видання Українського Військового Генерального Комітету доби УЦР) „Вістник Української Народної Республіки” (орган ЦВК радянської УНР у 1917-1918 рр), видання КП (б)У і РКП(б) „Більшовик” та „Беднота”. Найбільш цінними для дослідження виявилися матеріали губернських газет „Рідне слово” (видання Харківського Українського Організаційного Комітету) та „Народная свобода” і „Новая Россия” (видання губернського осередку партії Народної Свободи), „Боротьба” (видання ЦК УПСР), „Рух” (видання губернського осередку УПСР), „Великий Океан” (видання Сумського повітового земельного комітету). Саме останні видання повідомляють про створення органів місцевого самоврядування, проведення селянських з’їздів, перші селянські виступи у 1917 р., репортажі про соціально-економічну ситуацію в сільській місцевості у 1918-1919 рр., а також статті представників української та російської інтелігенції присвячені аграрному питанню. Проте, слід зазначити, що значною мірою суб’єктивний характер авторських статей у вищевказаних газетах і тенденційне висвітлення тодішніх подій офіційними виданнями, вимагають обережного, неупередженого, критичного підходу при зверненні до них.

Окрему групу джерел становить мемуарна література. Деякі аспекти досліджуваної в дисертації проблеми було висвітлено у спогадах учасників революційних подій. Слід зазначити, що окремі з нижченаведених творів поєднують в собі риси мемуарів та історичних праць і є перехідною формою між особистими і науковими письмовими історичними джерелами. Так, наприклад, у 1923 – 1927 рр. були надруковані монографії Д.І.Ерде „Годы бури и натиска. Книга первая. На Левобережье. 1917 і „Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации” [62, 63]. У своїх працях, автор на основі мемуарної

літератури керівництва КП(б)У і особистих спогадів спробував висвітлити особливості революційного процесу в Україні в період становлення радянської УНР і вплив на нього соціальних і економічних факторів регіонального характеру. Аналізуючи ситуацію, що склалася у 1917 р. – на початку 1918 р. в Харківській губернії, Д.І.Ерде прийшов до висновку про відсутність підтримки місцевим селянством і сільською інтелігенцією діяльності РСДРП(б) (згодом РКП(б)) в той час. Натомість, автор зазначав, що величезний вплив на суспільно-політичні погляди селянства мало так зване “куркульство”. Д.І.Ерде охарактеризував куркулів як заможних селян, що вели антибільшовицьку боротьбу під націоналістичними, антиросійськими лозунгами.

Визначення терміну “куркульство” та оцінка участі цієї верстви села в аграрних перетвореннях у 1917-1921 рр. було одним з найбільш дискусійних питань радянської мемуаристики, яка в тій чи іншій мірі мала відношення до теми дисертаційного дослідження. Тривалий час у вітчизняній історичній літературі була домінуючою концепція, заснована на характеристиці В.І.Леніним “куркуля”, як заможного селянина, котрий використовував у власному господарстві працю найманих робітників і займався торгівлею та лихварством [64, с.64, 162 - 163]. Даючи оцінку політичній орієнтації “селянської буржуазії” лідер РКП(б) трактував “куркульство” як антирадянськи налаштовану частину селянства, що співпрацювала з есерами і меншовиками.

Проте, на початку 20-х рр., керівні діячі КП(б)У, оцінюючи здобутки і втрати радянської влади, у своїх працях намагалася висловити своє бачення “куркульства”, як соціальної групи. Так, М.О. Скрипник у своїй, почасти мемуарній, почасти науковій праці “Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні” намагався довести, що остаточне виділення “куркульства” в окрему верству українського селянства відбулося у 1918 році внаслідок окупації України німецькими і австро-угорськими військами [65, с. 99]. В той час, на думку автора, заможні хлібороби – “куркулі” надали спочатку підтримку Центральній Раді, а потім гетьману П.П.Скоропадському.

Натомість Х.Г.Раковський у своїх тезах “П’ять років Української Радянської влади” “ ставив під сумнів можливість успішного співробітництва будь-якої влади з “куркульством”, оскільки останнє, на його думку, вбачало в державі лише збирача податків і тому мріяло позбутися її. Як зазначав автор, “куркульство” було настільки обмежене колом власних інтересів, що навіть його ідеолог – Н.І.Махно, мусив скаржитися на егоїзм „куркулів” [66 ,с.96].

В перше десятиріччя утвердження радянської влади в Україні свій внесок у справу визначення соціальної природи „куркуля” намагався також внести і командний склад Робітничо-Селянської Червоної Армії. Образ “куркуля” як класового ворога передусім пов’язувався з махновщиною в спеціальних військово-історичних працях, у яких розглядалися питання боротьби проти збройних селянських формувань. Зокрема, заступник командуючого військами України і Криму Р.Ейдеман і військовий спеціаліст М.Какурін прийшли до висновку про те, що махновщина стала найяскравішим виразником інтересів “куркульства”, котре прагнуло незалежності від держави і боролось з поміщиками за право експлуатувати середнє і незаможне селянство [67, с. 54].

Наприкінці 1920-х рр. був надрукований нарис В.Качинського, в якому автор на основі особистих спогадів і свідчень сучасників подій 1917 р. доводив, що в Харківській губернії „куркулями” на селі вважалися власники хуторів і відрубів [68, с.228-229]. На думку автора, хазяїни індивідуальних селянських господарств намагалися очолити місцевий селянський рух з метою власного збагачення.

На початку 1930-х рр. у журналі „Літопис революції” з’явився ряд публікацій мемуарів безпосередніх учасників встановлення радянської влади у сільській місцевості Харківської губернії у 1917 р. і антигетьманського повстанського руху 1918 р. І хоча у спогадах М.Ігнатова і Ю.А.Романченка відсутні широкі узагальнення, бракує висновків, але, натомість, є цінний фактологічний матеріал [69, 70].

У змістовній 4-томній праці командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка, що була надрукована протягом 1928 – 1933 р. р., поряд з

описом військових операцій Червоної Армії і повстанських загонів в Україні протягом Громадянської війни ми знаходимо окремі відомості про соціально-політичну обстановку, що склалася в селах Харківщини [71, с.133].

До джерельної бази дисертації було залучено праці української й російської політичної еміграції. Серед найцікавіших робіт слід згадати мемуари гетьмана Української Держави П.П.Скоропадського [72]. Аграрна тематика посідає важливе місце у спогадах автора. П.П.Скоропадський спробував по-своєму висвітлити суть аграрної проблеми в Україні, спираючись на статистичні дані, зокрема й по Харківській губернії. На думку автора, велика густота аграрного населення в Україні зумовлювала безрезультатність зрівняльного розподілу землі [72, с.283]. П.П.Скоропадський, вбачав оптимальний шлях вирішення земельного питання в здійсненні реформ, започаткованих П.А.Столипіним. Колишній гетьман намагався довести, що земельна політика його уряду передусім переслідувала інтереси держави і селянина і лише в останню чергу інтереси поміщиків. Селянський повстанський рух П.П.Скоропадський оцінював як криміногенне явище, водночас піддаючи критиці консервативну політику Союзу Хліборобів і Союзу Земельних Власників, недалекоглядну аграрну політику німецьких і австро-угорських окупаційних військ [72, с.176,201, 248, 290].

Мемуари П.П.Скоропадського є яскравим прикладом неприхованої суб'єктивної оцінки власної участі у вирішенні аграрного питання в Україні, до того ж занадто ідеалізованої. На думку автора, лише аграрна реформа його уряду були єдино розумною і перспективною в Україні у 1918 р. і наступних роках. Проте, П.П. Скоропадський так і не спромігся пояснити причини її поразки, не згадуючи до того ж факт існування масового антигетьманського селянського руху опору.

Не менш суб'єктивною була оцінка ролі селянських мас в Українській революції в працях представників антигетьманських сил. Зокрема, для В.К.Винниченка поняття “махновщина”, “григоріївщина”, “отаманщина” виключно асоціювались з бандитизмом [73, с.31].

Таким чином, праці представників української політичної еміграції не можуть бути прикладом повноцінного, всебічного і об'єктивного дослідження аграрної проблематики Української революції 1917-1921 рр.

До аналогічного висновку ми приходимо аналізуючи праці російської політичної еміграції. В спогадах учасників білого руху селянські повстанські формування, як правило, асоціювалися з бандитизмом [74]. Так, наприклад, генерал А.І. Денікін у своїх мемуарах назвав повстанців Харківської губернії бандитами, що зазнали впливу махновського руху [75, с.90, 255]. Втім, схожу оцінку автор дав повстанському рухові й в інших регіонах. А.І. Денікін визнав українське селянство денаціоналізованим і антидержавним [75, с. 93].

У праці С.П.Мельгунова ми знаходимо згадку про застосування більшовиками масових репресій до сільського населення Валківського повіту Харківської губернії. Однак автор не вказує ні дати, ні точної кількості загиблих, ні конкретних причин трагедії [76, с.100].

Таким чином, мемуарна література не може слугувати абсолютно достовірним джерелом інформації, проте опубліковані спогади дають можливість побачити Громадянську війну очима її учасників.

1.3.Висновок

Таким чином, рівень розробки проблеми виникнення й розвитку селянського руху в Харківській губернії у 1917-1921 рр. радянською історіографією залишав широке поле для нових досліджень. Аналіз змісту історичних праць, створених радянськими дослідниками у 1920-х – на початку 1930-х рр. свідчить, що вітчизняна наука мала в своєму розпорядженні достатню джерельну базу і кваліфікованих спеціалістів, щоб більш-менш об'єктивно пояснити особливості соціальної поведінки сільського населення в регіоні під час Української революції 1917-1921рр. Але ідеологічний та фізичний терор, що супроводжував перетворення УСРР на складову частину тоталітарної наддержави у 1930-1940 рр, змусив наукову громадськість утримуватися від дослідження тематики селянського руху в Харківській губернії.

У 1950-х – 1980-х роках правлячі кола країни відмовилися від політики замовчування подій, пов'язаних з історією Громадянської війни в Україні. Натомість, дослідження участі широких народних мас у громадянському конфлікті 1917-1921 рр. перетворилася на зручний засіб ідеологічного виправдання політичного курсу правлячої еліти. Тому радянській історіографії було властиве однобічне, тенденційне висвітлення історії селянського руху. Боротьба селянства Харківщини з силами контрреволюції в наукових працях отримувала виключно позитивну оцінку, натомість антибільшовицькі повстання однозначно трактувалися, як “куркульський бандитизм”. Органи державної цензури пильно відфільтровували усі невігідні факти з історичних праць. Як наслідок, вивчення історії селянського руху в Харківській губернії супроводжувалося появою, переважно літератури з однобічними оцінками й висновками. Вибірковий підбір фактів дослідники підпорядковували єдиній меті – показати керівну роль КП(б)У і РКП(б) у боротьбі з “куркульським бандитизмом і проведенні аграрних реформ.

Водночас, радянська історична наука накопичила величезний фактичний матеріал і визначила головні напрямки майбутніх досліджень аграрної історії Харківської губернії у 1917-1921 рр.

Українська пострадянська історіографія піддала критичному переосмисленню значну кількість науково - історичних фактів, що були накопичені радянською історіографією за попередні роки. Українські історики здійснили ревізію цілої низки радянських історіографічних догм і запропонували нове трактування ключових моментів Української революції 1917- 1921 рр.: встановлення радянської влади на селі, ставлення селянства до національної ідеї, земельного питання, політики „воєнного комунізму”, селянського повстанського руху.

Більшість дослідників погоджуються з негативною оцінкою наслідків спроб КП(б)У і РКП(б) втілити в життя комуністичну доктрину, в тому числі й в українському селі. В дослідженнях, присвячених селянському повстанському руху часів Української революції селянські збройні виступи переважно

характеризуються як форма самозахисту. Але на сторінках сучасних наукових праць можна зустріти й критику українського селянства, його недержавницького менталітету, стихійності, неорганізованості, відсутності чітких цілей і уявлення про їх реалізацію.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених селянсько-повстанському руху доби Української революції 1917- 1921 рр., селянський рух в Харківській губернії не став предметом спеціального дослідження. Як правило, події пов'язані з боротьбою селянства Харківщини, розглядаються в дуже обмежених хронологічних рамках, в дослідженнях відсутня системність. В наукових розвідках значною мірою переважає фактографічно- ілюстративний підхід. Увага науковців часто зосереджується виключно на антибільшовицькій боротьбі селянства в краї, залишаючи поза увагою стосунки місцевого селянства з іншими державними утвореннями. На жаль, без достатньої аргументації, в пострадянській вітчизняній історичній літературі вже стало традицією характеризувати селянство Харківської губернії, як байдуже до української національної ідеї.

Своєрідна ситуація склалася в закордонній історіографії з висвітленням селянського руху в Україні. Якщо діяльність селянських повстанських формувань на Півдні України і на Правобережній Україні, хоч і не повною мірою, але була розкрита в працях закордонних істориків, то селянський повстанський рух на Лівобережній Україні переважно залишився поза їхньою увагою. Зокрема, участь селянських мас Харківської губернії в Українській революції 1917-1921 рр. не знайшла зацікавлення в закордонній історіографії.

Таким чином, огляд історичної літератури 1922 - 2004 рр. свідчить, що вивчення участі селянських мас Харківської губернії в Українській революції 1917- 1921 рр. залишається одним з найактуальніших завдань сучасної вітчизняної історіографії. Аналіз наукової літератури свідчить, що історія селянського руху у Харківській губернії не отримала цілісного висвітлення в працях, присвячених періоду національно-демократичної революції і Громадянської війни в Україні. Окремі аспекти соціально-політичної активності

сільського населення Харківщини в 1917-1921 рр. були предметом наукових розвідок декількох поколінь істориків. Але об'єктом всебічного, комплексного науково-історичного дослідження регіональний селянський рух не став.

Однак, доповнення та коригування інформації з різних видів історичних джерел дозволяє вирішити дослідницькі завдання, що поставлені у дисертації. Використані матеріали дають змогу відтворити перебіг подій, пов'язаних з боротьбою селянства Харківської губернії за свої громадянські права у 1917-1921 рр. Зведення, бюлетені, доповіді, огляди губернських повітових та волосних органів влади надають інформацію про соціально-політичне становище в регіоні і участь місцевого селянства в Українській революції 1917-1921 рр. Розвідувальні огляди, донесення агентури силових структур різних державних утворень, листування штабів військових частин з місцевими органами влади допомагають виявити чинники, що сприяли розгортанню збройної боротьби селянських мас, розкрити ідеологію повстанського руху, прослідкувати хід бойових дій та узагальнити результати повстанської боротьби місцевого селянства.

У підсумку ми можемо констатувати, що огляд джерел засвідчує наявність достатньої бази для всебічного розкриття досліджуваної проблеми.

РОЗДІЛ 2

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – СІЧЕНЬ 1919 РР.)

2.1. Соціально-економічна характеристика селянства Харківської губернії.

Тривалий час вітчизняна історична наука, характеризуючи українського селянина, як суб'єкта історичного процесу переважно звертала увагу на кількість землі і худоби, що перебувала у розпорядженні хлібороба. Недостатня увага під час досліджень надавалася таким суспільно-важливим чинникам, як географічні умови проживання, вік, стать, освіченість, етнічна приналежність, ідеологічні переконання, володіння певним ремеслом. Проте, лише при врахуванні цих факторів можливе об'єктивне відтворення картини участі сільського населення України, зокрема селянства Харківської губернії у подіях 1917-1921 рр.

У 1917 р. Харківська губернія в адміністративному відношенні поділялася на 11 повітів: Сумський, Лебединський, Охтирський, Богодухівський, Валківський, Харківський, Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Старобільський [15, с.15]. На той час в регіоні проживало 3452000 мешканців [32, с.123]. Потрібно відзначити, що Харківська губернія була одним з найбільш густонаселених регіонів України. Щільність сільського населення досягала тут близько 62 чоловіки на 1 км² [20, с.19]. Навіть після трьох років громадянської війни, втративши близько 973192 своїх мешканців, за кількістю населення край поступався лише Київській, Подільській і Донецькій губерніям [77, с.81]. Найбільш заселеними повітами Харківської губернії були Старобільський і Харківський, на їхній території проживало, відповідно, 14,3% і 14,7% від загальної кількості населення в краї.

Найменш заселеними були Валківський і Охтирський повіти. Тут проживало, відповідно, 5,6% і 6% від загальної кількості населення в краї [78, с.24].

Аграрне населення становило 84% мешканців Харківської губернії (2908000 чоловік) [32, с.123]. За становою ознакою, близько 90% аграрного

населення Харківщини складало селянство, 78% селян безпосередньо займалися хліборобством [78, с.24]. Більшість селянства регіону проживало в селах і хуторах з населенням від 20 до 200 чоловік [20, с.19].

Етнічно населення Харківщини складалося з українців (79%), росіян (17,1%), євреїв (2,5%), поляків (0,4%), німців (0,1%) та представників інших етносів (0,7%) [77, с.85]. Сільське населення Харківської губернії було представлено переважно українцями, які становили понад 80% селянства губернії. Потрібно відзначити, що Харківська губернія посідала перше місце серед дев'яти губерній України за кількістю росіян в складі сільського населення. Найбільша кількість росіян серед сільського населення регіону проживала в Богодухівському, Харківському і Ізюмському повітах. Тут, відповідно, налічувалося 12%, 19% і 11% росіян від загальної кількості населення повітів [77, с.86].

Таким чином, основні питання соціально-економічного життя Харківської губернії були пов'язані з розвитком сільського господарства. Селянству Харківської губернії були притаманні духовно-моральні доміанти, властиві всьому українському хліборобському населенню. В світобаченні селянських мас, спосіб життя, який був тісно пов'язаний з працею на землі, уявлявся соціально-справедливим, правильним, істинним життям [79, с. 24].

Селянським суспільним ідеалом була особиста свобода в поєднанні з працею на землі. Як зазначав в своїх спогадах гетьман Української Держави П.П.Скоропадський, “українець за своєю природою, за традиціями зовсім не схильний йти на завод” [72, с.287].

Однак стрімкий розвиток капіталістичних відносин в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття вимагав суттєвої корекції соціально-психологічних стереотипів сільської людності. Особливо це стосувалося моральної абсолютизації пересічним селянином власного способу життя та значущості фізичної, виснажливої праці . В умовах, коли дедалі помітнішу роль в економічному житті тогочасного суспільства почали відігравати промисловість і торгівля, для селянина виявилось складним завданням позбутися критично недовірливого ставлення до діяльності привілейованих верств населення,

презирства до розумової праці [79, с.25]. Значна частина селянства вперто не бажала зраджувати світоглядні цінності і чинила опір будь-яким змінам, якщо вони хоч якоюсь мірою загрожували установленому способу його життєдіяльності, передусім звичним формам господарювання, традиційним соціально-економічним зв'язкам.

Особливо згубно вищезазначені чинники позначалися на правовій культурі сільських громад. Стереотип свідомості більшості українського селянства обмежував правове поле селянського середовища патріархальними нормами звичаєвого права і зумовлював аполітичність його носіїв. Навіть сільські й волосні сходи розглядалися селянами не як форма політичного самовираження, а як нагода черговий раз поспілкуватися. Турбота за долю країни і навіть сільської громади перекладалася селянами на соціальні верхи суспільства.

Таким чином, традиційно-консервативна землеробська ментальність українського селянина була одним з важливих чинників, що істотно ускладнювали його адаптацію до проживання в умовах товарно-ринкових відносин. Внаслідок стрімкого розвитку капіталістичних відносин в промисловості і сільському господарстві Харківської губернії, цей процес особливо помітно відбувався в межах регіону.

Капіталістична трансформація господарства губернії була тісно пов'язана з інтенсивним будівництвом залізничних шляхів сполучення і активним розвитком підприємств, пов'язаних з переробкою технічних культур, насамперед цукрових буряків. В Харківській губернії у 1914 році налічувалося 29 пісочних і 4 рафінадних цукрових заводи [80, с. 6]. Ринкові перетворення в економіці Харківської губернії були тісно пов'язані з процесами внутрішньої трудової міграції. Остання була зумовлена значним аграрним перенаселенням в краї і дефіцитом земельних ресурсів. Внаслідок загальноросійської аграрної реформи 1861 року поміщицькі селяни Харківської губернії отримали у своє розпорядження душові наділи розміром не більше 2,5 десятин. Це був найменший з селянських наділів, що існували в пореформеній Російській імперії [81, с.6]. Таким чином, загальні розміри наділів 467 тис. колишніх поміщицьких

селян скоротилися з 638936 до 475654 десятин, тобто приблизно на 27% . В найбільш складному економічному становищі опинилися більше 11 тис. селян – дарствеників або неокладних, які отримали приблизно по 1 десятині орної землі, а також понад 14 тис. селян, що перебували до реформи на становищі дворових і згідно умов реформи взагалі не одержали польових наділів [82, с.56]. За наступні після аграрних реформ десятиліття становище із забезпеченням селян земельними наділами помітно змінилося в гірший бік, внаслідок природного приросту населення і частих сімейних розділів в самих селянських господарствах. На початок ХХ ст.. наділи колишніх поміщицьких селян зменшилися до 1,3 десятини землі на наявну душу . Отже, в сільській місцевості Харківської губернії поступово зростала кількість робітників, що не могли реалізувати себе, як повноцінних господарів-хліборобів. Згідно даних, наведених дослідником С.Остапенком, за кількістю “зайвої” робочої сили, серед сільського населення Харківська губернія посідала четверте місце серед дев’яти губерній України, поступаючись за показниками лише Волинській, Київській, Подільській губерніям [83, с.120].

Намагаючись вийти із скрутного матеріального становища, значна частина безземельного і малоземельного селянства Харківської губернії перетворювалися на “промисловців”-селян, які поєднували працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості. Сферою застосування вмінь і навичок селян - “промисловців” стала форма малого товарно-виробничого підприємства, яке за термінологією початку ХХ ст.. іменувалося “ кустарним промислом” або “селянською промисловістю”. Як, правило, це були підприємства на яких працювало до 30 чоловік, що займалися, головним чином, обробкою рослинної, мінеральної і тваринної сировини. Потрібно відзначити, що селянство Харківщини досить успішно освоїло цю галузь виробництва. Селянська промисловість у 1914 році займала істотне місце в соціально-економічній структурі регіону і задовольняла близько третини потреб місцевого населення в промислових товарах [84, с.4].

Значна частина селян – “промисловців” працювала на цукрових заводах, що були зосереджені в Сумському, Охтирському, Богодухівському і Лебединському повітах. Більшість з 19 тис. робітників цукрової промисловості губернії були селянами [80, с.6]. Висока активність “промисловців” спостерігалися також в Харківському повіті, що було зумовлено близькістю губернського індустріального центру.

Таким чином, значна густина сільського населення і дефіцит земельних ресурсів в Харківській губернії змусили значну частину місцевого селянства відійти повністю або частково від традиційних форм землеробського господарства. У 1913 р. в Харківській губернії нараховувалося 454 тис. селян - “промисловців”, 29,7% селян поєднували “промисли” з веденням власного сільського господарства, 33,1% селян частково поєднували ці заняття, 34% селян - “промисловців” фактично не займалися власним господарством [85, с.129]. “Промисловці” досить успішно ввійшли в систему ринкових стосунків в губернії. У 1914 р. кустарне виробництво становило 35% загальногубернського промислового виробництва. Особливо широкий ринок збуту товарів був у бондарів і гончарів - їх продукція задовольняла потреби населення регіону на 100% [84, с.13].

Однак значна частина малоземельного селянства Харківської губернії, всіляко намагалася зберегти свої земельні ділянки, не бажаючи перетворюватися в заводських робітників і ремісників. У 1917 році з 450644 селянських господарств Харківської губернії 22% зовсім не мали орної землі, у 4,9% селянських господарств було до 1 десятини орної землі, у 18,6% від 1 до 3 десятин, у 16,9% від 3 до 5 десятин, у 22,8% - від 5 до 10 десятин, більше 10 десятин мали тільки 14,8% селянських господарств [15, с.13]. Однак, як справедливо зазначає історик В.І.Семененко, вважаючи селянський двір в Україні з 3 десятинами землі малоземельним, слід пам'ятати, що подібного розміру господарства у Бельгії, Данії, Німеччині, Норвегії, Франції не вважалися ні малоземельними, ні бідняцькими [30, с. 160; 86, с. 26]. Так, наприклад, у Бельгії 84% фермерів мали господарства з земельними ділянками, розміром

близько 3 десятин [32, с.139] . Але їхні господарства вважалися цілком забезпеченими. Скрутне матеріальне становище малоземельного селянства Харківської губернії було зумовлене, насамперед, не розмірами наділів, а низькою культурою землеробства. 53,3% селянських господарств в губернії практикували трипільну систему обробітку ґрунту, 33,4% селянських дворів користувалися двопільною системою, багатопільну систему, більш досконалу, ніж вищеназвані способи обробітку ґрунту, використовували лише 6,7% селянських господарств. Надзвичайно складне становище на Харківщині склалося з угноєнням земель сільськогосподарського призначення. В 63,8% селянських господарств в регіоні не удобрювали землю взагалі [78,с.25].

Важливими чинниками, що впливали на ефективність ведення господарства були наявність робочої худоби і достатньої кількості реманенту. У 1913 році 40% селянських господарств губернії не мали плугів [15, с.10]. У 1917 р. кожне друге з малоземельних господарств не мало орних знарядь праці, і було вимушене наймати робочу худобу, маючи власної [20, с.60-64].

Таким чином, господарства малоземельного селянства були приречені на низьку врожайність. Як правило врожайність цих господарств у середньому була на 40-50% нижча, ніж у господарствах поміщиків та заможного селянства [15, с.10]. Намагаючись поліпшити власне матеріальне становище, малоземельне селянство часто вдавалося до оренди поміщицької землі. У 1913 р. 36,7% селянських господарств губернії орендували землю [15, с.9]. Переважною формою оренди в той час була капіталістична – 87,3% всієї орендної землі здавалося за гроші. В середньому, по губернії, орендна плата становила в 1913 р. – 21 крб 60 коп, в 1914 р. – 19 крб 80 коп, в 1915 р.- 20 крб 20 коп за десятину; в 1917 р. орендна плата була на такому ж рівні, як і в 1915 році [15, с.9-10]. Таким чином, селянин витрачав кошти не на інтенсифікацію свого господарства, а на його екстенсивний розвиток. Зрозуміти, що збільшення площі ріллі не є гарантією підвищення ефективності господарства, українському селянству заважав його низький освітній рівень.

У 1913 р., в середньому, в повітах Харківської губернії серед сільського населення налічувалося лише від 18% до 28% грамотних [32, с.140].

Обезземелення люмпенізувало українського селянина, вселивши в нього ілюзорну ідею зрівняльного розподілу землі, як засобу вирішення питання аграрного прогресу. Прирізка землі вважалася малоземельним селянством єдиною надією на поліпшення власного економічного становища. Тим більшою була сила негативних емоцій селянина, спрямована проти тих, хто мав більше землі ніж він. Насамперед це стосувалося поміщиків. Ситуація погіршувалася тим, що значна частина малоземельного селянства, щоб вижити, була змушена найматися на роботу до поміщицьких маєтків. Протягом 1913 – 1917 рр. в Харківській губернії щорічно до поміщицьких маєтків наймалося на сезонну роботу приблизно 25285 робітників, одночасно майже 14675 робітників наймалися на роботу до заможних селянських господарств, що складали в Харківській губернії окрему групу селянських дворів [87, с.48].

Так історично склалося, що на противагу північно-західним повітам Харківської губернії де мала місце висока концентрація поміщицького землеволодіння, значні земельні масиви південно-східних повітів регіону належали селянству. Причина полягала в тому, що 90% селянства Старобільського, Куп'янського, Зміївського та Ізюмського повітів складали колишні державні селяни [78, с.166]. Після скасування кріпосного права саме вони отримали по 4,5 десятини землі на душу, тобто майже у два рази більше за поміщицьких селян [82, с.56]. Особливо вирізнялося багатоземеллям державне селянство Старобільського та частково Ізюмського повітів.

Однак, наявність значного наділу землі в умовах капіталістичних відносин вже не була гарантією економічного процвітання. По-справжньому реалізувати потенціал своїх наділів господарі могли лише отримавши право на вільну економічну ініціативу. Але це право їм було надано державою лише у 1906 р, після запровадження аграрної реформи П.А.Столипіна.

На початку ХХ ст.. в Харківській губернії налічувалося 93,2% селянських дворів з общинною формою землеволодіння, 94,5% усієї надільної землі в

губернії були власністю общини [78, с. 76]. На певному етапі община, як неофіційна демократична організація сільської громади відігравала позитивну роль у житті селянства. Саме община часто була єдиним гарантом соціального захисту селянина від фінансово-податкового і судового свавілля державних органів влади. Слід також відзначити, що українська сільська громада не практикувала регулярного перерозподілу земельних наділів своїх членів. Це вигідно відрізняло її, наприклад, від російської селянської общини, де панував зрівняльний переділ землі. Таким чином, якщо російський общинник періодично працював на новій ділянці, український селянин знав, що в його розпорядженні буде лише певний наділ, котрий залишиться у спадкове користування його нащадкам. До того ж, на відміну від російської общини, українська сільська громада оподатковувала своїх членів пропорційно площі їхнього землекористування, а не кількості робітників в сім'ї. Таким чином, українська селянська община мала більш помітну, ніж у російському селі, земельну і майнову диференціацію, більш сильний розвиток індивідуалізму і менш розвинуту кооперацію. Проте, спільною особливістю і російської, і української общин була наявність черезсмужжя [88, с.452].

Черезсмужжя, як наслідок поділу землі різної якості призводило до неефективного використання робочого часу і єдиної для всіх господарів сівозміни, що не дозволяла оперативно реагувати на зміни кон'юктури ринку. Тому програма створення фермерських господарств, що була запропонована прем'єр – міністром П.А.Столипіним, передусім зацікавила підприємницьки налаштовану частину селянства Харківщини. За числом утворених індивідуальних селянських господарств Харківська губернія посіла друге місце серед дев'яти українських губерній: до 1915 року у краї з общини вийшло до 35% колишніх її членів, які закріпили за собою 23,3% общинної землі. 80% селян, що вийшли з общини, перейшли до відрубного або хутірського господарства [78, с. 76]. Найбільший успіх реформа мала в Богодухівському, Старобільському, Куп'янському, Валківському, Ізюмському й Зміївському

повітах . Тут вийшли з общини, відповідно 47,6%, 22,2%, 42,3%, 28,4%, 24% , 39,3% селянських дворів [78, с.65].

Столипінська аграрна реформа мала позитивне значення для економічного розвитку селянських господарств Харківської губернії, що були орієнтовані на виробництво товарної продукції. Вихід з общини дозволив господарям хуторів і відрубів стати власниками своєї землі і інтенсифікувати її обробіток, скоротити дальнотемелля та черезсмужжя, застосовувати раціональні сівозміни. Вже в 1912 р. хутірські та відрубні господарства збирали зернових на 30 пудів більше з десятини, ніж господарства общинників [78, с.120]. Тому саме в Старобільському, Куп'янському та Ізюмському повітах збирали найбільші врожаї пшениці [82, с.58]. Її вирощування вимагало значних зусиль для підготовки ґрунту і використання відносно удосконаленої техніки, а тому було під силу тільки економічно сильним господарствам.

Довгий час в вітчизняній історіографії існувала теза про “куркульський”, експлуататорський характер одноосібних селянських господарств Старобільського, Куп'янського, Ізюмського, Зміївського та Валківського повітів Харківської губернії [89, с.125; 22, с. 20]. Однак, “куркулем” на селі найчастіше називали сільського лихваря, для якого позика під проценти була головним джерелом прибутків [45, с. 53] або перекупника, який торгуючи хлібом, вдавався до шахрайства [90, с. 12].

Згідно даних, наведених істориком В.С.Майстренком, селяни-багатії серед тих, що виходили з общини, становили лише 4-5% [78, с.73]. Як правило, багаті селяни дуже неохоче погоджувалися на вихід з общини, оскільки остання давала їм можливість безкоштовно випасати на общинних вигонах велику кількість худоби. До того ж багатії були власниками сільських крамниць, шинків, кам'яних будинків, котрі, зважаючи на їх велику вартість, було важко перенести на хутір. Багатому селянинові, який вже досяг успіху при старій системі господарства, не було сенсу ризикувати заради можливості ведення реформованого господарства. Натомість, на такий ризик йшли селяни, що не мали достатку, але були ініціативними, кмітливими та працелюбними. Тому

більшість селян, що розпочали працювати на хуторах і відрубках Харківської губернії, належали до категорії бідних і середніх селян, останні склали по Харківській губернії 49,4% загальної кількості всіх “столипінців” [78, с.72]. Як свідчать джерела, у 1917 р. у Богодухівському повіті на одне хутірське господарство припадало 5 десятин землі, а на одне відрубне 4,8 десятин, у Валківському, відповідно, 4,6 і 3,7 десятин, у Зміївському – 11,6 і 7,4 десятин, у Ізюмському – 13 і 4,1 десятин, у Куп’янському – 7,5 і 7,2 десятин, у Старобільському – 14,4 і 12,2 десятин [78, с. 32].

Проте, в середньому, в одному такому господарстві використовували працю лише одного найманого робітника, рідше – двох робітників [87, с. 48]. Отже, основною робочою силою в господарстві був саме власник і члени його сім’ї. Потрібно також відзначити, що створення одноосібного господарства виявилось нелегкою справою у фінансовому відношенні. Значна частина “відрубників” згодом не змогла розрахуватися з селянським банком за надані позики [78, с. 104]. Проте процес становлення селянських господарств фермерського типу в Харківській губернії ускладнювався причинами не лише економічного характеру, а й соціального. Общинне селянство, що більше цінувало стабільність і впевненість, ніж ефективність та прогрес, пов’язаний з ризиком, з недовірою і підозрою ставилося до тих, хто відмовився від традиційного общинного стереотипу світогляду. Негативні настрої селян-общинників посилювалися внаслідок передачі селянам – відрубникам частини найкращих общинних земель [91, с. 120]. Так, наприклад, деякі селяни – общинники вважали, що оскільки надільна земля їм належала як колишнім державним селянам, то виділяти на неї відрубників не можна [92, с.157-158]. Вже в 1910 – 1915 рр. суперечки з приводу права власності на найродючіші надільні землі в губернії між общинами і “столипінцями” почали набувати обрисів громадянського конфлікту. У 1911 р. в селі Вільшани Лебединського повіту противники виділів з общини підпалили клуню з хлібом уповноваженого від відрубників Г. Яременка і заважали гасити йому пожежу [92, с.160]. В березні 1914 р. в селі Уди Харківського повіту мали місце випадки захоплення

селянами – общинниками земель, що належали відрубникам [92, с.163]. В квітні 1915 р. в селі Нижня Сироватка Сумського повіту відбувся масовий виступ селян – общинників. Вони припинили землемірні роботи, розгромили волосне правління, прогнали поліцію і вбили двох селян – відрубників [91, с. 120]. Проте, незважаючи на всі перешкоди, значна частина селянства Харківської губернії продемонструвала стійке прагнення до створення індивідуальних господарств. До 1917 р. на надільних і куплених селянських землях в Харківській губернії існувало 17786 хуторів і 88863 відрубів, усього – 106649 одноосібних, цілком незалежних від общини селянських господарств [93, с. 14].

Важливим чинником, що суттєво впливав на формування структури ринку сільськогосподарських продуктів в Харківській губернії, були поміщицькі господарства. На 1917 рік в Харківській губернії налічувалося 4042 дворянських володіння [30, с.161]. В цілому, фонд орної землі поміщицьких володінь становив близько одного мільйона десятин, з них більш ніж 500 тисяч десятин займали посіви цукрових буряків [12, с.119]. Найбільша концентрація поміщицьких землеволодінь спостерігалася в Сумському, Лебединському і Охтирському повітах [78, с. 30-31]. Починаючи з другої половини ХІХ ст.. значна кількість поміщицьких господарств в Харківській губернії, орієнтуючись на ринковий попит, поступово збільшували посіви під технічні культури, насамперед під цукрові буряки. Зокрема, в Сумському, Лебединському, Охтирському і Богодухівському повітах посіви цукрового буряка займали 35% поміщицьких полів [78, с.28]. На початку ХХ ст. заводи Харківської губернії виробляли щороку 320 тисяч тонн цукру, 90% сировини, що надходила на ці заводи, забезпечували саме поміщицькі економії Харківської губернії [32, с.140]. Найбільш відомими цукрозаводчиками Харківської губернії стали династії Терещенків і Харитоненків [94, с. 15; 95, с.3].

Значним попитом за кордоном користувалася також і пшениця, що була вирощена в поміщицьких економіях Харківської губернії [82 , с.58]. У 1913 р. чистий експорт пшениці в борошні, залізницею з Харківської губернії становив

більш ніж чотири мільйони пудів [96, с.9]. Того ж року, серед дев'яти губерній України, Харківщина посіла п'яте місце за експортом ячменю і жита, вивізши 34 мільйони пудів зерна [83, с.121]. Більшість товарного зерна, що постачала губернія на ринок надходили з поміщицьких економій [32, с.140]. До 1917 р. поміщицькі господарства залишалися непереможними конкурентами для селянських господарств фермерського типу. Вміле використання добрив, застосування більш досконалих агротехнічних засобів імпортного виробництва дозволяло підтримувати власникам економій продуктивність праці в 4-5 разів вищою ніж в селянських господарствах [32, с.141; 78, с. 28]. В середньому, поміщики збирали на 30 пудів зернових більше з кожної десятини ніж селяни [78, с.28].Про інтенсивний характер поміщицьких господарств свідчить й той факт, що подібні врожаї їхні власники отримували, маючи у своєму володінні лише 35,8% земельного фонду губернії, в той час, як селянські надільні землі становили 59,2% [15, с. 8].

З початком Першої світової війни процес розвитку аграрного сектору економіки Харківської губернії зазнав помітних змін. Становище значної частини селянських господарств погіршилося. Найвідчутніше на матеріальному добробуті селянства Харківщини позначилася мобілізація працездатного населення. Протягом 1914 – 1917 рр. у Харківській губернії із сільської місцевості було призвано до діючої армії 337285 чоловік, або 49,2% всіх працездатних чоловіків. Як наслідок, у 1917 р. в регіоні налічувалося 171980 селянських господарств без чоловіків робочого віку [15 , с.12].

Це складало 37,2% від загальної кількості селянських господарств в краї. Таким чином, працю чоловіків на селі замінила малопродуктивна праця літніх людей, дітей та жінок. Останні становили в середині 1917 р. 64,3% всього працездатного населення селянських господарств губернії [15, с.12].

Різде погіршення матеріального становища призвело до загострення соціальних протиріч на селі. Були непоодинокими випадки, коли більш заможні селяни відкуповувалися за хабарі від призову до армії, в той час, як у їхніх односельців забирали на війну єдиного робітника, котрий утримував сім'ю.

Такий стан справ викликав обурення серед більшості сільського населення в краї, а також і в середовищі мобілізованих до армії [15, с.12]. Вкотре спостерігалось загострення конфліктів з приводу землевпорядних робіт між селянами – общинниками і селянами – одноосібниками. З початку війни на Харківщині почали виникати так звані “жіночі” бунти проти здійснення землевпорядних заходів. У вересні 1914 р. в одному із сіл Куп’янського повіту група селянок протестувала проти виділу земель відрубникам [92, с.161]. Навесні 1915р. в селі Уди Харківського повіту селянки – жінки мобілізованих, під впливом листів з фронту почали заорювати землі відрубників [91, с.123].

Сільське населення Харківської губернії в повній мірі відчуло на собі тягар воєнно-кінської повинності і нарядів на тилові роботи. Як наслідок за роки війни кількість коней і робочої худоби в селянських господарствах регіону значно зменшилась. Якщо у 1913 р. селянські господарства без робочої худоби становили 26,9% дворів, то до 1917 року їх кількість сягнула 34,9% . У 1913 р. 32,9% селянських господарств в краї не мали корів, у 1917 р. їх число збільшилось до 37,2% [15, с. 17]. Закон про воєнно-кінську повинність передбачав здачу навіть єдиного коня, тоді як володар кількох коней мав здати лише половину їх, і навіть меншу частину, якщо число коней було непарне, тобто із трьох – одну, із п’яти – дві . Такий стан справ був також однією з причин загострення соціальних протиріч між різними верствами сільського населення. Так, малозабезпечені селяни вважали, що повинності з виконання оборонних робіт мають виконувати селяни, котрі мають більше коней і підвод. У свою чергу, заможне селянство пропонувало виконувати ці роботи по черзі [91, с.120].

29 листопада 1916 р. був прийнятий закон про надзвичайні продовольчі заходи, щоб задовольнити потреби армії. Опинившись під тягарем продовольчих реквізицій, відчуваючи гостру нестачу інвентаря, селянство Харківської губернії почало скорочувати посівні площі, що в свою чергу призвело до різкого зниження врожайності. Так, у 1916 р. посівні площі в регіоні скоротилися проти

1913 р. на 9,5%, в 1917 р. – на 10,6% , а урожайність зернових культур в 1917 р. проти 1916 р. впала майже на 40% [15, с.13].

Загальноекономічна криза, що охопила Російську імперію в роки Першої світової війни, невдоволення надзвичайними реквізиційними заходами, корупцією владних структур – все це сприяло наближенню сільського соціуму до стану аномії. Аномія, тобто стан суспільства, коли значна частина його членів негативно, або байдуже відноситься до існуючих моральних, етичних і юридичних норм поведінки [97, с. 330], особливо сильно позначився на стосунках селянства з іншими класами населення країни. І раніше, в більш мирні часи, з точки зору селянина обдурити сусіда чи родича вважалося аморальним вчинком, але обман в інтересах селян чиновника чи поміщика сприймався схвально [88, с.440]. В умовах воєнного часу, настроїв селянства Харківської губернії до панівних класів населення став ворожим . У 1915 р. в Харківській губернії стають частими випадки самовільного захоплення селянами поміщицьких пасовиськ для випасу своєї худоби. В Охтирському і Сумському повітах селяни масово грабували сіно, солому і дрова в поміщицьких економіях, здійснювали вирубку поміщицьких лісів [91, с.119]. В цей час посилюється страйкова боротьба сільськогосподарських робітників, які працювали в поміщицьких маєтках. Головною вимогою було підвищення зарплати. Зокрема, 15 травня 1916 р. у селі Улянівка Сумського повіту Харківської губернії припинили роботу 300 жінок, які працювали на прополці буряків. Вони вимагали збільшити денну платню з 55 до 70 коп в день. У селі Юнаківка цього ж повіту робітники припинили роботу 17 травня 1916 р., коли дізналися, що замість 50 копійок в день, вони будуть одержувати 45 копійок [91, с.119]. Обидва страйки переросли в заворушення, які супроводжувались розгромом магазинів місцевих купців і сутичками з поліцією.

Стихійне виявлення незадоволення внутрішньоекономічною ситуацією в країні у вигляді погромів, селянство Харківської губернії демонструвало протягом всього періоду війни. 18 серпня 1914 р. відбувся погром Богодухівського волосного управління, під час якого селяни вимагали видачі

допомоги сім'ям мобілізованих. Майже одночасно, аналогічні події відбулися в селах Старобільського повіту. В листопаді 1914 р. в селі Велика Камишеваха Ізюмського повіту близько тисячі селян, що були незадоволені затримкою видачі допомоги сім'ям мобілізованих загрожували самосудом членам волосного правління [91, с. 119]. 30 травня 1916 р. в місті Старобільськ Харківської губернії декілька сотень селян здійснили погром магазинів на місцевому ринку, протестуючи проти підвищення цін [91, с. 121]. Подібні заворушення відбулися також в Охтирському і Богодухівському повітах Харківської губернії.

Таким чином, напередодні Української революції 1917 – 1921 рр. в селянському середовищі Харківської губернії склалася надзвичайно складна ситуація. Вона була зумовлена такими чинниками, як капіталістична трансформація економіки регіону, аграрне перенаселення і зубожіння селян, значна нерівномірність розвитку агротехніки в селянських і поміщицьких господарствах та посиленням конкурентноспроможності останніх, становленням селянських господарств фермерського типу і створення гірших умов для общинників, політичною та загальноекономічною кризами, що охопили Російську імперію під час Першої світової війни і привели до погіршення становища бідніших селянських дворів.

Потрібно визнати, що більшість селян Харківської губернії виявилася не готовою відмовитись від традиційного способу життя. На початку ХХ ст. соціальна структура сільського населення регіону мала такий вигляд: 15% становили селяни, які поєднували працю в сільському господарстві із заробітками у промисловості, 23% селян були власниками одноосібних господарств, 62% складали селяни – общинники. Основна маса селян – “промисловців” була сконцентрована в Сумському, Лебединському, Охтирському, а також в Харківському і Богодухівському повітах Харківської губернії. Значна частина селян – “промисловців” в цій частині регіону була позбавлена орної землі. Пов'язавши своє життя з роботою на заводах і кустарною промисловістю, селяни – “промисловці” в значній мірі

дистанціювалися від проблем, безпосередньо пов'язаних з землеробством. Під час Української революції 1917 – 1921 рр. і Громадянської війни 1918- 1921 рр. це стане одним з чинників, що будуть сприяти ідеологічному і організаційному розколу регіонального селянського руху. Організаційній єдності селянського руху в Харківській губернії у 1917 – 1921 рр. буде також заважати і етнічна неоднорідність сільського населення, котра, як свідчать джерела, була найбільш помітною в Харківському повіті.

Однак і серед хліборобської більшості селянства Харківської губернії існували серйозні протиріччя, котрі завадили йому у 1917 – 1921 рр. виступити єдиним фронтом на захист власних економічних, політичних і національних інтересів. Аграрна реформа П.А.Столипіна внесла розкол в лави общинного селянства регіону, дозволивши його найбільш ініціативній частині стати на шлях створення фермерських господарств. Проте відчуження общинної землі для хутірських і відрубних господарств стало одним з приводів для з'ясування особистих рахунків між одноосібниками і селянами - “общинниками” під час Громадянської війни.

Надзвичайно стійким у свідомості більшості селян Харківської губернії виявився міф про зрівняльний розподіл земельного фонду регіону, як найефективніший засіб аграрного процесу. В майбутньому селянство Харківщини стане заручником цієї ілюзії, дозволивши тим самим маніпулювати собою різними політичними силами.

Каталізатором деструктивних емоцій сільського населення стало погіршення внутрішньоекономічної ситуації в країні внаслідок Першої світової війни. Бойові дії розпочалися саме під час збору нового врожаю, тому масові мобілізації чоловічого населення значно ускладнили становище багатьох селянських сімей. Підвищення цін на товари першої необхідності, військові реквізиції, беззахисність малозабезпеченого селянства перед сваволею державних органів влади, неспроможність урядового чиновництва знайти спільну мову з більшістю сільського населення - все це провокувало сільське населення Харківщини на соціальний протест. Швидко зубожіння значної

частини населення створило умови, за яких зменшилась кількість селян, котрі боялися втратити в акціях масового протесту більше, ніж здобути.

Таким чином, на початку 1917 р. серед сільського населення Харківської губернії спостерігався різкий зріст антиурядових настроїв, що були викликані небувалим доти загостренням соціальних протиріч.

2.2. Селянський рух в період розгортання Української національної демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

Події, що супроводжували Лютневу буржуазно – демократичну революцію 1917 р., наочно продемонстрували складність процесу самоорганізації суспільства, раптово позбавленого тотального контролю держави. Ліквідація інституту російської монархії не усунула безліч визрілих на той час соціальних, економічних, політичних і національних протиріч.

Особливо складна ситуація склалася в сільській місцевості. Бездоріжжя, відсутність стабільного зв'язку з містом через пошту й телеграф, нерегулярність залізничного сполучення, неграмотність більшості населення, - все це зумовлювало відсутність достовірної оперативної інформації у селах про події в країні і гальмувало становлення громадського самоуправління..

Одним з перших, хто спробував надати селянству Харківської губернії допомогу у справі організації самоврядування став Український Організаційний Комітет, Його було засновано у Харкові 8 березня 1917 р. зусиллями української інтелігенції. Головою Українського Організаційного Комітету було обрано Г.М.Хоткевича, скарбничим – М.М. Нечипоренка [98 , с.4]. Завдяки активній допомозі студентів і сільських вчителів, протягом п'яти днів в Харківській губернії було розповсюджено 10 тис. листівок з відозвою Комітету „До селян”. У своєму зверненні до селянства Харківщини, Український Організаційний Комітет пропонував створити мережу сільських, волосних і повітових селянських спілок. Кожна спілка повинна була керуватися комітетом, що складався з голови, писаря та скарбника і виконувати функції органу самоуправління. Окрім цього, спілки мали обирати представників до Всеросійських і Українських Установчих зборів [98, с.3].

Активну участь в організації селянського самоуправління взяли кооперативні організації Харківської губернії. В своїх діях вони керувалися рішеннями блоку лівих російських і українських есерів. Харківська організація лівих російських есерів на чолі з В.Качинським узгоджувала свою політичну діяльність з місцевою організацією українських есерів очолюваною І.Михайличенком [99, с.8]. Щоб отримати більше голосів на виборах до Всеросійських Установчих зборів, обидві партії об'єдналися в єдиний блок, програмними засадами якого, були вимоги припинення війни, підписання миру між воюючими сторонами і передача без викупу усіх земель сільським общинам на засадах зрівняльного користування. І хоча українські есери зі свого боку наполягали на проголошенні автономії України, в цілому програма дій блоку передбачала розвиток революційної боротьби в Україні за російським зразком, що було наслідком ідеологічного впливу з боку російських лівих есерів. Тому, коли 14 березня 1917 р. в Харкові почала працювати нарада кооперативних організацій Харківської губернії, було ухвалено рішення про скликання волосних, повітових і губерньської рад селянських депутатів, а не селянських спілок [2, с.64]. План обрання рад передбачав, що на підставі загального, безпосереднього, рівного й таємного голосування до волосної і повітової рад буде обиратися по одному представнику від, відповідно, 200 і 5 тис. чоловік. До губерньської ради потрібно було обирати по одному делегату від кожного з десяти представників повітових рад. Згідно прийнятого плану, до сільських рад можна було обирати не лише селян. Завдання рад полягало у встановленні умов землекористування і оренди, припиненні чинності старих законів, нейтралізації земельних сутичок, спостереженні за діяльністю урядових установ і підготовці до виборів в Установчі збори.

Щоб допомогти сільському населенню в організації рад, було створено тимчасовий організаційний комітет на чолі з А.А.Богомолвим, до складу якого ввійшли представники від кооперативних організацій, російських лівих есерів і українських соціалістів-революціонерів, РСДРП(м) та М.М.Нечипоренко від Українського Організаційного Комітету. Представник від РСДРП(б) в

тимчасовий організаційний комітет не ввійшов, оскільки програма більшовиків зустріла гостру негативну оцінку більшості учасників наради кооперативних організацій [62, с.17]. Приводом для критики стали листівки Харківського комітету більшовиків з закликом розпочати Громадянську війну, що були надруковані і розповсюджені 6 березня 1917 р. [15, с.3] Не зустріли підтримки з боку учасників наради й інші програмні положення РСДРП(б). Так, наприклад, представник Чупахівського кооперативу з обуренням висловився проти запропонованої більшовиками тези про необхідність проголошення диктатури пролетаріату [62 , с.17].

20 квітня 1917 р. було надруковано і розповсюджено відозву Бюро при Союзі дрібних кооперативів до селян з інструкцією по виборах до рад. Поки у повітах губернії відбувалися установчі з'їзди рад селянських депутатів, Бюро відкомандирувало лівого українського есера А.Заливчого на з'їзд рад селянських депутатів Київської губернії, який відбувся 24 квітня 1917 р. Повернувшись до Харкова, Заливчий повідомив, що селянство Київської губернії прийняло резолюцію з вимогами проголошення національно-територіальної автономії України, скасування приватної власності на землю і її націоналізації, заборони самозахвату земель, створення земельних комітетів, що повинні були збирати необхідну інформацію для проведення земельної реформи [100, с.1-2].

Врахувавши досвід проведення Київського губернського з'їзду рад селянських депутатів, Бюро вирішило провести аналогічний з'їзд у Харківській губернії. Перший губернський з'їзд рад селянських депутатів Харківщини було відкрито 3 травня 1917 р. [2 , с. 66]. 120 депутатів з одинадцяти повітів Харківської губернії протягом тижня намагалися сформулювати погляди більшості селянства губернії на найважливіші питання соціально-політичного й економічного життя краю. 4 травня 1917 р. з'їзд проголосив ради селянських депутатів „єдиними правомочними виразниками волі трудового селянства, (...) що мали закріплювати основи революції з погляду прав і інтересів трудового селянства” [101, с.1-2].

Найдовше, протягом двох днів, депутати обговорювали земельне питання. Результатом обговорення стала резолюція, яка проголошувала ліквідацію права приватної власності на землю і націоналізацію державних, поміщицьких, монастирських і церковних земель без викупу. Право землекористування залишалося лише за господарями, які не застосовували найману працю. Розробка земельного законодавства доручалася Всеросійським Установчим зборам, водночас з'їзд звернувся до Тимчасового уряду з вимогою заборони куплі-продажу землі і передачі незасіяних земель в розпорядження органів місцевого самоврядування. Разом з цим, депутати засудили практику самозахвату земель [102, с.1]. Прагнучи якнайшвидше приступити до мирної праці, селянство також звернулося до Тимчасового уряду з вимогою негайно розпочати мирні переговори з воюючими державами.

Отже, у рішеннях першого губернського з'їзду рад селянських депутатів Харківщини знайшло відображення бажання більшості селянства краю, яке на своїх сходах протягом березня і квітня 1917 р. вимагало припинення війни і справедливого, на його думку, перерозподілу земельного фонду губернії [15, с.54-55]. Таким чином, на початковому етапі селянського руху в Харківській губернії, його учасники вбачали своєю метою повернення до мирного життя і збільшення розмірів власних земельних наділів.

Окрім цих питань, нагального вирішення потребували проблеми пов'язані з урегулюванням стосунків працедавців і найманих робітників в маєтках, що належали поміщикам і власникам цукрових заводів, встановлення цін на орендовані селянами землі. Завдання сприяти врегулюванню аграрних відносин в Харківській губернії, за наказом Тимчасового уряду було покладено на громадські, селянські і земельні комітети. Громадський губернський, повітові і волосні громадські комітети вважалися органами влади Тимчасового уряду, вони склалися з представників від шести груп населення: діячів земства, службовців в земствах, міських управлінців, кооператорів, робітників і селян [15, с.23]. Створені на початку березня 1917 р., в Харківській губернії вони, головним чином, вирішували питання про підвищення заробітної платні

найманим сільськогосподарським робітникам і скорочення робочого дня. Так, наприклад, коли в травні 1917 р. в Богодухівському і Сумському повітах наймані робітники економій Кеніга-Кленовської, Гутянської, Токової, поміщика Лещинського влаштували загальний страйк, губернський громадський комітет був змушений звернутися до працедавців з вимогою підвищити робітникам платню і встановити 10-годинний робочий день [15, с.65].

Селянські комітети повинні були замінити колишні волосні правління, волосних старшин і сільських старост. Слід зазначити, що згідно планам Тимчасового уряду передбачалося створення лише волосних селянських комітетів, однак селяни за власною ініціативою протягом березня 1917 р. створили досить розгалужену мережу й сільських комітетів.

21 квітня 1917 р. згідно наказу Тимчасового уряду про створення в складі Міністерства землеробства головного і місцевих земельних комітетів, в Харківській губернії виник губернський, повітові і волосні земельні комітети. Безпосередньо селянами обиралися лише останні. Ці установи повинні були за домовленістю з поміщиками створити тимчасовий орендний фонд з приватновласницьких земель, який допоміг би селянству вирішити проблему малоземелля до остаточного розв'язання аграрного питання Установчими зборами [103, арк.16].

Однак, чим більше органів влади отримувало село, тим сильніше давало себе знати прагнення селянських низів до негайного вирішення всіх суспільних проблем, часто ігноруючи при цьому реальну ситуацію і не замислюючись над майбутніми наслідками. Адже поряд з владною вертикаллю Тимчасового уряду, на Харківщині поступово формувалася структура повітових, волосних і сільських рад селянських депутатів. Ймовірно, перша сільська рада в Харківській губернії була обрана 19 березня 1917 р. у Сумському повіті на сході мешканців сіл Луки і Баранівка [15, с.49].

Згодом, ради селянських депутатів виникнуть у всіх повітах Харківської губернії. Згідно задуму організаторів першого губернського з'їзду рад селянських депутатів, ради повинні були контролювати роботу місцевих органів

Тимчасового уряду, але самостійно не вирішувати справи, що стосувалися компетенції громадських земельних комітетів [15, с.50]. Однак, на місцях, селянство вбачало в радах органи влади, що повинні були передусім, виконувати накази сільських сходів, що часто суперечили не лише розпорядженням органів Тимчасового уряду, а й резолюціям губернської ради селянських депутатів [15, с.98].

Так, наприклад, протягом травня – липня 1917 р. в Харкові відбулося три з'їзди губернської ради селянських депутатів [104, с.78]. Під час кожного чергового з'їзду, депутати ухвалювали резолюції, що визнавали виключне право остаточного розв'язання аграрного питання за Установчими зборами, забороняли самозахват земель, і закликали селянство виконувати розпорядження громадських і земельних комітетів [104, с.78; 15, с.48-50]. Але в той же час на території Харківської губернії спостерігалось масове ігнорування цих резолюцій повітовими, волосними і сільськими радами. Приміром, в квітні-травні 1917 р. Зміївська волосна рада і Михайлівська волосна рада Лебединського повіту замість земельних комітетів почали самовільно встановлювати орендні ціни на землю. Лебединська повітова рада влітку 1917 р. активно конфісковувала землі відрубних господарств.

В червні 1917 р. низка приватновласницьких господарств в Ізюмському і Вовчанському повітах (маєток графа Рибоп'єра, 1-й Гниличанський маєток поміщика Кир'янова) були націоналізовані самовільним рішенням місцевих рад сільськогосподарських робітників [15, с.64].

В процесі розгортання селянського руху в регіоні, не лише ради, а й низові ланки місцевих органів Тимчасового уряду – сільські селянські комітети, волосні і повітові земельні комітети були змушені активно приймати участь у самовільному перерозподілі крайового земельного фонду, порушуючи тим самим чинне законодавство .

Як справедливо зазначив історик М.А.Рубач, в більшості випадків селянство на місцях ігнорувало закон про заборону самовільного перерозподілу землі і вимагало від персоналу земельних комітетів радикальних заходів. Часто члени

земельних комітетів опинялися перед альтернативою: залишитися законослухняними громадянами або зберегти свій авторитет серед односельчан.

В першому випадку, селяни нерідко ігноруючи постанови земельних комітетів, самовільно розподіляли землю. Так, наприклад, 8 жовтня 1917 р. селяни I і II Лєсковських товариств Богодухівського повіту, зібравшись на схід, винесли рішення не брати до уваги постанову повітового земельного комітету, який відмовив селянам у виділенні в оренду 208 десятин землі, що належали поміщику Харитоненку і самовільно розділити землю [15, с.98]. В другому випадку, працівники земельних комітетів ризикували зазнати судових переслідувань. Так, наприклад, в червні 1917 р. у Сумському повіті мало місце притягнення до відповідальності членів земельних комітетів, що самовільно наділяли землею малоземельних селян [105, с. 4]. Однак найчастіше державні органи влади лише обмежувалися погрозами, не маючи реальної сили, щоб покарати порушників закону. До того ж, як правило, місцеві ради селянських депутатів у подібних випадках ставали на захист персоналу земельних комітетів, бо й самі часто брали участь у самовільному перерозподілі земельного фонду губернії.

Тому слід зазначити, що 20 серпня 1917 р. Сумська повітова рада селянських депутатів навіть організувала демонстрації протесту на знак підтримки дій повітового земельного комітету [106, с.78].

Таким чином, події пов'язані з становленням органів державної влади і місцевого самоуправління на території Харківської губернії довели, що найавторитетнішим місцевим органом влади для селянства у 1917 р. залишався волосний і сільський схід. Недарма, коли наприкінці 1917 р. Тимчасовий уряд зібрався передати волосним земствам повноваження земельних комітетів і рад, в Зміївському і Куп'янському повітах селянство передусім цікавилось чи збережуть свою силу рішення волосних сходів [15, с. 91-92]. Причина популярності серед селянства цього досить примітивного засобу волевиявлення, певно, полягала не лише в силі консерватизму землеробських традицій. Слід згадати, що саме Тимчасовий уряд відмовився фінансувати і сільські селянські

комітети, і волосні земельні комітети, тим самим перетворивши їх на номінальні органи своєї влади і фактично – на слухняних виконавців волі натовпу. Не менш проблематичними було й становище рад. Так, наприклад, лише у червні 1917 р. на другому губернському з'їзді рад селянських депутатів було ухвалено рішення про обрання сільських рад. Значна частина сільського населення, звикнувши вирішувати питання суспільного життя на сходах, нерідко інертно ставилося до нових форм організації суспільного життя. Як наслідок, в липні 1917 р. на засіданні виконкому губернської ради селянських депутатів було зроблено висновок про незадовільний рівень організаційної роботи в повітових радах Куп'янського, Валківського, Старобільського, Богодухівського, Харківського повітів [15, с.52].

Всі вищезазвані чинники істотно позначилися на соціальній поведінці селянства Харківської губернії. Прагнучи швидко поліпшити своє матеріальне становище, селяни нерідко вдавалися до засобів, які унеможлилювали гармонізацію суспільних відносин у майбутньому.

Одним з перших відчуло на собі силу агресивного потенціалу селянства Харківщини у 1917 р. духовенство. На той час монастирям і церкві в регіоні належало близько 37840 десятин землі [15, с.10]. Таким чином, селянство мало серйозний стимул і надалі вимагати конфіскації церковних земель. Наприкінці квітня 1917 р. на Харківщині почастішали випадки самовільного випасу селянами своєї худоби на церковних землях, відмови платити орендну плату за користування нею. Так, наприклад, 24 квітня 1917 р. в селі Каменецьке Охтирського повіту, селяни захопивши землю, що належала церкві, почали самі здавати її в оренду. 29 квітня 1917 р. в селі Заводянка Старобільського повіту селяни відібрали церковну землю і передали її в оренду малоземельним селянам [107, с.81]. Характерною ознакою антиклерикальної фази селянського руху в Харківській губернії на початку 1917 р. була поступова втрата духовенством свого авторитету серед місцевого селянства. Відмовляючись сплачувати орендну плату священикам, селяни Лебединського повіту знущаючись радили їм “харчуватись стравою духовною і хлібом ангельським”, а в Харківському повіті

місцеве хліборобське населення навіть вимагало, “щоб усі монахи були негайно залучені до сільськогосподарських робіт” [107, с.81]. Навесні 1917 р. в усіх повітах Харківської губернії спостерігаються випадки коли селяни насильно усували священиків від виконання їх обов’язків. Як правило, подібні рішення приймалися під час сільських сходів, як це наприклад було в травні 1917 р. в селах Дергачі та Іванівка Харківського повіту. Потрібно відзначити, що важливу роль у інцидентах, пов’язаних з позбавленням селянами священиків їх приходів, відіграла сільська інтелігенція, зокрема вчителі.

На сільських сходах і мітингах в той час траплялися непоодинокі випадки виступів місцевих вчителів з гострою критикою на адресу духовенства. За словами цих працівників освіти, вчителі несли селянинові рідну культуру, а сільські священики чинили опір українізації освіти і діяльності організацій „Просвіти” [108, с.4].

Тому вже наприкінці травня 1917 р. в восьми волостях Лебединського повіту селянськими сходами було висунуто питання про відокремлення школи від церкви.

Одночасно з аналогічною вимогою виступило селянство села Березівка Харківського повіту [107, с.82]. Втім на початку 1917 р. економічний аспект стосунків між духовенством і селянством був значно важливіший для останнього. За період березень – квітень 1917 р. всього по губернії відбулося 4 селянських виступи з вимогами відділити церкву від держави і школу від церкви [15, с.56-57].

В перші місяці революції на селі з новою силою спалахнули протиріччя між власниками одноосібних господарств і селянами – общинниками. Але тепер селяни – одноосібники були позбавлені будь – якого захисту держави, вони опинилися віч- на-віч з значно переважаючими силами своїх агресивно налаштованих односельців. Протягом березня – квітня 1917 р. в Харківській губернії відбулося 11 селянських виступів, що супроводжувалися вимогами ліквідації відрубних ділянок [15, с.56-57]. Найбільша кількість виступів спостерігалася в Лебединському, Сумському і Харківському повітах, тобто там

де дефіцит орної землі відчувався найгостріше. Так, наприклад, навесні 1917 р. в селі Уди Харківського повіту селяни – общинники зруйнували межі на земельних ділянках одноосібних господарств [92, с.163]. На телеграму – скаргу удянських селян – відрубників, міністр землеробства Тимчасового уряду Шингарьов відповів, що земельне питання буде вирішуватися Установчими зборами, а до цього треба користуватися землею на старих засадах. Поки “столипінці” отримували консультації з Петрограду, селяни – общинники, назважаючи на прохання місцевого громадського комітету, не дали можливості відрубникам зняти врожай з їхніх земель і примусили їх перейти до общинного землекористування [92, с.164].

Таким чином, першочерговими об’єктами спрямування селянської агресії стали господарства і землеволодіння тих громадян і верств населення, котрі на початку 1917 р. фактично були залишені державою напризволяще і позбавлені її захисту. Безкарність дій стимулювала радикалізацію селянського руху в Харківській губернії. До кінця весни 1917 р. більшість селян в регіоні припинили сплачувати податки [32, с.141]. Протягом травня – червня 1917 р. в Харківській губернії було зафіксовано 13 випадків захоплення землі, сінокосів і лісу, що належали церкві і монастирям [15, с.72-73]. У липні – серпні 1917 р. в краї було зафіксовано 20 випадків захоплення селянами церковних землеволодінь. Намагаючись позбавити духовенство можливості чинити опір, найбільш радикально налаштовані селяни виступали проти участі духовенства у виборах до волосних земств у Куп’янському, Охтирському, Сумському повітах в серпні - вересні 1917 р. У вересні – жовтні 1917 р. у Старобільському, Зміївському, Куп’янському, Ізюмському, Охтирському, Сумському, Лебединському повітах селянство провело конфіскацію монастирських земель і розграбувало монастирські маєтки [107, с.84]. .

Усвідомивши безпорадність становища власників одноосібних господарств, селяни-общинники з літа 1917 р. почали громити ці господарства. Їхніх хазяїв не допускали в громадські комітети, навіть не дозволяли вивозити на поля органічні добрива [32, с.140]. Про надзвичайне загострення стосунків між

общиною і тими, хто її залишив свідчить скарга відрубників Липецької волості Харківського повіту губернському комісару Тимчасового уряду, що була надіслана на початку липня 1917 р. В ній йшлося про спроби мешканців села Липці переселити відрубників і забрати їхню землю. Навіть пропозиція поміщика Харитоненка надати общині 65 десятин землі в оренду не змогла змусити селян відмовитися від їхніх намірів. У своїй скарзі відрубники слушно зазначали: “Ці люди ганьблять шляхи вільного ладу нового уряду, натравляють одну частину населення на іншу і розпалюють антагонізм, відчуваючи почуття помсти і злості” [89, с.127].

Однак було б несправедливо покладати всю провину за наслідки соціального катаклізму на селянство. Ні Українська Центральна Рада, ні її Генеральний Секретаріат, ні Тимчасовий уряд так і не змогли запропонувати селянству прийнятний варіант вирішення земельного питання. У 1917 р. політична еліта Росії і України опинилася перед вибором: створювати великі високопродуктивні господарства на основі поміщицьких економій чи дозволити зрівняльний розподіл їхніх угідь між селянськими господарствами? Обравши перший варіант, держава отримала б стабільних постачальників високоякісного товарного зерна та елітної худоби.

У другому випадку, держава мусила б розподілити між 450644 селянськими господарствами Харківської губернії 500 тисяч десятин поміщицької орної землі, що в середньому дозволило б збільшити наділ кожного селянського двору лише на 1,2 десятини [30, с.161]. Таким чином, проблема малоземелля не була б вирішена, натомість держава втрачала надійне джерело постачання сільськогосподарських продуктів. Створені на землях маєтків “клаптикові” селянські господарства не могли отримати кількість продукції вищу понад норму власного споживання. Намагаючись знайти компромісний шлях вирішення земельного питання, влада в Росії й Україні закликала населення чекати на Всеросійські і Українські Установчі збори, котрі мали винести остаточне рішення про долю поміщицьких земель [109, с.14]. Проте ці заклики з Києва і Петрограда до селянства було розцінено місцевим хліборобським

населенням, як ігнорування владою його потреб. Як наслідок, вже на початку 1917 р. у стосунках з державою, селянство починає вдаватись до елементарного окозамилування.

30 травня 1917 р. у Харкові на губернському селянському з'їзді було схвалено рішення про те, що “загальні принципи земельного законодавства, обов’язкові для усієї держави, встановлюються Всеросійськими Установчими зборами, детальна розробка земельних законів відповідно до умов місцевого життя надається автономним одиницям, зокрема на Україні – Українському Сейму” [15, с.49]. Однак цього ж місяця в губернії відбулося шість випадків самовільного захоплення селянами орної поміщицької землі, в червні 1917р. – 17 випадків, в липні – 18 випадків, в серпні – 20 випадків, у вересні – 36 випадків, у жовтні – 61.[15, с.99]. Таким чином, селянство Харківської губернії, формально демонструючи згоду зачекати з вирішенням земельного питання, насправді намагалося самостійно забезпечити себе землею ще до скликання Установчих зборів.

Певну зацікавленість у антипоміщицькій фазі селянського руху Харківщини в 1917 р. виявили власники одноосібних господарств. Протягом березня-жовтня 1917 р. в Харківській губернії відбулися 164 випадки самовільного захоплення селянами орної поміщицької землі. 50% випадків самозахвату припадало на Богодухівський, Валківський, Зміївський, Ізюмський, Куп’янський і Старобільський повіти – райони високої концентрації індивідуальних господарств. З листопада по грудень 1917 р. на Харківщині відбулося 46 погромів поміщицьких маєтків, з них 69% випадків мали місце в вищеназваних повітах [15, с.99]. За наявних джерел неможливо встановити кількісне співвідношення общинників і „століпінців” під час цих акцій. Проте 54% від загальної кількості антипоміщицьких виступів протягом березня-грудня 1917 р. в регіоні відбулося в повітах де знаходилися загалом, 67% індивідуальних селянських господарств губернії [78, с.65; 15, с.99, 140]. Це співвідношення дозволяє припустити, що частина селян-одноосібників намагалася знищити поміщицькі господарства, як своїх конкурентів на ринку сільськогосподарської

продукції.

Намагаючись пояснити поведінку селянства під час цих погромів, вітчизняна історіографія іноді виправдовувала деструктивні дії селянства його бажанням унеможливити повернення поміщиків та критикувала “несвідомість селянства” [110, с.80], а іноді навіть вбачала в цьому позитивний момент, оскільки незможне селянство збагачувалося за рахунок панського майна [23, с.44]. На нашу думку, головними мотивами участі селянства Харківської губернії в погромах поміщицьких маєтків було бажання помститися за колишні утиски з боку їх власників і прагнення скористатися моментом, коли державні органи влади ще не накопичили достатніх ресурсів для проведення каральних акцій і просто пограбувати тих, хто не міг чинити серйозний опір.

Нічого позитивного в цих актах мародерства і вандалізму не було, бо навіть користь від награбованого селянами іноді була сумнівна. Так, наприклад, у вересні 1917 р. у Вовчанському повіті селяни розгромили зразкове господарство “Мар’янівка”, що належало С.П. Пассеку, при цьому було спалено навіть солону [32, с.141]. Наприкінці жовтня 1917 року у Сумському повіті влада виявилася безсилою запобігти погромам маєтків поміщиків Штакельберга і М.М.Лещинської [111, арк.3,6]. В грудні 1917 р. у селі Матвіївка Богодухівського повіту було спалено маєток поміщика Кованька. Під час розгрому Маріїнської економії П.Харитоненка селяни забрали на годівлю худобі елітне посівне насіння цукрових буряків [32, с.141].

Таким чином, на основі вищенаведених фактів ми можемо стверджувати, що ситуація в сільській місцевості Харківської губернії починаючи з березня 1917 р. поступово виходила з-під контролю державних органів влади. Як свідчать джерела, селянський рух на Харківщині вже на початковій стадії свого існування демонстрував вагомі ознаки соціальної нетерпимості і внутрішнього розколу. Характерною рисою тогочасної соціальної поведінки місцевого селянства стала спільна зацікавленість селян – общинників і селян – одноосібників, у секуляризації землі і майна духовенства та поміщиків і водночас прагнення общинного селянства ліквідувати відруби і хутори. Слід визнати, що поряд з

малозабезпеченим селянством, участь в аграрних бунтах і погромах приймало й відносно матеріально забезпечене селянство, котре намагалося позбутися конкуренції з боку поміщицьких господарств. Водночас вплив селян – “промисловців” в цей час на регіональний селянський рух був непомітний.

Протягом 1917 р. формується ідеологія місцевого селянського руху. У свідомості сільського населення міцно утверджується ідея “чорного переділу” суспільних матеріальних благ та пріоритету власних майнових інтересів. Однак, поряд з цим серед сільського населення Харківської губернії відбувався складний і суперечливий процес свого самоусвідомлення, як складової частини української нації.

Перебіг подій, пов’язаний з проведенням першого губернського з’їзду рад селянських депутатів Харківської губернії (3-6 травня 1917 р.) засвідчив, що обговорення національного питання викликало не менш бурхливі дебати ніж ухвалення резолюції з земельного питання. Весь день 5 травня 1917 р. делегати з’їзду присвятили дискусіям, щодо статусу України в майбутній Росії.

Заступник голови з’їзду Стрельцов (російський лівий есер), делегат від українських есерів А.Заливчий, представник Українського Організаційного Комітету М.Нечипоренко доводили селянам необхідність проголошення автономії України у складі федеративної Росії [101, с.1-2]. Натомість, делегат від РСДРП(м) Марков категорично висловився проти федеративного устрою Російської республіки, а делегат від організацій споживчих товариств Півдня Росії В.М.Целларіус запевняв присутніх, що національне питання вправі вирішувати лише Всеросійські Установчі збори. Слід зазначити, що найбільш ворожу позицію щодо буд-яких спроб українського національного самовизначення займала Партія Народної Свободи – регіональний осередок конституційно - демократичної партії. До провідних діячів Партії Народної Свободи в губернії належали професори Харківського університету О.М.Анциферов і В.Ф.Левитський, головою Харківського комітету партії був М.М.Ковалевський, колишній член першої Державної Думи [112, с.1]. На сторінках партійної газети „Народная свобода” регулярно друкувалися

матеріали, метою яких була дискредитація українського національно-визвольного руху [113, с.3].

Зрештою, делегати з'їзду проголосували за резолюцію, яка вимагала проголошення національно-територіальної автономії України у складі Російської федеративної демократичної республіки [102, с.1]. З'їзд також звернувся з вимогою до Тимчасового уряду офіційно визнати право українського народу на національно-територіальну автономію. Згодом, доповідь про волевиявлення селянських мас регіону щодо національного питання було зачитано делегатом від Харківської губернії А.Заливчим на першому Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві 28 травня 1917 р. [114, с .2].

Процес національного відродження в селянському середовищі Харківської губернії супроводжувався також поступовою українізацією громадського життя і освіти. 14 березня 1917 р. за пропозицією Г.М.Хоткевича, нарада кооперативних організацій Харківської губернії ухвалила рішення розповсюджувати серед селянства кооперативну літературу надруковану українською мовою [98, с. 3]. 5 травня 1917 р. перший з'їзд рад селянських депутатів Харківської губернії виніс резолюцію про необхідність викладання предметів у нижчих, середніх і вищих освітніх закладах українською мовою. З'їздом також було ухвалено рішення про ведення офіційного діловодства українською мовою [102, с.1-2]. Слід відзначити, що українське селянство демонструвало толерантність у вирішенні мовного питання. Так, наприклад, 22 травня 1917 р. з'їзд депутатів рад Ізюмського повіту 149 голосами проти трьох ухвалив наказ про викладання українською мовою в школах Ізюмського повіту, водночас зазначивши, що російські села повіту мають право на школи з викладанням російською мовою [115, с.13].

Свідченням посилення інтересу широких народних мас Харківщини до історії і культури українського народу стало активне створення в сільській місцевості товариств „Просвіта”. Починаючи з квітня 1917 р. осередки „Просвіти” виникають в селах Харківського, Вовчанського, Сумського, Ізюмського, Старобільського, Валківського повітів.

Саме товариства “Просвіта” виявилися найбільш ефективним засобом пропаганди серед місцевого селянства ідеї національного самовизначення, оскільки поєднували в своїй роботі висвітлення тогочасних соціально-економічних питань з лекціями про історію України. Таким чином селяни отримували можливість оцінювати сучасні їм політичні події з точки зору національних інтересів.

Так, наприклад, на початку червня 1917 р. у Нижній Сироватці Сумського повіту, за ініціативою місцевого жителя М.Нечипоренка було засновано товариство “Просвіта”, котре поряд з загальноосвітньою метою мало інформувати селян про діяльність існуючих на той час політичних партій. До товариства записалося 40 чоловік, котрі постановили виписати газети і купити у Харкові українських книжок для бібліотеки. Товариство “Просвіта” було засновано у селі Жихорі Харківського повіту, де бажання стати його членами виявили 50 чоловік. Своїм першочерговим завданням вони вважали відкриття книгозбірні і підготовку лекцій про історію України.

Діяльність “Просвіт” сприяла формуванню позитивного ставлення селянства Харківщини до змісту проголошених Українською Центральною Радою I і II Універсалів. У селах губернії відбувалися мітинги, на яких ухвалювалися резолюції про підтримку державницьких ініціатив Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату. Зокрема, 25 червня 1917 р. у с.Комарівка Харківського повіту відбувся мітинг, на якому був зачитаний Універсал. Учасники постановили вітати Центральну Раду, як захисника українського народу і підтримувати всі її домагання [116, с.33-35].

22 липня 1917 р. в селі Дергачах після оголошення змісту Універсалів селянські збори постановили звернутися до Центральної Ради з таким проханням: “Ми приймаємо Універсал Української Центральної Ради від 3-го липня, признаємо Центральну Раду і Генеральний Секретаріат, як наш український уряд. Ми просимо прислати своїх інструкторів і комісарів, які б разом з нами робили певні заходи, щоб утворити нове життя” [116, с. 33-34].

Однак брак коштів і організаторів значно сповільнював процес українізації освіти і громадського життя селянства Харківщини. Так, наприклад, у квітні 1917 р. Харківське повітове земство дало згоду на українізацію шкіл, але виявилось, що з 300 сільських учителів українською мовою бездоганно володіли 10 чоловік [32, с.133]. Подібна проблема мала місце й в інших повітах, зокрема у травні 1917 р. на з'їзді вчителів Валківського повіту було констатовано, що до викладання українською мовою підготовлена незначна частина народних училищ [32, с.132].

Могутнім стимулом, що переконував селянство регіону у необхідності істотного обмеження повноважень владних органів Росії в Україні була продовольча політика Тимчасового уряду. Опублікований в травні 1917 р. закон Тимчасового уряду “Про передачу хліба у порядкування держави і про місцеві продовольчі органи” був нормативним актом, спрямованим на насильницьке викачування хліба та інших видів продовольства з села. Згідно з положенням цього закону, спеціально створені губернські продовольчі комітети мали вилучити у селянства лишки хліба за твердою ціною залишивши господарю, членам його сім'ї, найманим робітникам і домашній худобі лише прожитковий мінімум. Прожитковий мінімум кожного члена селянської сім'ї і найманого робітника становив 16 кг зерна на місяць [117, с. 15693]. Господарі були зобов'язані самостійно привезти реквізований хліб на зсипні пункти. За збереження хліба господар ніс кримінальну відповідальність. Якщо селянин приховував хліб, то його вилучали за половину твердої ціни. Згодом, Тимчасовий уряд заборонив посаду секретаря з продовольчих справ у складі Генерального Секретаріату і надав право своїм представникам в українських волостях і повітах при вилученні хліба застосувати збройну силу [118, с.192]. Додамо, що на території Харківської губернії Тимчасовий уряд законодавчих прав Центральної Ради не визнавав. Зважаючи на вищенаведені факти стає зрозумілим, чому ще до проголошення Української Народної Республіки, 1 листопада 1917 р. на губернській нараді представників місцевих рад селянських депутатів було ухвалено резолюцію, що вимагала визнання влади

Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату органами вищої влади в Україні [15, с. 115].

Свідченням специфіки селянського розуміння сутності національних інтересів стали підсумки виборів до Всеросійських Установчих зборів, що відбулися в Харківській губернії наприкінці 1917 р. Проголошений 7 листопада 1917 року III Універсал Української Центральної Ради викликав у місцевого селянства неоднозначну реакцію. Прагнення керівництва Української Народної Республіки передати поміщицькі і церковні землі в користування селянству імпонувало всьому хліборобському населенню в краї, як общинному так і одноосібному, а особливо власникам малозабезпечених господарств. Водночас, селяни, що працювали на хуторах і відрубках опинилися в складному становищі. Їхня діяльність була спрямована на ведення ринкового господарства і збереження права приватної власності на землю мало для “столипінців” першочергове значення. Однак саме цього права їм III Універсал не гарантував, обіцяючи націоналізацію не лише землеволодінь поміщиків і церкви, а й господарів “ нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення”. Оскільки в Універсалі зазначалося, що Українська Центральна Рада покладає остаточне вирішення аграрної проблеми на Українські Установчі збори, була незадоволена й решта селянства, змушена вкотре чекати на вирішення найбільш актуального для нього питання. Як, наслідок понад 72% виборців в губернії віддали на виборах свої голоси за регіональний блок російських лівих и українських есерів, які виступали за негайну передачу всього земельного фонду губернії сільським общинам на засадах зрівняльного користування. Цікаво, що російські есери у цьому блоці здобули лише 3,9% голосів виборців [119, с.115]. Таким чином, місцеве селянство висловило свої соціально-економічні вимоги, і певною мірою, продемонструвало своєрідний патріотизм.

На початку грудня 1917 р. політична ситуація в краї значно ускладнилася. 9 грудня 1917 р. Харків було окуповано більшовицьким загоном матросів під командуванням Р.Ф.Сіверса і петроградським червоногвардійським зведеним загоном на чолі з М.О.Ховріним і А.Г. Железняковим [120, с.48]. Після

проголошення більшовицьким Першим Всеукраїнським з'їздом рад України Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, територія Харківської губернії перетворилася на плацдарм, з якого російські військові частини розгорнули проникнення вглиб України. Слід зазначити, що певна частина населення Харківщини симпатизувала більшовикам. Як засвідчили результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, всього по Харківській губернії віддали свої голоси РСДРП (б) 114743 виборця, тобто 10,5% загальної кількості тих, хто взяв участь у голосуванні. Таким чином, РСДРП (б) за кількістю отриманих голосів посіла друге місце серед п'ятнадцяти конкуруючих політичних партій в регіоні, поступившись лише блоку російських лівих і українських есерів. Пробільшовицькі настрої виявилися найбільш сильними серед міського населення. Так, наприклад, у Харкові РСДРП(б) отримала 28% голосів місцевих виборців, тобто кількість її прихильників у місті виявилася найбільшою.

Серед населення повітів губернії найбільша прихильність до більшовиків спостерігалася у мешканців Харківського повіту, тут свої голоси РСДРП(б) віддали 27,9% виборців [15, с.114 -115]. Однак серед населення менш індустріально розвинутих повітів регіону успіхи РСДРП(б) були значно скромнішими. У Охтирському повіті більшовики отримали 6,53% голосів виборців, у Богодухівському – 1,26%, Валківському – 10%, Вовчанському – 3%, Зміївському – 11,3%, Ізюмському – 16,6%, Куп'янському – 3,71% Лебединському - 6,9%, Старобільському – 2,36%, Сумському – 6,94% [15, с.114 -115]. Таким чином, більшість сільського населення Харківської губернії наприкінці 1917 р. ставилася до програми РСДРП(б) якщо й не вороже, то принаймні з байдужістю.

Період з грудня 1917 р.- по квітень 1918 р. виявився несприятливим для формування більшовицьких осередків на селі. У сільського населення викликала занепокоєння відсутність представників селянства на Першому Всеукраїнському з'їзді рад, скликаного більшовиками у Харкові 11-12 грудня 1917 р., обурювала поведінка більшовицьких збройних частин, які просуваючись до Харкова, захопились грабунками і розбоєм [30, с.48, 55].

Ситуація в краї значно ускладнилася після того, як 16 грудня 1917 р. Харківський губернський Центральний революційний штаб Харківського залізничного вузла створив спеціальний червоногвардійський загін для заготівлі хліба [89, с.501]. У складі 35 чоловік на двох автомобілях, цей загін протягом грудня 1917 – січня 1918 р, конфісковуючи зерно в селах Валківського і Лебединського повітів, зустрів збройний опір місцевого селянства. Організаторами повстання стали селяни-фронтвики, мешканці села Терни. Повстанці виявилися настільки войовничо налаштованими, що для придушення селянського виступу був викликаний з Харкова ще один червоногвардійський загін [89, с.501].

Згідно спогадів членів продзагону, місцеве селянство мотивувало відмову від здачі хліба небажанням годувати більшовиків як німецьких шпигунів [69, с.180, 182]. На сільських сходах населення агресивно вимагало від продзагонівців пояснити появу В.І.Леніна в Росії „ в запломбованому вагоні” і пропонувало більшовикам просити для себе продовольчої допомоги у Німеччини [69, с.183]. В зв'язку з цим, слід також згадати і про мемуари Д.І.Ерде, де можна знайти свідчення про загострення в цей час у краї протиріч на національному підґрунті, оскільки на думку автора, „куркулі” активно сприяли поширенню серед селянства антибільшовицьких настроїв, „граючи на його національних почуттях (ненависті до Росії)” [63, с.16]. Водночас Д.І.Ерде зазначав, що сильний вплив на національну свідомість хліборобського населення мала сільська інтелігенція, більшість якої не сприйняла ідеологію РСДРП(б) [63, с.29].

Проте, незважаючи на негативний досвід, більшовики продовжували застосовувати силові методи “викачування” продовольства, намагаючись в максимально короткий строк отримати значну кількість хліба. Причини такої поведінки пояснювалися надзвичайно важким продовольчим становищем, в якому тоді опинилася РСФРР. “Питання про якнайшвидче залучення України до Радянської влади є глибоко життєвим для самого існування Російської Радянської Республіки, - писав В.О.Антонов – Овсієнко, - Голодна північ

повинна опертися на родючий південь”[120, с.54]. 15 січня 1918 року В.І.Ленін пише листа до Харкова надзвичайному комісару України Г.Орджонікідзе та головнокомандуючому військами по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії В.О.Антонову-Овсієнко, у якому вимагає вжити самих енергійних і революційних заходів для відправки хліба до Петрограду. Наказ В.І.Леніна про спрямування усіх зусиль на підвіз хліба до Петрограду виконувався ударними темпами. 20 січня 1918 р. було відправлено 33 вагони з провіантом у Полоцьк (для 3-ї армії), 25 січня – 53 вагони у Петроград, а потім ще 12 маршрутних поїздів до Москви й Петрограду [121, с.114]. Вилучення хліба у місцевого населення залишалося пріоритетним завданням для більшовицьких адміністративних структур в Харківській губернії до середини квітня 1918 р, оскільки В.І.Ленін у своїй телеграмі від 22 січня 1918 р. наказував Г.Орджонікідзе “ з усіх сил добувати продовольство, організовувати спішно збір і зсипку хліба”, а також вжити заходів для потрійної охорони залізничного шляху Петроград – Харків [53, с.174].

Паралельно більшовики намагалися підпорядкувати собі органи місцевого самоврядування, з метою оптимізації процесу хлібозаготівель. Часто намагаючись очолити повітові і волосні виконавчі комітети рад робітничих, селянських і червоноамійських депутатів, представники РСДРП (б) вдавалися до силового тиску. Яскравим прикладом подібної тактики більшовиків стали події, що супроводжували роботу першого з’їзду рад Ізюмського повіту 14-17 лютого 1918 р. З самого початку роботи з’їзд розколовся на дві частини. Більшість, що складалася з есерів, висунула вимоги “націоналізації землі через „істинно народні установчі збори”, встановлення “ справедливого миру з воюючими державами” і “утворення народної влади в формі широких земств” . Однак 15 лютого 1918 р. більшовицька фракція, користуючись збройною підтримкою Ізюмського червоногвардійського загону, прийняла постанову, згідно якої частина представників опозиційної більшості оголошувалася ворогами революції і позбавлялася делегатських мандатів. Як наслідок, вже 16 лютого 1918 р. есери заявили, що будуть підтримувати більшовиків у їх

рішеннях з усіх питань. Проте, така безпринципність мало їм допомогла. Найважливіші комісаріати: військовий, міліції, юстиції, фінансів, народного господарства було очолено представниками більшовицької фракції. В розпорядження есерів дісталися лише комісаріати народної освіти і охорони здоров'я [6, с.60].

Натомість, селянство на місцях реагувало у подібних випадках більш жорстко. 20 лютого 1918 р. в селі Бугаївка Ізюмського повіту під час виборів волосного виконавчого комітету, селяни, що були схвильовані чутками про більшовицькі репресії і реквізиції, висунули вимогу про арешт присутніх на зборах членів РСДРП (б) [6, с. 62]. Незабаром виступ мешканців села Бугаївки був придушений збройною силою Ізюмського червоногвардійського загону.

Слід зазначити, що, встановлюючи контроль над сільською місцевістю, більшовики намагалися усунути такі негативні соціальні явища, як погроми, що на той час стали невід'ємною складовою суспільного життя села. Чергова хвиля погромницьких настроїв серед селянства Харківської губернії набула найбільшого розміру у січні 1918 року. Цікаво, що в січні 1918 р. шостий губернський з'їзд рад селянських депутатів прийняв рішення про необхідність охорони поміщицьких маєтків від погромів [32, с.143]. Однак, як і у випадку з самозахопленням поміщицьких земель, селянство через своїх представників лише декларувало свої мирні наміри, водночас вдаючись до найпримітивнішого грабунку. Так, наприклад, у Куп'янському повіті взимку 1918 р. під час погрому одного з поміщицьких маєтків, селяни не бажаючи, щоб елітний чорноморський бик дістався одному господарю, розрубали його на м'ясо [32, с.142]. Часто траплялося так, що селяни "реквізуючи" елітних волів поміщицьких економій, не враховували розмірів цієї худоби, яка просто не вмещалася в селянських хлівах. Інколи господарі розширювали двері, щоб залишити здобич у себе, але худоба споживала таку кількість корму, що прогодувати її селяни не могли [30, с.44]. З цих причин, наприклад, в Куп'янському повіті селяни були змушені повернути до економії О.О. Шипіна 32 пари волів. Нищівного грабунку

зазнали економії князів Орбеліані, Г.М. Храбростіна, Ф.Г.Животовського, Кекінський маєток Фань-Лорец-Ебліна [32, с.143, 103, арк.179].

Намагаючись вгамувати анархію і вседозволеність, більшовики вдалися до жорстких репресивних заходів. В січні 1918 р. у слободі Щеняче Куп'янського повіту за розгром конезаводу В.П.Маркова загін Червоної гвардії розстріляв вісім селян. Намагаючись уникнути відповідальності, селяни потім примушували своїх дітей повертати награване. Діти віддаючи бійцям речі та коней запевняли їх, що грабували конезавод саме вони, а не їхні батьки. Налякані сільські громади у Старовірівці, Петропавлівці, Сеньковому, Таранівці ухвалили рішення повернути награване поміщицьке майно. [32, с.143].

Боротьба більшовиків за збереження цілісності поміщицьких господарств була також зумовлена їхнім бажанням використати маєтки, як матеріальну базу для створення колективних сільських господарств. Об'єднання селянства в колективи сільськогосподарських комун і артільей повинно було звільнити аграрний сектор економіки країни від панування конгломерату дрібних власників. В свою чергу, перетворення сільського господарства на тотально контрольоване з боку урядових структур виробництво з жорсткою дисципліною, обліком і контролем за виготовленням та розподілом продуктів мало сприяти згортанню товарно – грошових відносин і заміні товарного ринку, усілякими розкладками, насамперед продовольчою. Таким чином, політика більшовиків у сфері аграрних відносин поряд з прискореними темпами націоналізації промисловості, передбачала одноосібну або групову монополію на економічні ресурси, торгівлю і управління країною за допомогою бюрократичного апарату.

Ідея запровадження колективного господарювання на селі активно пропагувалася більшовиками в Харківській губернії протягом січня – березня 1918 р. [23, с.56]. Однак більшість селян вперто продовжувала вимагати зрівняльного розподілу земельного фонду поміщицьких володінь, наполягаючи на збереженні принципів добровільності при створенні колективних сільських господарств. Зокрема, такі вимоги були висунуті делегатами Першої Всеукраїнської селянської конференції, що відбулася 20-22 січня 1918 р. у

Харкові. Натомість, делегати від РСДРП (б) на шостому Харківському губернському з'їзді рад, що відбувся 21- 23 січня 1918 р. запропонували передавати землю і майно великих поміщицьких маєтків у розпорядження земельних комітетів, на умовах їхнього першочергового застосування для створення комун і артільей [23, с.69].

Негативна реакція українського селянина на пропозицію створення колективних господарств стане зрозумілою, якщо ми назвемо основні умови їхнього функціонування. Статути сільськогосподарських артільей і комун передбачали повну відсутність індивідуального господарства, спільне житлове помешкання для робітників господарства і їхнє спільне харчування, “зрівнялівку” в оплаті праці [122, с.198; 123, с.3]. Проте, чи можемо ми вважати, що в умовах революційного хаосу і безгосподарності 1917 р.,- початку 1918 р., коли більшовики лише починали встановлювати свій контроль над регіоном, члени новостворених комун і артільей сліпо дотримувалися положень їхніх статутів? На нашу думку, для селянства передусім мало значення рішення Харківського губернського з'їзду волосних і повітових земельних комітетів про першочергове надання у розпорядження працівників колективних господарств землі й інвентарю, видане у лютому 1918 р. [23, с. 69]. Вкотре, певна частина хліборобського населення вдалась до хитрощів: прикинутися таким, яким бажає бачити тебе влада. Інакше, чим можна пояснити той факт, що в Харківській губернії поряд з малозабезпеченими селянами, почали створювати артільні господарства й їхні заможні земляки? Зокрема, саме в лютому 1918 р. заможні селяни Сумського повіту створили на базі поміщицького маєтку і власних наділів Кардашевську артіль “Хуторянин” [23, с.78 - 79]. Таким чином, вони одночасно виконали три завдання: продемонстрували лояльність до нової влади, захопили поміщицьке майно і застрахували себе від можливих реквізицій.

В існуючій науковій літературі наведені неоднакові дані про кількість колективних сільських господарств, що були створені в Харківській губернії на початку 1918 р. Ймовірно, протягом зими – весни 1918 р. на Харківщині було створено близько одинадцяти комун і артільей [23, с.78-79; 6, с.70-71]. Так,

наприклад, протягом січня – лютого 1918 р. у Сумському повіті було створено Хотенську артіль і вже згадану артіль “Хуторянин”, навесні 1918 р. у Харківському повіті було організовано Должинську комуну. Майже одночасно, у Вовчанському повіті було засновано дві комуні і артіль імені “Паризької Комуни” [23, с.78 - 79]. Найбільша кількість комун була зареєстрована у Ізюмському повіті. Тут на землях поміщиці Пономаренко, поміщиків Щербини, Базелієва, Бойчевського були створені комуні “Червоний хлібороб”, “Іскра”, “КІМ”, “Ленінський шлях” [6, с.70-71]. Таким чином, Харківська губернія поряд з Київською губернією посіла перше місце серед регіонів України за кількістю створених колективних господарств [23, с. 80- 81]. Однак проіснували вони лише до початку квітня 1918 р., як і сам початковий етап утвердження радянської влади у краї.

9 лютого 1918 року УНР та країни Четверного Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туречина) уклали Брестський мирний договір, за яким сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими, зобов’язувалися відновити економічні відносини [124, с.2]. Поряд з цим в угоді було зазначено, що сторони зобов’язуються провести обмін надлишками сільськогосподарських товарів. Насправді, за цим завуальованим формулюванням, призначеним для широкої громадськості, приховувалася домовленість про надання Україною у розпорядження Держав Центральної осі 1 млн.тон.хліба [125, с.20-21]. Через сім днів делегація Центральної Ради звернулася до Німеччини з проханням про допомогу у боротьбі проти вторгнення російських військових частин.. 18 лютого 1918 року німецький уряд надіслав ультиматум Раднаркому Росії, одночасно на Україну почався наступ німецької армії, до якої пізніше приєдналися австро -угорські війська. Згодом після складних переговорів, 3 березня 1918 року російською делегацією було підписано мирний договір з Державами Центральної осі, за яким Радянська Росія визнавала Україну незалежною і зобов’язувалася підписати мирний договір з Центральною Радою [126, с.133].

Тим часом Харківська губернія опинилася в складі так званої Донецько-Криворізької Республіки. Намагаючись чинити опір просуванню військових частин УНР та Німеччини, Народний Секретаріат в березні 1918 р. оголосив мобілізацію чоловічого населення віком з 18 до 37 років [127, с.41]. Однак сільське населення Харківської губернії не виявило бажання вступати до лав Червоної Армії. Характеризуючи цей період М.О.Скрипник був змушений констатувати: “Єдиною силою нашою були робочі червоноармійські загони та деякі військові частини з демобілізованих фронтових військ” [65, с.89]. У 1921 р., факт відсутності підтримки Червоної Армії місцевим хліборобським населенням було визнано головою реввійськтрибуналів УСРР В.Сорокіним [32, с. 154]. У мемуарах Є.Б.Бош ми знаходимо спробу автора пояснити пасивність українських селян нездатністю червоноармійських частин озброїти добровольців, оскільки, нібито, в той час збройні сили Донецько – Криворізької республіки відчували гостру нестачу гвинтівок і боєприпасів [128, с.294]. Однак Раднарком РСФРР в березні 1918р. передав Народному комісаріату у військових справах Донецько- Криворізької Республіки 22 мільйона карбованців на витрати, пов’язані з організацією оборони [127, с.41]. З цієї суми, понад 17 млн. карбованців безпосередньо призначалися для фінансування загонів і частин Червоної Армії [129, с. 78 - 79]. З 1 березня по 15 квітня 1918 р. Донецько – Криворізька республіка отримала з РСФРР 165 тис. гвинтівок, 1890 кулеметів, понад 17 млн. патронів [127, с.41; 30, с. 78 - 79]. Проте, евакуаційні заходи уряду Донецько-Криворізької Республіки, внаслідок яких з краю у масовому порядку вивозилося продовольство, обладнання заводів, апаратура зв’язку, знищувалися мости [32, с.153; 30, с.81]. змушували селянина оцінювати ситуацію передусім з точки зору особистої вигоди: навіщо йому ризикувати життям і майном заради тимчасового режиму, який скоро мусить поступитися місцем сильнішому? Так, наприклад, 23 березня 1918 р. делегати Харківського другого повітового з’їзду рад селянських депутатів відмовилися виконувати наказ Раднаркому Донецько-Криворізької Республіки щодо вивезення всього цукру з Харківської губернії. Натомість, учасники з’їзду ухвалили рішення про

заборону вивезення цукру з території повіту і звернулися до населення з закликом протидіяти подібним заходам [130, с. 2]. За оцінками М.О.Скрипника радянська влада на Харківщині мала для організації збройних сил 4-5 місяців [65, с.89]. Проте за цей час вона так і не спромоглася створити військово-адміністративний апарат на місцях [127, с.41]. Тим більше було у сільського обивателя підстав ігнорувати військову повинність. Через день після того, як з міста евакуювався основний склад більшовицького керівництва губернії, 8 квітня 1918 р. Харків було окуповано німецькими військовими частинами.

Таким чином, події, пов'язані з розвитком селянського руху в Харківській губернії у 1917 р.- на початку 1918 р., стали свідченням усієї складності тодішніх суспільно-політичних процесів. Боротьба Української Центральної Ради, Тимчасового уряду, рад робітничих і солдатських депутатів, за владу у регіоні, дестабілізувала суспільно-політичну ситуацію і надзвичайно актуалізувала для сільського населення питання самоорганізації громадського життя. Як наслідок, характерними особливостями соціальної поведінки селянства Харківщини стали переоцінка традиційних суспільних цінностей, активізація процесу національного самоусвідомлення, посилення інтересу до політичного життя в країні. Однак, поряд з цим слід відзначити, що важливою ознакою поведінки хліборобського населення протягом зазначеного періоду, стало почуття безкарності будь-яких власних вчинків.

Послаблення контролю з боку державних органів влади над ситуацією в сільській місцевості провокувало селянство до радикальних заходів з метою забезпечення власного добробуту. Потрібно зазначити: задовольняючи свої основні соціально-економічні вимоги переважна більшість селянства Харківської губернії не бажала розв'язання внутрішньодержавного військово – політичного конфлікту. Проте, хліборобське населення схоже не розуміло, що масові прояви ігнорування права приватної власності – це одна з важливих передумов виникнення Громадянської війни.. Саме у 1917 р. відбувається остаточний соціальний розкол місцевого селянства внаслідок загострення протистояння общини і селян- “століпінців”, а отже елементи “ “класової” війни

з'являються серед хліборобського населення Харківщини задовго до появи тут комбідів і комнезамів.

Особливо важливе значення для селянства Харківської губернії мав досвід стосунків з РСДРП(б). За відносно короткий термін першої окупації краю збройними силами РСФРР, більшовики встигли зарекомендувати себе, як непримиримі борці з будь-якими проявами селянського опору правлячому режимові. Саме селяни Харківської губернії першими в Україні познайомилися з окремими елементами політики воєнного комунізму навіть ще до їхньої легалізації в Росії, декретом ВЦВК від 9 травня 1918 р. “Про надання Народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень по боротьбі з селянською буржуазією, яка приховує хлібні запаси і спекулює ними” [134, с.298-299]. Селянство Харківської губернії першим в Україні відповіло збройними повстаннями на позаекономічні спроби вилучення продовольства більшовицькими продзагонами. І першим зазнало поразки у цій боротьбі, довівши тим самим неефективність локальних, нескоординованих у часі й просторі збройних виступів. Проте, згодом селянство продемонструвало, що навіть його масовий пасивний опір існуючому режимові у вигляді соціальної мімікрії і відвертого ігнорування наказів державних владних органів, здатний істотно впливати на розвиток політичної ситуації в регіоні.

Відновлення на території Харківської губернії влади УНР відбувалося в момент надзвичайного загострення суперечностей між урядом Української Народної Республіки та представниками Центральних держав у поглядах на формування та реалізацію концепції розв'язання аграрного питання в Україні. Уряд УНР висловив своє бачення розв'язання аграрної проблеми в “Земельному Законі” від 18 січня 1918 р. [131, арк.24]. У цьому документі проголошувалося скасування права приватної власності на землю, а селяни та інші власники землі отримували статус землекористувачів. За бажанням колишніх власників та орендарів земельних ділянок їм могли бути залишені сади і виноградники в кількості, яку вони були здатні обробити власною силою і силою своєї сім'ї. Уся інша сукупність угідь підлягала безкоштовному відчуженню без

відшкодування з подальшим розподілом між бажаними та здатними обробляти ці землі власною працею. Право користування землею в першу чергу надавалося малозабезпеченому селянству. Контроль за вивласненням землі мали здійснювати місцеві земельні комітети. Самовільне загарбання поміщицьких землеволодінь заборонялося. Таким чином, “Земельний Закон” повинен був задовольнити прагнення найбільш радикально налаштованої частини українського селянства, на зразок незаможників з села Дробишево Ізюмського повіту Харківської губернії, які ще восени 1917 р. на своєму сході висунули лозунг: “Хоч по сажню землі, але всім!” [32, с.141]. Але тим самим політичне керівництво УНР вже вкотре зневажило інтереси власників індивідуальних селянських господарств. Як наслідок, 20 квітня 1918 р. близько дев’яти тисяч селян – членів Харківського губернського союзу хліборобів – власників підтримали рішення полтавських колег про фактичну недовіру Українській Центральній Раді [32, с.156].

Однак, навіть незаможній частині хліборобського населення Харківської губернії не вдалося в повній мірі відчутися господарем становища на селі.

В той час, як баварські полки групи армій “Київ” витісняли більшовиків за межі регіону, 6 квітня 1918 р. за розпорядженням генерал – фельдмаршала Г.Ейхгорна було видано наказ про регламентацію посівної кампанії в Україні [132, с.4]. Цей документ фактично відновлював право приватної власності на землю. Згідно наказу, селяни котрі засіяли захоплені ними землі, оголошувалися арендаторами. Вирощений врожай озимини повинен був бути переданий землевласнику, а врожай ярини, засіяної не власником, залишався орендаторам, після виплати арендної плати і відповідних податків. Найбільше незадоволення у селянства викликав пункт наказу, який зобов’язував його надати допомогу власникам маєтків реманентом, тягловою силою, насінням. Окрім цього, німецьке військове командування обіцяло суворе покарання за розкрадання зерна і самовільне захоплення землі.

Отже, аграрна політика Центральних держав в Україні виявилася спрямованою на відмову від негайної і повної передачі поміщицьких угідь

селянам і відновлення у повному розмірі поміщицького землеволодіння. Уряди Німеччини та Австро - Угорщини розуміли, що націоналізація землі в Україні зробить неможливим термінове збільшення обсягів товарного виробництва українського хліба для забезпечення його експорту. Особливих зусиль для того, щоб переконати командування окупаційним корпусом у недоцільності знищення поміщицького землеволодіння доклав Союз земельних власників – організація, що об'єднала поміщиків України. Аргументуючи свою позицію, землевласники доводили, що на клаптиках “грунтів”, на які селяни поділили землю маєтків, отримати кількість продукції понад норму власного споживання неможливо. Поміщики апелювали до статистики: у 1913 р. у загальнорічному обсязі зернових, зібраних в Україні, частка селянської продукції становила 17,7%, тобто 60 млн. пудів з 340 млн. пудів [133, с.5]. До того ж, наголошували члени Союзу земельних власників, селянський хліб на відміну від хліба з маєтків був низькосортний, а значну кількість зерна селяни витрачають для виготовлення самогону. В свою чергу, Союз Хліборобів вимагав від німецької влади забезпечити недоторканість земельної власності і законодавчо врегулювати питання купівлі і продажу землі [30, с.96].

Разом з німецькими військовими частинами в селах Харківської губернії з'явилися Особливі комісії по відчуженню лишків зернових, фуражних і м'ясних продуктів, створені за наказом уряду УНР від 15 березня 1918 р. Їхнє завдання полягало у вилученні за твердими цінами селянського хліба та інших видів продовольства з метою сприяти виконанню економічних зобов'язань УНР перед Центральними державами. Кожному члену селянської сім'ї встановлювався прожитковий мінімум у розмірі 9 кг пшеничної муки і 10 кг житньої муки на місяць [118, с.193]. Тверда ціна, за якою держава вилучала хліб, становила 3 крб за 16 кг зерна, в той час, як на ринку перекупники платили за пуд зерна 15 крб . Під час своєї роботи, комісії в першу чергу вилучали продукти у заможних селян, потім надходила черга їхніх бідніших односельців. Всі вилучені продукти перевозилися до продуктових складів засобами самих селян. Якщо продукти було здано із запізненням, то тверда ціна зменшувалася на 30%. Якщо харчі

приховувалися, ціна зменшувалася на 50% [118, с.193]. У села, що відмовлялися здавати хліб, заборонялося надавати для продажу тканини, цвяхи, гас.

Давалася взнаки також присутність окупаційних військ, солдати яких нерідко вдавалися до самочинних реквізицій. Так, наприклад, 26 квітня 1918 р. в канцелярію Харківського губернського комісара Центральної Ради С.П. Тимошенка надійшла скарга мешканців села Малі Проходи Липецької волості Харківського повіту, наступного змісту: “ До нас у село щодня приїжджають німецькі солдати, хапають усе, що потрапило їм під руку, роблять незаконні реквізиції сіна, худоби і інших продуктів.” [57, с.26].

Як наслідок, подібні заходи викликали масове невдоволення селянства внутрішньою політикою УЦР і втрату авторитету її представників серед хліборобського населення.

2.3.Розвиток селянського руху за доби Української Держави і Директорії (квітень 1918- січень 1919 рр.)

Після проголошення 29 квітня 1918 р. утворення Української Держави на чолі з гетьманом П.П.Скоропадським, ситуація в Харківській губернії значно ускладнилась. Чергову зміну влади селянство Харківської губернії “відзначило” вже традиційно, тобто погромами поміщицьких маєтків. Особливого розмаху вони набули на території Куп’янського повіту. Тут, тільки за перший тиждень травня 1918 р. селяни розгромили 20 поміщицьких економій . 9 травня 1918 р. гетьманський уряд навіть звернувся до начальника штабу німецького окупаційного корпусу генерала В.Гренера з проханням, “зробити розпорядження німецьким військам про припинення (...) бунту в Куп’янському повіті” [135, с. 47]. Отже, з самого початку свого існування режим гетьманату засвідчив бажання ліквідувати прояви селянської анархії і непокори, навіть якщо для цього потрібно було б застосувати іноземну військову силу.

Однак, слід зазначити, що серед певної частини сільського населення Харківської губернії така політика гетьманського уряду отримала схвалення. Так, 10 травня 1918 р. до П.П.Скоропадського прибула делегація від Харківського губернського союзу хліборобів – власників. Виклавши у

доповідній записці свої міркування, щодо заходів для стабілізації суспільних відносин на селі, хлібороби – власники зокрема зазначили: “На роззброєння населення треба звернути особливу увагу. (...) В разі опору населення розпорядженням губернських або повітових начальників (старост), (...) губернським і повітовим начальникам має бути надане право розпорядження військовою силою для придушення заколотів і відновлення порушених прав” [7, с.78].

Таким чином, на початку 1918 р. найбільш ініціативні, організовані і досить заможні власники індивідуальних селянських господарств в Харківській губернії заявили про готовність до компромісу з існуючою владою. Зрозумівши, що при “чорному переділі” земельного фонду губернії, общинне селянство не обмежиться часткою поміщицького землеволодіння, хлібороби - власники вирішили просити захисту своїх майнових прав в уряді Української Держави, визнавши натомість, його право збройного втручання в соціально-економічні відносини на селі.

За силовий варіант врегулювання соціальних відносин серед сільського населення Харківщини виступало й керівництво місцевої гетьманської адміністрації. В травні 1918 р. Харківський губернський староста, генерал П.Залеський звернувся до німецького командування з проханням надати в розпорядження кожного повітового старости не менш, як по 100 німецьких солдатів для повернення майна поміщикам, роззброєння населення, арешту і суду учасників антиурядових виступів. Суд повинен був бути більш гнучким і оперативним, ніж навіть воєннопольовий: справи розглядалися протягом однієї доби, вирокі приводилися в дію негайно. Такому суду мали підлягати всі провини, скоєні мешканцями краю, починаючи з жовтня 1917 року. П.Залеський також пропонував надати повітовим старостам диктаторські повноваження [8, с.66-67]. Таким чином, Харківському губернському старості, певно, належить право автора першого офіційного задокументованого плану боротьби з антиурядовим селянським рухом в Харківській губернії під час Української революції 1917 – 1921 рр.

Жорсткі військово-адміністративні заходи, що були ініційовані представником гетьмана в регіоні, стали закономірним наслідком спроб керівництва Української Держави реалізувати власний рецепт вирішення аграрного питання в країні. 29 квітня 1918 р. гетьман П.П.Скоропадський у своїй “Грамоті до всього народу Українського”, зазначив: “Права приватної власності, як фундаменту культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі (...) Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі – продажі землі” [136, с.4]. Згодом, П.П. Скоропадський даючи у своїх мемуарах оцінку аграрній політиці свого режиму доводив, що її метою було зміцнення української державності, а не служіння інтересам виключно селян або поміщиків [72, с.285]. Оптимальним шляхом вирішення земельного питання в Україні, П.П.Скоропадський вважав реанімацію аграрної реформи П.А.Столипіна [72, с.286]. На думку гетьмана, соціального компромісу можна було досягнути передачею селянам частини поміщицьких земель за викуп. Недоторканими повинні були залишитися лісові господарства, земля маєтків, що спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків і цінного насіння сільськогосподарських культур [72, с. 285]. Надання державної підтримки планувалося лише економічно стабільним, продуктивним селянським господарствам.

На нашу думку, з точки зору раціонального планування державного господарства і економічної доцільності, міркування П.П.Скоропадського були слухними. Однак, як справедливо зазначає історик Б.В.Малиновський, наказ про відновлення права приватної власності на землю, виданий відразу після гетьманського перевороту, був юридично недосконалим [137,с.13]. Без одночасно виданого акту про примусову передачу частини поміщицької землі селянам, “Закон про тимчасовий державний устрій України” означав повне відновлення великого поміщицького землеволодіння, що викликало незадоволення селянства. Режим гетьманату надав військам Центральних держав в Україні статус сил правоохорони і згідно наказам верховного командування (квітень – травень 1918р.) та окремим рішенням Міністерства

юстиції Української Держави (червень 1918 р.) ці війська також закріпили за собою широкі судові повноваження [137, с.11]. Поява на селі озброєних чужинців у якості правоохоронців не викликала позитивних настроїв у місцевих мешканців, до того ж, саме перед військами Центральних держав ставилося завдання подолання опору селян при відновленні поміщицьких господарств, і проведенні хлібозаготовчих акцій [137,с.12]. Тому, 26 травня 1918 р. Харківський губернський староста П.Залеський розсилаючи по повітах відповідний наказ командира німецького корпусу частинам, розташованим в межах губернії, у зверненні до повітових старост писав, що “ в питанні повернення майна немає розбіжностей між нами і німецьким командуванням і що штрафи і тюрми будуть застосовані до всіх тих, хто проявить непокору” [8, с. 76].

27 травня 1918 р. було оприлюднено “Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави” [133, с. 7]. Він повертав землевласникам право розпорятися експропрійованим у них майном. Селяни могли залишити собі врожай, вирощений ними на поміщицькій землі за умов виплати земських податків на цю землю за поточний рік і внесення арендної плати. Місцева влада отримувала право на примусове залучення сільського населення для здійснення сільськогосподарських робіт у маєтках за фіксовану плату. Забезпечення виконання останнього пункту покладалося на військові частини окупаційного корпусу Центральних держав.

Вже в травні 1918 р. на території Харківської губернії спостерігалися непоодинокі випадки правопорушень з боку військових окупаційного корпусу. До їх числа відносилися випадки здійснення військовослужбовцями карних злочинів, проведення несанкціонованих українською владою реквізицій продовольства. Так, наприклад, в травні 1918р. в селі Данилівка Ізюмського повіту німецькі солдати провели серед місцевого населення безплатну реквізицію продовольства, худоби. Мешканці села були також змушені сплатити штраф у розмірі 19 тис.крб [9, с.171]. Потрібно відзначити, що у подібних випадках було дуже важко встановити міру вини злочинців в уніформі, оскільки

влада сама створювала вигідні умови для службових зловживань. Скажімо, коли німецькі військові, виконуючи наказ Харківського повітового старости від 2 червня 1918 р. “Про застосування репресій до селян, які не повернули награване майно з поміщицьких маєтків” проводили масові обшуки серед населення, було дуже важко довести, що серед реквізованих речей є й такі, що не мають ніякого відношення до майна поміщицьких економістів [57, с.30]. На початку літа 1918 р. Харківський губернський староста, доповідав у Київ, що безчинства німців іноді набувають масового характеру” і висловлював тривогу, що в результаті такої практики “серед населення багатьох повітів визріває глухе невдоволення поведінкою німців...”, [24, с.14].

На початку червня 1918 р. в Харківській губернії відбулася серія селянських заворушень: у Старобільському повіті селяни припинили повернення поміщицького майна і навіть почали знову забирати повернене, а мешканці Ізюмського повіту почали масово випасати свою худобу в поміщицьких угіддях і здійснювати незаконну вирубку лісу [138, арк.21]. Втім, подібні акції насамперед зашкодили самим селянам. Потрави сінокосів й травосіючих поміщицьких угідь призвели до гострого дефіциту фуражних кормів. Як наслідок, в липні 1918 р. ціна однієї копиці сіна зросла, в середньому в сто разів [30, с.100].

Одночасно, в Харківській губернії все відчутніше давала себе знати нелегальна діяльність агентури РКП(б). Заходи більшовиків, спрямовані на розпалювання збройного громадянського конфлікту в Україні влітку 1918 р. були зумовлені надзвичайним загостренням продовольчого питання в цей час в РСФРР. Питання про відновлення на Україні влади рад вимагало негайних заходів. 5-12 липня 1918 року в Москві відбувся перший з'їзд тільки-но створеної Комуністичної партії більшовиків України, що ставила перед собою завдання боротися з „німецькими імперіалістами, гетьманом та Центральною Радою (...) під прапором робітничо – селянського повстанського уряду України”[50, с.18-19]. Запорукою успішного здійснення цього плану повинна була стати активізація селянського повстанського руху у межах всієї України.

Особлива увага приділялась регіонам, що межували з “нейтральною зоною”, що з травня 1918 р. розділила кордони між Україною і Росією. Саме через них на територію гетьманщини мала надходити зброя, друкарні, листівки й гроші з таємних баз в Курську, Брянську, Воронежі [30, с.105].

Нелегальна діяльність більшовиків на території Харківської губернії протягом квітня – грудня 1918 р. передбачала три основні напрямки: агітацію, організацію місцевого повстанського руху і рейди диверсійних загонів, що повинні були переховуватись у „нейтральній зоні”. В квітні 1918 року Бюро для керівництва повстанською боротьбою розпочало широкомасштабну пропагандистську компанію серед українського селянства. Харківська губернія одною з перших зазнала впливу більшовицьких агітаторів, про що інформують повідомлення місцевої адміністрації: “На Харківщині в останній час в зв’язку з примиренням з російською владою з’явилося дуже багато агітаторів – червоногвардійців, котрі проводять агітацію антидержавного характеру і розповсюджують провокаційні чутки. Настрій населення схвильований” [57, с.31]. В червні 1918 р. Директор Департаменту Державної Варти доповідав міністру внутрішніх справ, що незважаючи на вжиті заходи, в Харківській губернії з’являються газети “Известия ВЦИК” та “Известия Московского Совета” [139, арк.15,91]. Наприкінці жовтня 1918 р. директор Департаменту Державної Варти повідомляв, що “через Белгород до Харкова щоденно прибувають у великій кількості агітатори з Російської Радянської Республіки” [139, арк.174]. Втім, їх діяльність не завжди була успішною. Так, наприклад, 1 жовтня 1918 р. у Белгороді Державною Вартою було затримано одного з нелегальних більшовицьких працівників, у якого було знайдено 25 пудів агітаційної літератури, яку він переправляв до Харкова [138, арк.197].*

Діяльність уряду Української Держави у сфері земельного законодавства справді залишала широке поле для критики з боку опозиційних агітаторів. 14 червня 1918 р. урядом Української Держави було ухвалено тимчасовий “Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями”. Згідно його положенням, кожний власник мав право продати свою землю в необмеженій

кількості, але купити чи прийняти, як подарунок одна юридична або фізична особа могла не більше 25 десятин. Земельне товариство мало право придбати не більше ніж 25 десятин для одного господаря, але потім вся куплена земля повинна була бути розподілена на відрубні ділянки [140, с.4]. Таким чином, земельний закон Української Держави звужував можливість для створення нових великих латифундій і значно ускладнював умови господарювання для селян – общинників, стимулюючи впровадження індивідуальних господарств. Однак цей закон залишав незайманими вже існуючі великі землегосподарства. Статті закону не зобов'язували земельних власників продавати землю. Натомість, дозволялося без обмежень купувати маєтки, які продавалися за борги на торгах.

Тим часом, стосунки сільського населення Харківської губернії і окупаційної влади залишались складними. 5 липня 1918 р. в селі Коломак Валківського повіту відбулося зіткнення між представниками окупаційних сил і селянами. Під час ярмарку загін німецьких солдат спробував реквізувати селянських коней. Місцеве населення вчинило опір, і німці у відповідь відкрили рушничний вогонь [138, арк.15]. Потім військові зобов'язали селян сплатити контрибуцію у розмірі 75 тис.крб. Населення оскаржило накладення контрибуції перед повітовим старостою. Від нього скарга була передана німецькому командуванню. Військові відповіли, що сплата контрибуції є правомірною, як кара за напад на німецьких солдат. Наскільки правомірними були дії солдат, німецьке командування з'ясовувати не збиралося.

Цей випадок наочно продемонстрував селянству Харківщини нездатність української влади захистити їхні права від озброєних чужинців. Але, натомість, уряд Української Держави 8 липня 1918 р. видав “Закон про міри боротьби з розрухою сільського господарства” [141, с.102 - 103]. Після його опублікування в краї було створено губернську і повітові Тимчасові земельно –ліквідаційні комісії, які повинні були встановлювати норми платні за найману працю у сільському господарстві та примусово залучати сільське населення до виконання

термінових сільськогосподарських робіт під час жнив, сіножаті і оранки у поміщицьких маєтках.

Врегулювання трудових відносин між сільськогосподарськими найманими робітниками і роботодавцями в губернії дійсно вимагало термінового втручання держави. Так, наприклад, 2 липня 1918 р. Харківський губернський староста телеграфував у Київ, що в Ізюмському повіті сільськогосподарські наймані робітники рішуче вимагали підвищення платні, а інколи навіть взагалі відмовлялися працювати на цукрових плантаціях [8, с.196 - 197]. Втім, після опублікування “Закону про міри боротьби з розрухою сільського господарства” навіть подібні легальні форми захисту своїх економічних вимог для селянства стали небезпечними. Після 8 липня 1918 р. за подібні страйки, як і за псування посівів, винуватці могли отримати до одного року тюремного ув’язнення [141, с.102 – 103].

Після оголошення 15 липня 1918 р. “Закону про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження Української Держави” [135, с.47], встановлювалася державна монополія на хліб. Таким чином, держава залишала селянинові 240 кг жита та пшениці і по 48 кг крупів для кожного члена сім’ї на рік. Ті, хто ухилявся від здачі хліба, ризикували його реквізицією за зменшеними на 18% цінами; у випадку, коли хліб знаходили схованим, ціни зменшувалися на 50% [24, с.12].

Чергове запровадження продрозкладки на території Харківської губернії, як і раніше, викликало гостру негативну реакцію з боку місцевого сільського населення. Протягом липня 1918 р. в Харківській губернії відбулася серія збройних нападів на поміщицькі економії. Так, наприклад, під час нападу селян на Чупахівську економію в Лебединському повіті, було вбито два завідуючих економією і один вартовий. Під час нападу на економію Неклюзова, повстанцями було реквізовано коней і зброю [135, с.47]. Було також здійснено спроби нападу на маєтки Огнищева, які відбила місцева варта. Інколи селянські виступи набирали вигляду поодиноких терористичних актів. Влітку 1918 р. у Богодухівському повіті в селі Шейчино було задушено трьох німецьких солдат,

які вартували сіно. У селі Щегловці чотирьох німецьких солдат було заколото вилами [135, с.48].

В липні 1918 р. керівництво РКП (б) і КП(б)У з огляду на загострення антиурядових настроїв серед українського селянства, вирішує, що настав час переходити від агітації до безпосередньої організації збройного антигетьманського селянського повстанського руху. З цією метою було прийнято рішення про запровадження на території України, зокрема й Харківської губернії, місцевих нелегальних органів керівництва повстанською боротьбою – військово-революційних комітетів [50, с.31]. Військово – революційні комітети повинні були об'єднати усіх прихильників відновлення радянської влади і перетворитися на органи повстанської влади на місцях [50, с.36-37].

Проте, КП(б)У не вдалося ініціювати і очолити масове збройне селянське повстання на Харківщині протягом липня-грудня 1918 р. Серед головних причин, передусім слід назвати невпевненість голови Харківського обласного ревкому О.І.Руденка і секретаря партійного комітету М.Безчетвертного у авторитеті КП(б)У серед сільського населення Харківської губернії. Керівництво Харківської губерньської партійної організації належало до так званого „правого” угруповання КП(б)У на чолі з Е. Квірінгом. Його представники вважали, що основну революційну роботу в Україні потрібно вести серед робітників, оскільки більшість селянства, на їхню думку, не сприйняла більшовицької ідеології [11, с.33]. На відміну від „лівого” угруповання КП(б)У, очолюваного Г.Л. П'ятаковим, „праві” вважали, що головною передумовою повалення гетьманського режиму буде не масове збройне повстання селянства, а тривала підпільна діяльність у робітничих профспілках, створення сильної регулярної Червоної Армії в РСФРР і перемога революції в Німеччині. Тому коли, за наказом Всеукраїнського Бюро для керівництва повстанською боротьбою до Харкова було надіслано зв'язківця Р.Д.Вольфа, виявилось, що Харківський губревком уникав практичної роботи, щодо підготовки селянських антиурядових виступів [11, с.94-95, 132-133].

Згодом, у вересні 1918 р. на четвертому пленарному засіданні ЦК КП(б)У діяльність Харківського губревкому була визнана вкрай незадовільною. Харківських більшовиків звинувачували у нездатності організувати партизанську війну на залізничних шляхах і зв'язок між підпільними організаціями і селянством [142, с.141]. Так, наприклад, в жодній з восьми парторганізацій, з яких складався Харківський районний партосередок, у липні 1918 р. не було жодного селянина . З селом підтримували зв'язок лише чотири організації [8, с.123].

Потрібно також відзначити, що серйозною перешкодою на шляху діяльності більшовиків у селянському середовищі була робота Освідомчого відділу Департаменту Державної Варти – гетьманської контррозвідки, завдання якої полягало у запобіганні й відвертанні злочинів проти державного ладу і безпеки держави, збору агентурної інформації про політичні виступи і партизансько-повстанський рух. Так, наприклад, у вересні 1918 р. в селі Кириківка Охтирського повіту співробітниками Освідомчого відділу була проведена операція по затримці великої групи більшовицьких агентів. Було заарештовано 14 чоловік на чолі з Х.Андреєвим, які прибули у повіт для організації повстанських загонів [143, арк.65].

Внаслідок дій Державної Варти й інші опозиційні гетьманату політичні партії не змогли очолити селянський повстанський рух в регіоні. 21 серпня 1918 року Державною Вартою було ліквідовано осередки УПСР в Харкові [144, арк.9].Згодом, 11 березня 1919 року учасники V з'їзду УПСР (боротьбистів) визнали, що їхні спроби очолити антигетьманські повстанські загони на Харківщині і скоординувати їхні дії виявилися неефективними [145, арк.23]. Тому влітку 1918 року начальник освідомчого відділу при Харківському губернському старості Полетика мав підстави стверджувати, що ліві політичні партії не досягли помітних успіхів у керуванні антигетьманським селянським рухом в краї [139, арк.223].

Таким чином, селянський рух в Харківській губернії й надалі розвивався у руслі стихійної боротьби, що іноді набирала досить потворних форм.

В ніч на 24 липня 1918 р. в селі Попівка Ізюмського повіту 30 селян – наймити і незаможні, вбили сім'ї кількох десятків заможних односельців, що лояльно ставилися до правлячого режиму, а потім і старосту, який водив їх по садибах жертв [32, с.157].

Наприкінці літа 1918 р. німецька окупаційна влада зрозуміла, що змусити українського селянина віддати хліб лише завдяки позаекономічному примусу не вдасться. Зважаючи на зростання радикальних настроїв серед селянства, німецька адміністрація в Харківській губернії вдалася до поєднання силових заходів вилучення продовольства і матеріального заохочення співпраці місцевого населення з окупаційними військово-економічними організаціями. Нерідко німецькі коменданти різко підвищували ціни на продовольство, встановлюючи різні премії і доплати. Так, наприклад, за корову, що по державних розцінках коштувала не більше 300 крб вони давали 1000 крб [30, с.93]. Вже в серпні 1918 р. селяни Харківської губернії отримували від німецької адміністрації 10% вартості вилученого продовольства срібними марками [32, с.157]. Набула також поширення практика преміювання горілкою господарів, що виявили найбільшу активність у виконанні продрозкладки. Скажімо, у Куп'янському повіті, німецька адміністрація видавала по пляшці горілки за кожні поставлені 400 кг хліба [30, с.93].

Подібна економічна політика керівництва осередків “Імперського господарчого бюро при німецькій делегації на Україні” сприяла певному послабленню соціальної напруженості в Харківській губернії наприкінці літа 1918 р. Слід також зазначити, що представники німецько-австро-угорської економічної комісії в краї – Фольшер, Гіренберг, Ревеч [125,с.100], рекомендували своїм підлеглим, в першу чергу, реквізувати хліб у поміщицьких господарствах [146, с.202]. Таким чином, можна було значно швидше отримати потрібну кількість якісного зерна, ніж проводячи відповідні заходи у селянських господарствах. Матеріальне стимулювання участі селян у постачанні продовольства до держав Центральної Європи і необхідність проведення сезонно-польових робіт зумовили пасивне ставлення хліборобського населення

Харківщини як до заклику КП(б)У “ До зброї!” від 6 серпня 1918 р., так і до діяльності антигетьманського повстанського загону з Київщини, що з’явився на території Харківської губернії наприкінці серпня 1918 р..

Влітку 1918 р. повстанський загін Вільного козацтва Звенигородського і Таращанського повітів Київської губернії, очолюваний лівими українськими есерами під керівництвом прапорщика Гребенка здійснив рейд вглиб Лівобережної України з метою активізувати антигетьманський селянський повстанський рух на обох берегах Дніпра, набрати поповнення і перетворити повстання на загальнонародне [140, с.4-5]. Після виходу з оточення при переправі через річку Псел, 14 серпня 1918 р. залишки розбитого загону кількістю 420 чоловік при шести кулеметах, кількох гарматах і обозу з 20 двоколок перетнули межі Лебединського повіту Харківської губернії [8, с.203 .] В районі с.Романівки повстанці зустрілися з переважаючими силами німецьких регулярних частин. Основній частині загону з боями вдалося прорватися далі, але 24 особи були затримані співробітниками Лебединської Державної Варти. Під час допиту з’ясувалося, що особовий склад повстанського загону був представлений вихідцями з Таращанського, Звенигородського, Уманського, Канівського, Васильківського, Сквирського повітів на Київщині та Переяславського на Полтавщині [140, с.4-5]. Виявилось, що перебуваючи на території Харківської губернії, загін інколи вдавався до примусових мобілізацій, тому, що місцеве селянство не бажало приєднуватися до рейду [147, арк.58-90]. Наприкінці серпня 1918 р. рештки повстанського угруповання залишили межі України і потрапили в зону демаркаційної смуги. На той час, саме тут Реввійськрада РСФРР розгорнула активну нелегальну діяльність по формуванню двох повстанських дивізій, які повинні були стати основою групи військ Курського напрямку - авангарду майбутніх інтервентських сил РСФРР в Україні. Реввійськрада групи військ Курського напрямку (В.О. Антонов-Овсієнко, В.П. Затонський, Й.В. Сталін) доручила безпосередню роботу по організації партизанських загонів М.Г.Кропив’янському [11, с.170]. До загонів зараховувалися всі бажуючі боротися з режимом гетьмана П.П.Скоропадського.

Передбачалося, що більшість з них складуть українські повстанці, які будуть переховуватися у „нейтральній зоні” від правоохоронних органів Гетьманату. Уряд РСФРР видав звернення до повстанців, у якому обіцяв захарувати їх на всі види довољства і утримання.

Частково надії керівництва РСФРР справдилися. Наприкінці 1918 р. у „нейтральній зоні” з’явилися загони українських партизан, головним чином, з Чернігівської і Київської губерній. Серед партизанських командирів найбільш популярними були С. Туровський – мешканець Чернігівської губернії, В. Довнар-Запольський - київський студент-більшовик, Махалдик, Т. Черняк. Добровольців з Харківської губернії організували в окремі повстанські групи П. Ю. Дибенко і Р. Ф. Сіверс [11, с.183]. Переважно, їхнє поповнення відбувалося за рахунок збільшовизованих солдат-фронтників. Дослідження Харківського губернського земства влітку 1918 р. у всіх одинадцяти повітах довело, що незважаючи на втому від соціальних негараздів, найбільш войовничо і рішуче налаштованими залишалися учасники першої світової війни, які зазнали впливу більшовицької агітації [148, с.3].

Однак, слід зазначити, що темпи поповнення дивізій, розташованих у „нейтральній зоні,” українськими повстанцями були значно нижчими, ніж розраховували більшовики. На 22 вересня 1918 р. з 10 тис. бійців, що знаходилися у розпорядженні Реввійськради групи військ Курського напрямку, українці становили приблизно 40% [30, с.129]. Так, наприклад, в полку Червоного козацтва, штаб якого було розташовано в селі Кривonosівка, Сумського повіту, тривалий час найчисельнішим залишався загін башкирських татар на чолі з І. Кожевниковим [11, с.244]. Тому наприкінці 1918 – на початку 1919 р Реввійськрада зміцнила повстанські дивізії інтернаціональними частинами Червоної Армії [30, с.120, 174]. Певно тому, у звітах повітових старост про полонених повстанців протягом 1918 року найчастіше використовувалися такі визначення: „матрос”, „червоноармієць з Великоросії”, „латиш” [138, арк.217а ; 139, арк.222; 144, арк.42].

Стосунки повстанців між собою і з місцевим населенням іноді були досить складними. Так, наприклад, партизан Ю.А.Романченко у своїх спогадах згадує про хвилю антисемітських і антикомуністичних виступів, що мали місце в повстанських загонах розташованих у „нейтральній зоні” в серпні 1918 р. [70, с.223]. Певно, у даному випадку не обійшлося без впливу звенигородсько-таращанських повстанців. Поведінка останніх відзначалася запеклим антисемітизмом [30, с.180]. До того ж, спроба більшовиків використати звенигородсько-таращанських повстанців в якості окремого диверсійного загону зазнала поразки. За наказом створеного ЦК КП (б)У повстанського штабу Лозово-Синельниківського району, 150 українських повстанців було переправлено в район села Коренево на Харківщині, де планувалася збройна акція проти німецької прикордонної застави. Сюди було стягнуто до 100 партизан, 20 кулеметів і вісім гармат. Але напередодні бою повстанці з Київщини дезертирували, не бажаючи, як вони вважали, проливати кров за інтереси росіян [140, с.4-5].

Серйозне занепокоєння командуючого групою військ Курського напрямку В.О.Антонова-Овсієнка викликали конфлікти, що виникали між повстанцями і місцевим селянством на ґрунті самочинних реквізицій. Оскільки матеріальне забезпечення дивізій було явно недостатнім, бійці були змушені вдаватися до „самопостачання”, що викликало скарги з боку місцевого населення [70, с. 225] . Подібні дії підривали дисципліну і заважали перетворенню партизанських загонів на регулярні частини Червоної Армії.

Оскільки масового селянського повстання в Харківській губернії влітку 1918 р. не відбулося, а єдиним значним антигетьманським збройним виступом став рейд звенигородсько-таращанських повстанців [144, арк.15-43зв], перед більшовиками постала необхідність пошуку нових форм боротьби. У даному випадку, був би логічним перехід до рейдів диверсійних загонів. Проте, це потрібно було робити так, щоб Німеччина і Австро-Угорщина не змогли звинуватити РСФРР у порушенні умов Брестського договору. Тому члени цих груп повинні були мати вигляд місцевих мешканців. Втім, важко уявити собі

їхню діяльність успішною без допомоги місцевих добровольців. Так, наприклад, в загоні Червоного козацтва під командуванням сотника Юзефа Прошека деякий час перебували мешканці сіл Кривоносівки, Дубровки, Хильчичей, Жаровки Сумського повіту [149, с. 46].

Діяльність диверсійних загонів в першу чергу була спрямована на псування залізничних шляхів і знищення осередків Державної Варти. Так, наприкінці вересня 1918 р. в селі Печеніги Вовчанського повіту відбувся напад партизанського загону на приміщення державної варти. 12 жовтня на Північно-Донецькій залізниці між Святогорськом і Шухтаново на 385 версті був пущений під укіс поїзд. 15 жовтня 1918 р. був підпалений міст через Північний Донець біля Змійова. Через чотири дні більшовицький партизанський загін з'явився між Артемівкою і Мерефою та підірвав міст, що призвело до припинення руху на обох залізничних коліях. На початку листопада 1918 р. партизанські загони провели серію особливо масштабних диверсійних акцій на території Харківської губернії. Ними було підірвано залізничне полотно між Мерефою і Люботином і міст на шляху між Мерефою і Харковом [135, с.50].

Знищенню підлягали також особи, котрі співпрацювали з гетьманською і окупаційною владами. В матеріалах місцевої адміністрації було зафіксовано непоодинокі випадки вбивств перекладачів, котрі працювали в німецьких комендатурах і сільських старост. Так, 16 жовтня 1918 р. було вбито перекладача німецького коменданта міста Люботин [138, арк.189].

Ставлення сільського населення Харківської губернії до діяльності “лісовиків” (так місцеві мешканці називали членів більшовицьких партизанських загонів) було неоднозначним [70,с.225]. Базуючись у нейтральній смузі, “лісовики” здійснивши черговий диверсійний акт, мали можливість уникнути небезпеки, швидко залишивши зону окупації німецьких військ. Натомість, хліборобське населення було приречене залишитися сам на сам з розгніваною гетьманською і окупаційною адміністраціями і прийняти на себе тягар каральних акцій Державної Варти та німецьких військових частин. Після ухвалення Радою міністрів гетьманату 4 серпня 1918 р. закону “Про облік і

реєстрацію населення в містах і сільських місцевостях Української Держави”, особи, котрі під час певного повстання перебували поза місцем постійного проживання, вважалися неспроможними довести свою непричетність до антиурядового виступу [41, с.2]. Вони підлягали тюремному ув’язненню. Таким чином, будь-хто з мешканців селищ, що були розташовані біля підірваних мостів, міг легко опинитися за ґратами, будучи випадково відсутнім вдома саме під час здійснення диверсійного акту. Намагаючись уникнути каральних акцій з боку гетьманської влади і німецьких армійських структур, значна частина сільського населення південно-східних повітів Харківської губернії восени 1918 р. масово евакуювалася вглиб регіону, подалі від зони дій більшовицьких партизанських загонів [41, с.7].

Саме в цей час в Києві відбувалося доопрацювання проекту земельної реформи В.Колокольцева. П.П.Скоропадський вважав її найбільш перспективною для розвитку сільського господарства України [72, с.282]. “Проект загальних підстав земельної реформи” передбачав викуп державою усіх великих земельних маєтків, а потім їхній продаж за допомогою Державного Земельного Банку, але не більш ніж 25 десятин одній особі. В розмірах, що не перевищували 200 десятин землі, залишалися господарства, які мали виняткове агрономічне значення. Маєтки, пов’язані з вирощуванням цукрових буряків, племінні та насінневі господарства повинні були мати не більше 1000 десятин землі [41, с.11-12].

Можливо, в умовах мирного розвитку Української революції реалізація земельної реформи за проектом В.Колокольцева дозволила б суспільству нарешті наблизитися до вирішення аграрного питання. Але під час Громадянської війни, коли ворогуючі сторони, демонструючи свої амбіції, вимагали або повного збереження колишніх розмірів землеволодінь, або їхнього повного перерозподілу, заклики до соціальної терпимості, витримки, компромісу, сприймалися, як щось не варте уваги. Слід зазначити, що реалізація реформи В.Колокольцева потребувала тривалого часу і значних коштів. Водночас, як свідчив у своїх мемуарах П.П. Скоропадський в Україні не було

навіть достатньої кількості землемірних інструментів, тому їх доводилось купувати в Німеччині [72,с.202]. Як наслідок, земельна реформа В.Колокольцева залишилася нереалізованою.

Не зумівши впоратись з складним комплексом соціально-економічних, політичних і правових проблем в країні, режим гетьманату виявився нездатним утримати свою владу у регіонах наприкінці 1918 р. Розташований у Харкові Запорізький піхотний полк під командуванням отамана П.Болбочана в ніч з 17 на 18 листопада 1918 р. перейшов на бік Директорії [150, с.73]. Майже одночасно німецькі окупаційні частини почали поступову евакуацію з території Харківської губернії, одними з перших були залишені Ізюм, Вовчанськ, Старобільськ [11, с.215]

Вирішивши скористатися сприятливою нагодою, створений за ініціативою ЦК КП (б)У Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 28 листопада 1918 р. видав маніфест, який закликав до відновлення радянської влади в Україні. На початку грудня 1918 р. з „нейтральної зони” розгорнули свій наступ повстанські дивізії. Харківська група військ поступово просувалася слідом за відступаючими німецькими військами, як правило, займаючи без бою залишені ними населені пункти [151, с.2]. До 25 грудня 1918 р. повстанці взяли під свій контроль Ізюмський, Вовчанський, Старобільський, Куп'янський повіти [11, с.267].

Формально, влада Директорії в Харківській губернії проіснувала з 18 листопада 1918 р. по 3 січня 1919 р. Проте, ця влада була номінальною, оскільки не поширювалася далі Харкова і Харківського повіту. Нерішучість і повільність дій представників Директорії в регіоні зумовили їхню поразку. Лише 19 грудня 1918 р. до Харкова прибули комісари Директорії у справах продовольства і залізничних шляхів сполучення [152, с. 3]. 24 грудня 1918 р. Головний Комісар Продовольчих справ у Харківській губернії і Таврії Лебеденко підписав наказ про запровадження в краї хлібної монополії, через п'ять днів було оголошено тверді ціни на олійне насіння, велику рогату худобу і м'ясо [153, с. 3; 154, с. 1].

Однак, залишалось незрозумілим, на яку силу повинні були спиратися запроваджені Директорією губернська і повітові продовольчі комісії під час виконання продрозкладки. Ні губернський комісар С.П.Тимошенко, ні командуючий 7-м Українським корпусом отаман Мироненко-Васютинський, ні губернський отаман Труба не доклали достатніх зусиль, щоб успішно провести мобілізацію чоловічого населення губернії до військ Директорії. Натомість, декілька разів оголошена мобілізація відмінялася. Так, наприклад, коли призовники прийшли на зборні пункти 30 і 31 грудня 1919 року, їх розпустили по домівках і наказали чекати особливого розпорядження [155, с.179].

Тим часом, повстанські загони, підпорядковані Реввійськраді групи військ Курського напрямку, продовжували наступ. На захопленій території повстанці нерідко вдавалися до жорстоких репресивних заходів, спрямованих проти представників колишньої урядової адміністрації та поміщиків. Так, наприклад, в Ізюмському повіті, загін повстанців, які називали себе анархістами, розстрілював службовців Державної Варти, а в селі Терпих закопав вартових живими [156, с.2]. У Вовчанському повіті було вбито сім'ї поміщиків Задонських, Вадбольських, братів Пассек [157,с.2]. Однак, представники Директорії займали споглядальну позицію. Зокрема, губернський отаман Труба, в інтерв'ю харківській пресі заявив: "Місцевих більшовиків не чіпаємо, бо вони себе конкретними виступами не виявляють" [152, с.3].

31 грудня 1918 р. губернська преса опублікувала Декларацію Директорії УНР, яка проголошувала націоналізацію земельного фонду країни і пропонувала селянству вибирати делегатів до Конгресу трудового народу [158, с.2]. Однак, вже 2 січня 1919 р. під селами Слатино і Дергачі частини Червоної Армії розбили нечисельні загони Директорії, що спробували стати їм на заваді. 3 січня 1919 р отаман П.Болбачан передав охорону Харкова командуванню німецькими частинами, що на той час ще не встигли евакуюватися [159, с.3]. Того ж дня в Харків ввійшли частини Червоної Армії під командуванням П.Ю.Дибенка.

2.4.Висновок

Таким чином, спираючись на вищенаведені дані про інтенсивність і характер виступів сільського населення Харківської губернії протягом березня 1917 – початку січня 1919 рр. ми приходимо до висновків:

.Селянський рух на Харківщині слід розглядати, як низку спроб самоорганізації найініціативнішої частини хліборобського населення з метою захисту власних економічних, політичних і національних інтересів. Цей процес в регіоні виник спонтанно, під впливом соціально-політичних перетворень, викликаних Лютневою революцією 1917 р., однак справжніми причинами його виникнення була аграрна і національна політика Російської імперії.

Рушійними силами селянського руху в регіоні були общинне селянство і селяни - власники індивідуальних господарств. Спільною метою дій обох груп сільського населення була ліквідація великого поміщицького, церковного і державного землеволодіння. Помітного впливу селян, які поєднували працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості- на формування і розвиток місцевого селянського руху у березні 1917- на початку січня 1919 рр. у наявних джерелах не зафіксовано.

Специфічними рисами регіонального селянського руху у березні 1917 – на початку січня 1919 рр. слід вважати:

а)боротьбу селян - власників індивідуальних господарств проти общинного селянства за збереження права приватної власності на землі хуторів і відрубів;

б) схильність общинного селянства і власників індивідуальних селянських господарств до застосування методів „чорного” переділу у вирішенні питань економічного характеру, що знайшла відображення у значній кількості погромів і самозахвату земель в губернії;

в) повільне розгортання збройної боротьби з надзвичайними продовольчими заходами радянської УНР і Української Держави - перевага пасивних форм опору;

г) негативне сприйняття ідеї створення колективних сільських господарств;

д) недовірливе ставлення до немісцевого повстанського руху;

Суспільним ідеалом селянського руху в регіоні була українська держава, що мала оберігати національно-культурні права її етносів і керуватися у своїй економічній політиці, передусім, інтересами сільського населення. Однак, скасування УЦР права приватної власності на землю позбавило її підтримки власників індивідуальних господарств. Перетворення економічного договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною на головний компонент внутрішньоекономічного курсу УНР, а згодом Української Держави, сприяло втраті довіри до української влади у значній частині хліборобського населення в регіоні. Нездатність УНР і Української держави рівномірно поєднати в своїх аграрних програмах національну і соціальну складові, зумовило втрату ними авторитету серед більшості хліборобського населення Харківщини.

Протягом березня 1917- на початку січня 1919 р.р. більшість сільського населення Харківської губернії виявляла прихильність до діяльності політичних партій лівих російських есерів і українських есерів. Ідея безвідшкодовної ції приватновласницьких земель на користь сільських общин, поряд з лозунгами національного самовизначення забезпечила цим партіям підтримку селянства Харківської губернії на виборах до Всеросійських Установчих зборів. Незважаючи на симпатії селянства до партій лівого спрямування, програма РСДРП (б) здобула собі незначну кількість прихильників серед хліборобського населення краю. Практична діяльність більшовиків у регіоні наприкінці 1917- на початку 1918 р. переконала більшість місцевого селянства в тому, що РСДРП(б) проводить політику, спрямовану на повне підпорядкування інтересів селянства інтересам держави. Однак, в умовах Громадянської війни, влітку-восени 1918 р. склалася ситуація, коли радикально антигетьманськи налаштована частина селянства Харківщини визнала за можливе співпрацю з РКП(б) і КП(б)У. Як наслідок, більшовикам вдалося очолити повстанський рух в „нейтральній зоні” і тим самим частково компенсувати прорахунки в діяльності підпільного Харківського губревкому. Заходи РКП(б) і КП(б)У по організації антигетьманських повстанських дивізій вкотре довели, що необхідною умовою

для захоплення влади є швидкі, вольові рішення у стосунках з селянством. Подібного розуміння бракувало представникам Директорії в Харківській губернії. Невиправдане зволікання у справі створення власних збройних сил зумовило поразку Директорії в регіоні на початку січня 1919 року.

РОЗДІЛ 3

СЕЛЯНСТВО ХАРКІВЩИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПРОТИБОРСТВА

(СІЧЕНЬ 1919 – СЕРПЕНЬ 1921 РР.)

3.1. Боротьба проти системи воєнного комунізму (січень – червень 1919 р.)

14 січня 1919 р. селяни Харківської губернії стали громадянами нового державного утворення – Української Соціалістичної Радянської Республіки [51, с. 24]. Тимчасовому робітничо-селянському уряду нової держави довелося вирішувати складний комплекс проблем, пов'язаний з вирішенням продовольчого і земельного питань, зокрема й регіонального масштабу. По-перше, гостру продовольчу кризу переживав губернський центр. На початку січня 1919 р. в Харкові налічувалося лише 40 вагонів хліба, якого вистачило б населенню лише на чотири – п'ять днів [160, с.4]. По-друге, уряд РСФРР наполегливо нагадував своїм колегам в Україні про нагальну необхідність постачання українського хліба до Росії. Оскільки в рішенні про створення уряду УСРР зазначалось, що його було сформовано за постановою ЦК РКП(б) і він має беззастережно здійснювати накази ЦК РКП(б), більшовики в Україні обрали російський варіант подолання продовольчої кризи [30, с.135]. 25 січня 1919 р. урядом УСРР на території Харківської губернії було оголошено державну монополію на заготівлю хліба, цукру, солі, чаю з встановленням твердих цін закупівлі й відпуску [160, с.19]. Згідно з встановленими нормами, селянинові для харчування сім'ї дозволялося залишити кількість зерна із розрахунку 13 пудів для одного чоловіка на рік. Протягом січня – травня 1919 р. зусиллями Наркомпроду УСРР в Харкові було створено 16 продовольчих загонів [12, с.125]. Взимку 1919 р. вони розгорнули активну діяльність в сільській місцевості Харківської губернії. Так, 15 лютого 1919 р. з Харківщини до Петрограду було відправлено 31 вагон з хлібом. В березні 1919 р. до РСФРР було надіслано 37 вагонів з продовольством [12, с.124].

Основні напрямки проведення політики воєнного комунізму в краї було визначено III з'їздом КП(б)У, що відбувся в Харкові 1-6 березня 1919 року. Резолюція з'їзду від 5 березня 1919 року стверджувала обраний курс на державну монополію з заготівлі хліба та інших важливих продуктів за твердими цінами, націоналізацію торгівлі. Поряд з ліквідацією приватної власності на землю наголошувалося, що “найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського” [50, с.45-46].

На момент відкриття третього з'їзду КП (б)У на території 20 губерній Центральної Росії було зареєстровано близько 340 селянських повстань [48, с.42]. Однак, незважаючи на негативні наслідки спроб отримати хліб позаекономічними методами, делегатами з'їзду було прийняте рішення про буквальне перенесення, політики застосованої у РСФРР, в українське село. Резолюція з'їзду зазначала: “Основними завданнями диктатури пролетаріату на Україні є ізоляція і економічний розгром куркульства шляхом посиленого соціалістичного будівництва на селі, суворе проведення антикуркульської продовольчої політики, організація комітетів бідноти” [50, с.45-46].

12 квітня 1919 р. Рада Народних Комісарів УСРР видала декрет “Про розверстку надлишків урожаю 1918 року і попередніх років” [28, с.119]. Згідно декрету, кожна волость повинна була здати певну кількість хліба визначеної категорії, пропорційно кількості десятин орної землі під посівом даної культури. Селянство розподілялося на три групи: бідне (5 десятин землі), середнє (5-10) і заможне (вище 10). На початку 1919 року в Харківській губернії господарства з площею до 3-х десятин становили 50% від загальної кількості селянських дворів, від 3-х до 10-ти десятин – 38,8%, понад 10 десятин – 11,2% [13, с.19]. До відома населення (передусім міського) доводилося, що хлібна криза – результат саботажу саме останньої категорії мешканців села. “Куркулі”- вороги радянської влади, дрібні власники, котрі використовують найману працю і яких цікавлять лише власні інтреси, а не державні. Вони не хочуть підкорятись диктатурі пролетаріату – отже стосунки з ними можуть бути лише одні: рішуча боротьба. Сприяючи економічному і політичному розколу в селянському середовищі,

більшовики оголосили, що господарства з розміром земельної ділянки менше п'яти десятин звільняються від продрозкладки. Натомість, господарства, що мали більше десяти десятин землі повинні були нести подвійний тягар продрозкладки: окрім власної норми здати всю ту кількість хліба, що припадала на незаможні господарства. КП(б)У демонстративно відокремлювала малозабезпечене селянство в особливий привілейований прошарок населення. Так, 10% зібраного в кожній волості хліба залишалося в розпорядженні волосних виконавчих комітетів для задоволення потреб селянської бідноти. Водночас, “куркулі” навіть віддавши потрібну кількість хліба не мали права отримувати товари, котрі видавалися за рахунок твердих цін. Незаможна частина селянства мала право на безумовне отримання тканини, гасу, цвяхів.

Таким чином, на початку 1919 р. в Харківській губернії було розпочато реалізацію широкомасштабної урядової програми УСРР по одержавленню аграрного сектора економіки країни. Однак вона не отримала підтримки селянства. Запроваджена більшовиками у 1919 р. продрозкладка для аграрного населення Харківської губернії нічим принципово не відрізнялася від аналогічних акцій, здійснюваних, наприклад, гетьманатом. Навіть прожитковий мінімум для селянина – 600 грамів зерна в день був однаково визначений і Українською Державою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою [118, с.194; 30, с.154]. Звичайно, таке становище, не влаштовувало селянство. Вже взимку 1919 р. в Харківській губернії поряд з пасивними формами опору селянства продрозкладці, простого приховування зерна, спостерігалися й активні прояви незадоволення. В лютому 1919 р. Надзвичайна Комісія Валківського повіту зафіксувала селянські виступи під час яких критикувалася більшовицька продовольча політика у селах Високопілля, Новій Водолазі і Комишуватому [161,арк.3]. Однак, того разу, справа до збройних сутичок не дійшла, селяни висловивши своє невдоволення урядом УСРР мирно розійшлися. Згодом, аналогічні за характером селянські виступи відбулися в вищеназваних населених пунктах 6 березня 1919 р. [161, арк.9].

Розуміючи, що в майбутньому селянство не обмежиться лише антиурядовими висловлюваннями, КП(б)У звернулося за допомогою до Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВУНК). На початку лютого 1919 р. в повітах та волостях Харківської губернії вже існувала 51 надзвичайна комісія [30,с.233]. Запровадження в регіоні органів ВУНК зумовило надзвичайне загострення соціально – політичної ситуації в губернії. Так, наприклад, співробітниками ВУНК в Харківській губернії на початку 1919 р. навмисне заохочувалася і поширювалася практика анонімних доносів серед місцевого населення з метою сприяти його подальшому економічному і політичному розколу [161, арк.35]. В квітні 1919 р. на допомогу продзагонам в Харківській губернії було залучено формування, які склалися з співробітників надзвичайних комісій. Керівництво ВУНК офіційно, в ультимативній формі звернулося через свої повітові осередки до мешканців краю з заявою про покарання приховувачів продовольства повною конфіскацією особистого майна і тюремним ув'язненням [161, арк.36].

Застосування насильницьких методів вилучення продовольства спровокувало збройний опір місцевого селянства. Так, у квітні 1919 р. у Валківському повіті вибухнуло стихійне масове селянське повстання [30, с.272]. Надісланий для його ліквідації каральний комуністичний загін виявив, що населення повіту активно підтримує повстанців, а в заворушеннях беруть участь навіть люди похилого віку, жінки й діти.

У суміжних з Чернігівською і Полтавською губерніями повітах Харківщини на початку 1919 р. діяло шість селянських антикомуністичних повстанських загонів [36, с.17]. Вони не мали сталого політичного забарвлення. Для них були характерні гасла і вимоги соціальної частини есерівської ідеології: “чорний переділ” земельного фонду губернії, неприйняття реквізицій, підтримка вільної торгівлі, сильна місцева автономія, яка і асоціювалась з поняттям “радянська влада”, утвердження місцевих, національно-культурних традицій, вороже ставлення до сильної присутності держави. Відсутність чітких політичних уподобань зумовлювалась не лише розчаруванням місцевого селянства в політиці продовольчого регулювання існуючих державних утворень, а й

різноманітним ідеологічним впливом селянського повстанського руху сусідніх регіонів. Так, наприклад, на початку 1919 р. в Чернігівській і Полтавських губерніях діяли близько 57 повстанських загонів, з яких 15 підтримували Директорію і виступали за відновлення УНР, дев'ять сповідували ідеї махновщини, 32 загони не мали чіткого визначеного політичного забарвлення [36, с.12].

Слід відзначити, що весною – на початку літа 1919 р селянський повстанський рух в Харківській губернії значно поступався за масовістю повстанству сусідніх регіонів. Так, наприклад, в період з 1 по 30 квітня 1919 р. на території Харківської губернії було зафіксовано сім антикомуністичних виступів. В цей час в Полтавській губернії подібних виступів відбулося 17, а в Чернігівській – 19. [37, с.143] На нашу думку, причина полягала не тільки в географічній близькості Харківської губернії до РСФРР, а отже й значній насиченості краю частинами Червоної Армії. Важливим чинником були розміри продрозкладки, визначені Наркомпродом УСРР для кожної губернії. Харківська губернія посіла серед регіонів України, п'яте місце за кількістю продовольства, що підлягало реквізиції. Так, наприклад, в порівнянні з мешканцями Харківщини, селянство Полтавської губернії повинно було здати в півтора рази більшу кількість пшениці і втричі більше вівса та жита [160, с.25].

Певному послабленню соціальної напруженості сприяло також рішення Наркомату продовольства від 20 березня 1919 р. про запровадження навколо Києва, Одеси і Харкова 70 –ти кілометрових „зон вільних заготівель” [40, с.79]. В межах цих зон самостійно діючим організаціям (наприклад Управлінню залізничних шляхів) дозволялося на власний розсуд підвищувати закупівельні ціни на хліб, щоб отримати можливість вчасно надати продовольчі пайки своїм робітникам.

Таким чином, на початку 1919 р. виступи селянства Харківської губернії, що були спрямовані проти введення в краї продрозкладки, не становили серйозної загрози для більшовицького режиму. Незважаючи на всі хитрощі, до яких вдавалося селянство, продзагони знаходили прихований хліб і до літа 1919 р. в

Харківській губернії було реквізовано близько 862 тис. пудів продовольства [12,с.125]. Антиурядові промови на сільських сходах, були неприємним явищем для влади. Але з іншого боку, вони ж дозволяли виявити найбільш антибільшовицьки налаштованих громадян, котрі згодом потрапляли до ВУНК. Розрізнені збройні виступи успішно ліквідовувалися каральними загонами, а нечисельні повстанські загони часто були змушені рятуватися втечею до сусідніх регіонів.

Поведінка селянства в цей час свідчить про те, що значна частина хліборобського населення не квапилася вступати у відкритий конфлікт з владними структурами на ґрунті продовольчих реквізицій. Селянство Харківської губернії вважало для себе можливим терпіти продрозкладку принаймні доти, доки більшовики не проведуть перерозподіл земельного фонду губернії. До того ж, багатьом малозабезпеченим господарям імпонувало їхнє привілейоване становище серед односельців. Однак, коли КП(б)У запропонувала селянству свій варіант вирішення земельного питання, виявилось, що саме він являв собою найбільшу небезпеку для більшовицького режиму, як в Україні в цілому, так зокрема і в Харківській губернії.

Згідно з даними, наведеними Наркомземом УСРР у 1919 р., в Харківській губернії підлягало землевпорядкуванню 1207726 десятин націоналізованої землі [12, с.118]. Але 200 тис.десятин конфіскованого земельного фонду губернії було зайнято лісами. Таким чином, для сільськогосподарських робіт можна було використати близько 1 млн. десятин орної землі. Розуміючи важливість цукрової промисловості для розвитку економіки країни, Наркомзем УСРР дав дозвіл на виділення з земельного фонду губернії більш ніж 300 тис.десятин під бурякові плантації цукрових заводів [12, с.119]. 100 тисяч десятин землі було виділено у розпорядження Головспирту. Таким чином, для розподілу між селянськими господарствами залишалось близько 600 тис.десятин орної землі.

Але в цей час в Харківській губернії налічувалося не менш як 350 тис. селянських дворів, тобто в середньому наділ кожного господарства міг бути збільшений приблизно лише на 1,71 десятини.

Керівництво КП(б)У не гірше за своїх попередників розуміло безперспективність екстенсивного розвитку “клаптикових” селянських господарств. Тому рішення про передачу весною 1919 р. 150 тис.десятин з земельного фонду Харківської губернії у розпорядження радгоспів, комун і артільей, теоретично повинно було стати початком інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в Харківській губернії. Як і колишні поміщицькі маєтки вони мали абсорбувати зайву робочу силу на селі і перетворитися на осередки вдосконаленого агротехнічного господарювання. Проте, впроваджуючи колективне господарювання на селі, більшовики дбали передусім, про інтереси держави і про перемогу у Громадянській війні, а не про інтереси селянина. Тому на практиці, одержавлення аграрного господарства Харківської губернії вилилося в створення організацій для більш швидкої експропріації продовольства і проведення агітаційної роботи на селі.

Вже в квітні 1919 р. на території Харківської губернії налічувалося 132 колективних сільських господарств [23, с. 141]. За їх кількістю Харківщина весною 1919 р. випередила всі інші губернії УСРР [23, с. 144]. На 24 квітня 1919 р. в Харківському повіті налічувалося дев'ять комун і одинадцять артільей, у Сумському повіті була одна комуна, в Охтирському – три . В Богодухівському і Валківському повітах було по дві комуни і по дві артільей, у Вовчанському повіті створили одинадцять артільей і п'ять комун. У Старобільському повіті діяло п'ятнадцять комун, Куп'янський повіт мав шість артільей і п'ятнадцять комун. Вісім артільей і дві комуни налічувалося в Лебединському повіті.

Однак попри всі ці вражаючі цифри, найбільш дивує загальна кількість членів цих організацій. У середині квітня 1919 р. в Харківській губернії 132 колективних сільських господарства об'єднували у своїх лавах 7508 чоловік [23, с.141]. Така мала кількість робітників є найяскравішим свідченням великої непопулярності ідеї створення “хлібних фабрик” серед селянства Харківщини. Здійснюючи свої плани більшовики, по-перше не врахували традицій землегосподарювання українського селянина. Навіть біднота, на яку розраховували більшовики, вперто бажала власного наділу, який дозволив би

реалізувати мрію стати господарем, а не бути робітником радгоспу, якому статут Наркомзему від 18 липня 1918 р. забороняв мати власну присадибну ділянку, худобу, домашню птицю [40, с.96]. По-друге, селянство обурювали методи, якими створювалися ці господарства. Так, наприклад, голова Богодухівського повітового комітету КП(б)У Костильов навесні 1919 р. виступив із заявою: “Необхідно довести селянству, що без переходу до громадського обробітку землі ми з ними не будемо й розмовляти, і якщо вони не підуть до артіль, то їхні наділи ми націоналізуємо, тобто будемо обробляти найманими працівниками” [32, с.164-165]. Майже одночасно Охтирський осередок КП(б)У звернувся до місцевих селян з таким ультиматумом: „Ми ваші хати спалимо і загонимо вас в одну велику хату, де ви будете жити комуною, а якщо не бажаєте, то нічого вам не буде дано радянською владою” [40, с.95]. Як наслідок, протягом квітня-травня 1919 року більшовицькі агітатори у своїх звітах відзначали, що слово „комуна” викликає у більшості селян Харківщини страх і ненависть [162, арк.6-6зв].

Намагаючись знищити приватновласницькі господарства, більшовики відмовилися від співпраці з найбільш працелюбною частиною сільського населення Харківської губернії, натомість приваблюючи соціальними пільгами найменш кваліфікований контингент хліборобського населення. 10 лютого 1920 р. під час проведення безпартійної селянської конференції Харківського повіту один з виступаючих, селянин Вериженко, характеризуючи ставлення селянства до колективних господарств у 1919 р. зазначив:”Не так страшні були комуни, як страшні комунари. Це були дармоїди, які нічого не хотіли робити, а йшли до комуни на чужій шиї їздити” [163, арк.39]. Не користувалися авторитетом серед сільського населення й комітети бідноти – надзвичайні органи влади, на яких покладалося завдання сприяти продрозкладці та впроваджувати колективні форми господарювання. Як показала практика, їх персонал переважно складався з ледарів, злочинців та інших деструктивних елементів [164, арк.40].

Не сприяли стосункам влади і місцевого населення й напруження у сфері міжнаціональних стосунків. Особовий склад частин Червоної Армії в Харківській губернії який був сформований переважно з громадян РСФРР (Московська робітнича дивізія, Друга Орловська кавбригада, Інзенська та Уральська робітничі дивізії, партизанська бригада з Уралу), вважав Україну виключно плацдармом бойових дій, а українське селянство - потенційно контрреволюційним [30, с.132-133]. Набула надзвичайної актуальності й тема україно-єврейських стосунків. Селянство ремствувало на велику, як йому здавалося, частку єврейських прізвищ у складі більшовицької еліти. Так, наприклад, член Центральної політичної мобілізаційної комісії Назаренко побувавши в Харківській губернії у квітні 1919 року доповідав ЦК КП(б)У: „Маси прихильно ставляться до радянської влади але негативно – до євреїв, комісарів, надзвичайних комісій, комуни” [164, арк.6-6зв.]

Терор надзвичайних комісій, дії продзагонів, насильницьке впровадження колективних сільських господарств зумовило негативне ставлення селянських мас до запровадження загальної військової повинності згідно декрету Раднаркому УСРР від 14 березня 1919 р. [165, арк.50зв]. У своїй праці “Записки о гражданской войне” В.О.Антонов-Овсієнко зазначає, що оголошена 15 березня 1919 р. мобілізація чоловічого населення 1896-1897 рр. народження у Сумському, Охтирському, Богодухівському, Харківському, Зміївському, Валківському, Лебединському повітах була продовжена до 1 квітня 1919 р., внаслідок неяви військовозобов’язаних [71, с.133]. В березні 1919 року сильний опір мобілізації спостерігався у Ново-Водолазькому повіті, Коломацькій, Караванській волостях [31, с.172]. Так, наприклад, 15-22 березня 1919 р. під час проведення мобілізації в селі Нова Водолага Валківського повіту, усі військовозобов’язані на своєму сході винесли постанову про відмову вступити до лав Червоної Армії [165,арк.11]. Весною 1919 р. на Харківщині було зареєстровано 271478 військовозобов’язаних, але вдалося мобілізувати лише 27300 чоловік [30, с.166]. Слід зазначити, що в цей час більшовики, економлячи час, взагалі відмовилися проводити мобілізацію у Старобільському,

Куп'янському, Ізюмському та Вовчанському повітах [71, с.133]. Очевидно, КП(б)У розуміла, що шукати собі підтримку в районах найбільшого скупчення в губернії власників індивідуальних селянських господарств, марно.

Найбільш успішним аспектом діяльності більшовиків в Харківській губернії на початку 1919 р. стало припинення діяльності агітації конкуруючих політичних партій серед місцевого сільського населення. Головні зусилля більшовиків в цей час були спрямовані на ізоляцію селянських мас Харківської губернії від ідеологічного впливу партії українських лівих соціалістів-революціонерів.

Ще наприкінці грудня 1918 р. в Куп'янському і Вовчанському повітах українськими лівими есерами була здійснена спроба сформувати ядро антибільшовицької Східної української повстанської армії. Лівими есерами-командирами декількох повстанських загонів, що базувалися у „нейтральній зоні” було сформовано Центральний повстанський штаб, до якого увійшли Ю.Саблін, Сахаров, Цвітков. 26 грудня 1918 р. ліві есери звернулися до населення з закликом чинити опір більшовицьким військовим частинам і продзагонам. 29 грудня 1918 р. Центральний повстанський штаб оголосив про початок формування нового уряду України. Однак місцеве селянство навіть не встигло висловити своє ставлення до цих амбіційних планів, як лівоесерівський заколот було ліквідовано частинами Червоної Армії. Командирів повстанських загонів було заарештовано. 21 лівого есера більшовики розстріляли [30, с.170].

До початку літа 1919 р. українські ліві есери не змогли організувати в Харківській губернії жодної акції, яка за своїми масштабами могла б зрівнятися з виступом Ю.Сабліна, Сахарова і Цвіткова. У виявлених нами архівних документах є дані про діяльність дрібних груп агітаторів, що вели антибільшовицьку пропаганду взимку 1919 р. Так, наприклад, 23 лютого 1919 р. у Новій Водолазі загоном ВУНК було затримано чотири лівих есера, які розповсюджували газету „Борьба” і брошури „ з критикою комуністів-більшовиків” [161, арк.1]. В березні 1919 р. ліві есери намагалися використати незадоволення селян продрозверсткою і закликали їх до антибільшовицьких

виступів у селах Валківського повіту [161, арк.9]. Однак подібні акції швидко припинялися співробітниками ВУНК. Навесні 1919 р. серія репресивних заходів з боку КП(б)У (закриття періодичних видань, арешти членів партії) остаточно паралізувала діяльність лівих есерів в Харківській губернії. Однак ці успіхи у сфері міжпартійної боротьби не дозволили більшовикам закріпити свій вплив у регіоні.

На початку літа 1919 р. політика воєнного комунізму зумовила катастрофічне падіння популярності більшовицької партії. Негативний вплив практики створення державних сільських господарств і “продовольчої диктатури” згубно позначився на боєздатності частин Червоної Армії, особовий склад якої складався переважно з селян. Позбавлена підтримки широких мас, радянська влада не змогла дати гідну відсіч Добровольчій армії, що влітку 1919 р. перейшла в активний наступ.

3.2. Антиденікінський селянський рух (червень-грудень 1919 р.)

Влітку 1919 року на Харківщині склалися сприятливі умови для реалізації Добровольчою армією своєї військово-політичної кампанії. Незадоволення місцевого населення політикою воєнного комунізму зумовило ситуацію, охарактеризовану згодом агентом Зафронтового бюро ЦК КП(б)У у Харківській губернії М.Андрущенко, як “відсутність належної підтримки селянством радянської влади в момент наступу Денікіна” [12, с.170]. Більш різко про такий стан справ висловився голова Реввійськради РСФРР Л.Д.Бронштейн-Троцький: “Комуни, надзвичайку, продовольчі загони, комісарів-євреїв ненавидів український селянин до глибини душі своєї” [166, с.56-57] .

На початку липня 1919 р. вся територія Харківської губернії опинилася під контролем Збройних сил півдня Росії. Звичайно, видаються сумнівними повідомлення буржуазної преси про те, що та третій день після взяття Харкова у Добровольчу армію записалося 18 тис.чоловік [167, с.2]. Проте в багатьох місцевостях прихід нової влади дійсно сприймався, як можливість позбутися колективних господарств, продрозкладки і репресій більшовицьких каральних органів.

Позитивне значення для поліпшення економічного становища в краї мав наказ А.І.Денікіна про скасування хлібної монополії [24, с. 182]. Було відновлено принципи вільної торгівлі, як наслідок, ціни на продовольчі товари на ринках Харкова й інших міст знизилися в 5-10 разів [30, с.195]. Слід також відзначити, що незважаючи на проблему забезпечення армії, офіційний рівень зернового податку при денікінській владі – 80 кг зерна з десятини [12, с. 164], був значно меншим від більшовицьких норм здачі хліба (176 кг з десятини для середняка і 400 кг для заможного селянина) [30, с. 156].

Однак, разом з цим, представники білого руху були вимушені визнати повну поразку на ідеологічному фронті. Незважаючи на старанність білогвардійської надзвичайної комісії (Осваг), котра виділила для пропагандистської роботи у Харківській губернії три спеціальних поїзди з кіноапаратами і бібліотеками, популярність Добровольчої армії серед народних мас стрімко падала [168, арк.39]. Не минуло й місяця після того, як Харківська губернія перейшла під контроль денікінців, як у ставку Командуючого Збройними силами півдня Росії звідти телеграфували: “Серед селян відбулося помітне розчарування у Добрармії, яке пояснюється поведінкою частин наших військ [24, с.183].”

Безумовно, безконтрольні реквізиції білогвардійцями продовольства, одягу, коней, [57, с.149,159] не могли викликати захоплення у населення хуторів і сіл Харківщини. Проте, на загальному тлі Громадянської війни подібна поведінка не була винятком. Приміром, влітку 1919 р. червоноармійські загони, залишаючи регіон, теж здійснювали самочинні реквізиції [32, с.171]. Особливо велику роль у справі дискредитації режиму Особливої наради в краї, відіграли акції, спрямовані на відновлення поміщицького землеволодіння. Їх характерними ознаками були жорстокість, використання військової сили землевласниками для поновлення своїх майнових прав. Денікінська адміністрація вказувала, що основною причиною невдоволення селян Харківської губернії були “непомірні вимоги поміщиків, що пам’ятали лише свої образи й апетит”[169, с.162].

А.І.Денікін намагаючись запобігти ескалації соціальної напруги в регіоні, видав наказ про заборону подібних дій [24, с.182], потрібно визнати

безпосередній зв'язок каральних акцій з процесом вироблення Особливою нарадою аграрного законодавства.

Події Громадянської війни засвідчили, що успіх справи воюючого угруповання залежав не стільки від фронтових дій, скільки від підтримки селянства. А.І.Денікін добре розумів важливість аграрного питання. 5 квітня 1919 року він підписав декларацію, у якій виклав своє розуміння аграрної проблеми. Генерал пропонував своїм урядовцям приступити до підготовки “положень і правил”, які б, по-перше забезпечили інтереси трудящого населення, по-друге, сприяли б створенню і зміцненню дрібних і середніх господарств за рахунок державних і приватних земель, по-третє, відстоювали недоторкане право приватної власності на землю, коли її кількість не перевищує встановлених розмірів [170, с.149]. 10 квітня 1919 року Особливою нарадою було прийнято документ-програму дій майбутнього уряду Російської держави, в якому наголошувалося на необхідності проведення аграрної реформи, що повинна була б ліквідувати земельну нужду трудящих [30, с.194].

Але розробка земельного закону затягувалася внаслідок активної протидії з боку великих землевласників. На їх думку, розподіл землі поміщицьких господарств міг позбавити державу надійного джерела постачання хлібом. Так, наприклад, Партія Народної Свободи влітку 1919 р. неодноразово зверталася через губернську пресу до Особливої наради з закликом зберегти поміщицьке землеволодіння. Зокрема, професор Харківського університету О.М.Анциферов пропонував зберегти земельний максимум для великих землевласників у розмірі 300-500 десятин [171,с.1-2]. Професор, декан юридичного факультету Харківського університету В.Ф.Левитський доводив недоцільність зрівняльного розподілу між селянами земель цукрових заводів і поміщицьких маєтків, які спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків [172, с.4]. На думку В.Ф.Левитського, селянство не було здатне забезпечити державу потрібною кількістю цукрового буряка, тому виникала загроза залежності економіки країни від імпортованого цукру. До того ж, 25 червня 1919 р. А.І.Денікін визнав владу О.В.Колчака, “як Верховного

Правителя Російської держави” [173, с.1]. Як наслідок, на територіях окупованих Добровольчою армією набув чинності тимчасовий колчаківський земельний закон, згідно з яким аграрне питання повинно було бути вирішене Всеросійськими Установчими зборами після закінчення Громадянської війни. До того часу, земля залишалася власністю колишніх господарів [49, с.286].

Згодом, зважаючи на надзвичайне загострення соціально-політичної ситуації на територіях, окупованих Добровольчою армією, Особлива нарада повернулася до розгляду аграрного питання і запропонувала свій проект земельного законодавства.

Проект закону, опублікований у листопаді 1919 р. був орієнтований на створення великих високопродуктивних господарств. У Харківській губернії за власниками зберігалися господарства розміром до 400 десятин [24, с.181].

Крім того поміщики одержували цілий ряд пільг: за ними зберігалися зверх встановлених норм садиби з господарськими будівлями, парки, ставки, меліоровані землі, ліси. Згідно проекту, земельна реформа мала бути здійснена на протязі семи років після закінчення Громадянської війни. В перші два роки селянин міг викупити від 9 до 45 десятин поміщицької землі тільки за добровільною згодою власника. В наступні роки для купівлі землі мало бути достатньо виявлення ініціативи лише з боку селянина. Намагаючись створити передумови для реалізації законопроекту, денікінська влада видала “Закон про збирання трав” від 22 червня 1919 р. та “Закон про збір врожаю 1919 р.” від 26 червня 1919р.[141,с.109]. Ці законодавчі акти зобов’язували селянина, безкоштовно передати поміщику 50% сіна і третину врожаю, зібраного ним на поміщицьких землях.

Таким чином, захоплення денікінцями території Харківської губернії фактично поставило на порядок денний відновлення поміщицького землеволодіння. Одного цього було достатньо, щоб викликати негативну реакцію місцевого селянства до аграрних заходів Особливої наради. Не могла викликати схвалення селянства і соціальна політика білогвардійської влади. Відновлення практики тілесних покарань, що були скасовані наказом царського

уряду ще в 1903 р., стимулювало виникнення конфліктних ситуацій між військовими і цивільним населенням. Під час окупації Харківської губернії Збройними силами півдня Росії набув надзвичайного розмаху процес русифікації культури і освіти. Всі українські школи були переведені на російську мову викладання, тому навчальний процес в сільських початкових школах майже припинився [174, с. 2; 175, с.1]. Будь-які прояви українського національно-визвольного руху вважалися державною зрадою.

З відвертістю А.І.Денікін зобразив картину морального розкладу армії у листі до генерал-губернатора Харківської губернії В.З. Май-Маєвського у вересні 1919 року:” (...) Грабують окремі військові чини, невеликі ватаги, грабують цілі військові частини, часто при потуранні і навіть з дозволу осіб командного складу” [176, с.144]. Безжальний терор білогвардійські загони розгорнули на селі проти тих, хто в свій час співпрацював з радянською владою, або навіть був запідозрюваний в цьому. Каральні загони повністю конфісковували майно родин червоноармійців, нерідко спалюючи їх житло [177, арк.48]. Таким чином, закономірним наслідком застосування Добровольчою армією такої політики на селі повинен був стати масовий збройний опір селянства.

Перші згадки про окремі антиденікінські виступи селян Харківської губернії датовані початком червня 1919 р. [17, с.68]. В цей час в південній частині губернії в районі Кремінне-Слов'янськ-Барвінкове з'являються групи повстанців кількістю від 10 до 25 чоловік. Двадцять вісім таких груп згодом з'єдналися у великий повстанський загін, що діяв у зазначеному районі [164, арк.66]. Значне поживлення повстанського руху у регіоні викликало проведення Добровольчою армією мобілізації чоловічого населення віком з 16 до 48 років. [178, с.1]. На початку липня 1919 р. дезертири почали об'єднуватися у великі загони і активно протидіяти каральним підрозділам денікінців. Особливо сильний опір повстанців спостерігався вздовж залізниці Зміїв – Шухтаново. Бюро української радянської преси повідомляло: “Партизани зупиняють поїзди, роззброюють козаків і розстрілюють цілі ешелони” [57, с.149].

Великого розголосу, набули події пов'язані з повстанням у селі Василівка Валківського повіту на початку липня 1919 р. Тамтешні мешканці тривалий час вели бої в оточенні переважаючих сил білокозачих частин. У повідомленнях Бюро української радянської преси від 10 липня 1919 року зазначалося: “ (...) Банди козаків другий тиждень безрезультатно тримають в облозі село Василівку, де тримають оборону селяни-фронтовики. (...) Козаки декілька разів ходили в атаку, скидали над селом бомби з аероплана, обстрілювали село з гармат, але васильківці до цього часу не здаються” [57, с.151].

Керівництво КП(б)У пильно спостерігало за ситуацією на окупованій денікінцями території, маючи на меті використати збройний рух українського селянства, як засіб відновлення радянської влади в Україні. Зусиллями оргбюро ЦК КП(б)У, губкомів партії, реввійськград та політвідділів армій Південного фронту вже з весни 1919 р. в Україні створювалася мережа комуністичного підпілля, а в липні того ж року з метою надання цій роботі чіткості й планомірності було організоване Зафронтне бюро ЦК КП(б)У на чолі з С.В.Косіором [12, с.151]. Для зміцнення нелегальних губернських і повітових більшовицьких комітетів, що повинні були підпорядкувати місцевий повстанський рух власним інтересам, Зафронтбюро направило 1385 партійних працівників, здатних виконувати функції “воєнно-бойових організаторів”. Серед них 63 військових спеціалістів та організаторів повстанського руху було направлено у Харківську губернію [179, арк.30].

На той час в Харківській губернії вже існувало більшовицьке підпілля створене Харківським губкомом партії [12, с.151]. Працівники підпілля мали у своєму розпорядженні значні кошти, явки, конспіративні квартири, типографію. Одним з пріоритетних завдань, що ставилися перед підпіллям, було налагодження зв'язку з селянськими повстанськими загонами, які розгортали свою діяльність в Ізюмському, Сумському, Куп'янському і Валківському повітах.

Однак очолити селянський рух Харківщини більшовикам не вдалося. Залишене після відступу Червоної Армії комуністичне підпілля не виправдало

надій своїх творців. Контррозвідка Добровольчої армії швидко знешкодила підпільний центр і ліквідувала його зв'язок з Охтиркою, Богодухівом, Ізюмом, Куп'янськом, Валками, Слов'янськом, Старобільськом і Сумами. Швидко відновити структуру підпілля місцевим більшовикам внаслідок своєї недосвідченості не вдалося. Некомпетентною виявилася й надіслана на допомогу група працівників Зафронтового бюро ЦК КП (б)У [180, арк.46].

Факт незадовільної роботи більшовицького підпілля в Харківській губернії протягом червня-грудня 1919 р., було визнано секретарем Харківського губернського комітету КП(б)У І.Ф.Козловим, 11 січня 1920 р. під час закритого засідання з'їзду представників повітових ревкомів. Характеризуючи спроби більшовицького підпілля очолити місцевий селянський антиденікінський рух він зазначив: “Зв'язку з повітами у наш підпільний час у нас, звичайно, абсолютно ніякого не було (...). Тут провалилися три ревкоми (...) Робота була поставлена страшно неорганізовано (...) Співробітники, які посилалися у повіти або провалювались, або поверталися назад не знайшовши нічого на місцях”. Натомість, денікінські спецслужби працювали відмінно. З'ясувалося, що Яковенко – голова створеного 10 серпня 1919 р. першого підпільного Харківського губревкому, виявився агентом денікінської контррозвідки. [181, арк.69-70]. Ще більш різкими були виступи голів повітових ревкомів. Барчук, голова Сумського повітового ревкому зазначив: “В губернії зовсім не було підпільної роботи”. Голова Валківського повітового ревкому, Горячев, висловив свою думку таким чином:”Багато більшовиків залишилися в Україні(...) Вони нічим себе не виявили і просто нічого не робили, ховаючись у підпіллі” [181, арк.127]. Іншим партіям „лівого” спрямування теж не вдалося очолити антиденікінський селянський рух. Контррозвідка Добровольчої армії вправно знешкоджувала агентуру боротьбистів, боротьбистів, лівих есерів” [182, арк.4; 183, с.7]. Як наслідок протягом серпня – листопада 1919 року агенти Зафронтбюро повідомляли, що дії повстанських загонів на Харківщині нескоординовані і мають спонтанний характер [184, арк.49; 168, арк.181].

Таким чином, селянська війна проти військової диктатури Добровольчої армії в Харківській губернії розгорталася в руслі стихійного повстанського руху. Першочерговими об'єктами нападу повстанців стали залізничні колії. На початку липня 1919 р., повстанці дізнавшись, що між Ізюмом і Балаклією повинні були пройти два ешелони з каральними загонами, розібрали колію [185, с.301]. Наскочивши на пошкоджену ділянку вагони перекинулися. Тих, хто вцілів під час катастрофи, повстанці розстріляли з засідки.

Бажаючи відновити безпеку залізничного сполучення денікінці спробували застосувати спецбронепоезд, але повстанці висадили в повітря міст між Змієвим і Шухтановим [176, с.143]. Спроба відновити міст зазнала невдачі, оскільки ремонтна бригада була знищена повстанцями. За даними одержаними Зафронтбюро 23 вересня 1919 р., Південно-Східна залізниця від Куп'янська до Харкова була виведена з ладу в результаті дій повстанських загонів [17, с.69].

Наприкінці літа 1919 р. денікінською адміністрацією було вжито ряд заходів з метою стабілізувати становище в тилу діючої армії. Було сформовано спеціальні кавалерійські загоны, що повинні були оперативно реагувати на випадки селянських заворушень. До боротьби з повстанством Харківської губернії було залучено військові частини, що вже мали досвід каральних акцій: Дроздовський полк і загоны козаків генерала А.Г.Шкуро [17, с.72].

Проте, восени 1919 року в Харківській губернії спостерігалася значна активізація селянського руху опору. Експедиції Добровольчої армії за хлібом зустріли рішучу відсіч з боку місцевого селянства. Так, наприклад, в жовтні 1919 року в Старобільському повіті активно діяли каральні загоны денікінців, оскільки місцеве селянство відмовилося виконувати продрозкладку [182, арк.7]. В грудні 1919 року опір продовольчим реквізиціям Добровольчої армії спостерігався в Богодухівському повіті [57, с.171]. На той час в Харківській губернії агентурою Зафронтвого бюро ЦК КП(б)У було зафіксовано 13 повстанських загонів, загальною чисельністю 2080 чоловік [179, арк.23 -23зв.]. Найбільш чисельними серед них були загоны отаманів Михна (500 чоловік у

Лебединському повіті), Штоклова (300 чоловік у Ізюмському повіті), Пеко (200 чоловік у Валківському повіті) [179, арк.24.].

Активну участь у антиденікінському селянському русі селянства Харківщини приймали також рейдові загони Революційної повстанської армії України (махновців). Аналізуючи причини популярності махновців серед повстанства Харківщини, перш за все слід звернути увагу на вплив харизматичної особистості Н.І.Махна, чий неординарні якості змушували українського селянина казати: “Наш батько чи з чортом знається, чи з богом, а тільки він все ж не проста людина” [71, с.95]. Якщо до цього додати визнаний усіма професіоналізм махновців у веденні партизанської війни та розповсюдження ними спокусливих для широких мас ідей селянського самоуправління, стають зрозумілими витoki авторитету Революційної повстанської армії України (махновців) серед повстанських загонів Харківської губернії.

На початку 1919 року в зв'язку з погіршенням становища на антиденікінському фронті і загостренням стосунків з більшовиками, Військово-Революційна рада Гуляйполя, шукаючи підтримки у селянства сусідніх районів оголосила про скликання екстренного окружного з'їзду селян, робітників, повстанців і червоноармійців. Серед губерній, що мали прислати делегатів, називалася й Харківська [186, с.114]. Можливо, у повстанства Харківської губернії в разі знайомства з військово-суспільною організацією махновського руху з'явився б шанс дещо упорядкувати власні розрізнені лави. Однак з'їзд, призначений на 31 травня 1919 року, не відбувся внаслідок активної протидії керівництва Червоної Армії на чолі з Л.Д.Троцьким [186, с.117-118; 187, с.2].

З кінця 1919 року Харківщина була північно-східним оперативним плацдармом повстанської армії Н.І.Махна. Південно-східна частина Харківської губернії (Зміївський, Ізюмський, Куп'янський повіти) входили до сфери впливу махновського руху. Цей район передусім цікавив “батька”, як джерело поповнення власної армії, оскільки тут була в наявності велика маса дезертирів. В жовтні 1919 року, махновський штаб спрямував сюди із завданням руйнувати денікінські тили загони Каменєва, Сироватського, Колісниченка, Чередняка,

Сови та Іванюка [29, с.22-28]. Як наслідок, спостерігачі більшовицького підпілля констатували посилення партизанського руху серед місцевого селянства. Зокрема, співробітник підпілля Євтушенко сповіщав, що “Махно перервав сполучення між Харковом і Сумами, (...) мобілізовані селяни йдуть у ліси в партизанські загони” [177, арк.4].

Таким чином, внаслідок збройних виступів місцевого селянства при підтримці махновського повстанського руху, в грудні 1919 р. у багатьох повітах Харківської губернії перестав існувати зв'язок між волосною, повітовою та губернською денікінською адміністрацією. Операції повстанців, що істотно порушували роботу тилу Добровольчої армії значною мірою сприяли успіху наступу Червоної Армії. Одинадцятого жовтня 1919 р. радянські війська повели контрнаступ загальним напрямком Курськ-Харків-Донбас-Ростов-на-Дону. Розпочавши 24 листопада 1919 року Харківську операцію, сили Південного фронту під командуванням О.І.Сгорова протягом грудня очистили територію Харківщини від білогвардійських військ [32, с.179].

3.3. Масові антибільшовицькі селянські виступи (січень 1920 - серпень 1921 рр.).

Так, історично склалося, що протягом відносно короткого часу, сільському населенню Харківської губернії довелося познайомитися з двома економічними моделями розвитку сільського господарства, запропонованими білим і червоним режимами. Події січня-грудня 1919р. засвідчили, що селянство Харківської губернії негативно поставилося до ідеї відродження великого землеволодіння у будь-якій формі – державній чи приватній, а також необхідності за безцінь постачати продовольство воюючим арміям.

Аналіз подій, що супроводжували у грудні 1919р. третє повернення більшовиків на Харківщину, змушує визнати, що взятий ними знову курс на воєнно-комуністичні перетворення зазнав певних корективів. Зокрема, в інструкції Л.Д. Троцького агітаторам-комуністам наголошувалося, що доки радянська влада не зміцніє, слід обережно впроваджувати комуні, шанобливо ставитися до національних почуттів українців. Потрібно було також вести

посилену агітацію з метою дискредитувати місцевий повстанський рух і виправдовувати необхідність продрозкладки [166, с.57-58].

Таким чином, голова Реввійськради РСФРР закликав своїх підлеглих максимально витримано ставитися до особливостей соціальної поведінки українського селянства. Розуміючи, що збройний опір селянства політиці „воєнного комунізму” неминучий, більшовики намагалися виграти час завдяки ідеологічному маневруванню і тим самим встигнути закріпитися на захоплених територіях. Однак, застосувати на практиці поради Л.Д.Троцького, для тимчасового замирення з українським селянством було складно. Передусім, більшовицький режим компрометувала поведінка солдат Червоної Армії, які нерідко грабували місцеве населення. Зокрема, такі явища спостерігалися взимку 1919 – 1920 рр. серед особового складу 14 радянської армії, частинами якої була окупована Харківська губернія. Так, наприклад, 11 грудня 1919 р. Революційним Військовим Трибуналом 41 дивізії було розглянуто справу групи червоноармійців, які займалися самочинними реквізиціями у селян коней, санок, одягу, продуктів. Покарання, як на воєнний час, було дуже м'яке: до п'яти років тюремного ув'язнення умовно і перевід до іншої військової частини [188, арк.2]. Подібні явища спостерігалися в регіоні і навесні та влітку 1920 р. Так, 24 травня 1920 р. у селі Граково Валківського повіту розквартирована військова частина пограбувала магазин товариства споживачів, відібравши весь цукор, який призначався для потреб місцевого населення [189, арк.36].

На початку серпня 1920 р. в селі Просяному Нововодолазької волості Валківського повіту, загін червоноармійців пограбував місцевий базар. Як зазначалося у телеграмі Нововодолазького волосного виконавчого комітету до Валківського повітвиконкому, солдати реквізували шкіру “ беручи без розбору і надаючи ніякого звіту виконкому, а також не складаючи актів” [189, арк.178]. Слід відзначити, що навіть у випадку легальних реквізицій, селянинові було дуже важко отримати компенсацію за втрачене майно. Згідно наказу Реввійськради від 18 квітня 1920 р. вартість реквізованого майна відшкодовувалася лише матеріально незабезпеченим селянам [190, арк.149].

Хто з господарів належав до цієї категорії, повинен був вирішувати місцевий виконком.

Вивчення стенограм закритого з'їзду представників повітових ревкомів Харківської губернії, що відбувся протягом 9 –11 січня 1920 р. дозволяє відтворити в загальних рисах соціально-політичну ситуацію, що склалася на той час в регіоні. Передусім, привертає увагу надзвичайно дезорганізований стан осередків КП(б)У в губернії на початку 1920 р. Так, у Зміївському та Ізюмському повітах налічувалося по три члена КП(б)У у кожному [181, арк.86, 109]. Дещо кращою була ситуація у Вовчанському, Охтирському і Валківському повітах. Там, відповідно, налічувалося 28, 28 і 18 членів КП(б)У [181, арк.80, 127]. Однак, більшість з них діяли у повітових центрах.

Починаючи з грудня 1919 р. на території Харківської губернії почалося створення надзвичайних органів влади – повітових і волосних революційних комітетів, котрі повинні були виконувати функції вищих законодавчих та виконавчих органів влади до проведення місцевих з'їздів рад і обрання повітових і волосних виконавчих комітетів. Проте, на початку 1920 р. їх організація і робота в Харківській губернії була не на високому рівні. Так, голова Ізюмського повітревкому Латишев скаржився на відсутність зв'язку з волосними ревкомами [181, арк.86, 105]. Голова Куп'янського повітревкому Кравцов вказував на факт малочисельності особового складу ревкомів, небажання їх членів вступати до лав КП(б)У і навіть “засилля куркулів в деяких повітревкомах”[181, арк.117]. Прудов, голова Чугуївського повітревкому, зазначав, що керівники волосних ревкомів не є комуністами і схоже не бажають стати ними в майбутньому [181, арк.133].

Судячи з доповідей учасників з'їзду, у інших політичних партій в регіоні, справи з організацією були не кращими. У Вовчанському, Зміївському, Охтирському повітах існувало декілька осередків Української Комуністичної Партії (боротьбистів) та РСДРП(м) – інтернаціоналістів, що виявляли слабку активність і лояльно сприймали політичний курс КП(б)У [181, арк.83,88, 89].

В Ізюмському повіті у КП(б)У взагалі не виявилось конкурентів, у Чугуївському повіті існував спільний повітревком, до якого входили члени КП(б)У і УКП(б). Найбільш серйозну конкуренцію більшовики зустріли у Валківському і Богодухівському повітах. Тут існували досить активні осередки УКП(б). Зокрема, голова Валківського повітревкому зазначав, що боротьбисти є вмілими робітниками і мають вплив на місцеве селянство [181, арк.177]. Проте, вони виявляли готовність до співпраці з більшовиками [181, арк.91].

На початку січня 1920 р. більшість селянства Харківської губернії висловлювала своє позитивне ставлення до влади рад, як правління представницьких органів різних верств трудящих мас, підзвітних в першу чергу своїм виборцям і виконуючих їх волю. Натомість, як свідчать доповіді голів повітревкомів Вовчанського, Зміївського, Охтирського, Сумського, Куп'янського, Чугуївського повітів місцеве селянство негативно ставилося до спроб перетворити ради на органи диктатури будь-якої політичної партії. Як свідчив голова Охтирського повітревкому Коваленко, селянство, оцінивши зусилля КП(б)У та РКП(б) у перетворенні рад на елементи державного механізму, на своїх сходах сформулювало тезу: “Комуністична партія – це не влада рад, а партія яка зуміла утримати владу” [181, арк.127]. Намагаючись осмислити діяльність політичних партій лівого напрямку, селянство прийшло до цікавого висновку:”більшовики” – це ті, хто звільнив їх край від Добровольчої армії, а “комуністи” – це ті, хто запроваджує на їхніх землях комуни [181, арк.83,86,]. Тому головною передумовою свого лояльного ставлення до чергової зміни влади у краї, більшість селян назвала відмову нового уряду від насильницького нав'язування у краї колективних форм сільського господарства [181, арк. 89].

Намагаючись оцінити свої шанси на перемогу у випадку вибуху масового збройного селянського повстання, більшовики прийшли до невтішних висновків. Каральних загонів у січні 1920 р. в краї було обмаль. На 1920 рік значна частина селян отримала певні навички ведення партизанської війни, було накопичено солідний досвід переховування зброї. Вимальовувалася безрадїсна

перспектива затяжної війни в тилу Червоної Армії. За таких умов першочергової ваги набувала ізоляція найбільш боєздатного селянського елемента шляхом примусової мобілізації до червоноармійських загонів. У відповідь селянство продемонструвало рішучу незгоду щодо таких силових методів. У Валківському повіті дезертирство набуло масового характеру, в Ізюмському повіті дезертирів було виявлено навіть у складі волосних революційних комітетів, у Чугуєвському повіті колишні члени КП(б)У відмовлялися вступати до лав Червоної Армії [181, арк.105,129,135]. Наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. армійською розвідкою на території Харківської губернії були зафіксовані випадки самоорганізації дезертирів у збройні загони з метою самооборони. Деякі з них намагалися співвіднести свої переконання з певною ідеологією. Так, наприклад, розвідкою 41 дивізії 14 радянської армії на початку січня 1920 р. на території Валківського повіту було виявлено добре озброєний загін дезертирів, що складався з 250 чоловік на чолі з Борисовим. Називаючи себе махновцями, дезертири намагалися всіляко уникати сутичок з більшовицькими збройними формуваннями, що загалом було характерно для багатьох дезертирських загонів Харківщини на початку 1920 р. При зустрічі з більшовицьким каральним загonom, дезертири просто розбіглися, а Борисов був заарештований [191, арк.1]. Не завдавали особливого клопоту більшовикам в губернії на той час і загони, які мали безпосереднє відношення до махновського руху.

На початку 1920 року, після оголошення махновців поза законом, їхні загони на Харківщині, як і решта військ Н.Махна, розсіялися [29, с.27-28]. Загальна криза, що охопила на той час махновщину, згубно позначилася на діяльності її ініціативних груп в Харківській губернії. Однак, відзначимо, що взимку 1920 року нелегальна робота у краї махновцями велася. Про це свідчить резолюція наради представників волосних ревкомів Ізюмського повіту від 20 січня 1920 р., що наголошувала на необхідності”оголосити найнешаднішу боротьбу з бандитизмом, суворо спостерігаючи за приїжджаючими непевними особами, що прикриваються іменем анархізму та махновщини і передаючи їх до рук революційної влади” [51, с.140].

Таким чином, реконструюючи картину стосунків КП(б)У й селянства Харківської губернії на початку 1920 р., ми повинні визнати, що на той момент хліборобське населення краю обрало вичікувальну позицію. Нестійка рівновага, що виникла у стосунках владних органів і хліборобського населення була зумовлена прагненням останнього з'ясувати погляди більшовиків на вирішення земельного питання, перш ніж вступати з ними у збройний конфлікт.

Під час вищезгаданого закритого з'їзду представників повітових ревкомів Харківської губернії, на одному з засідань була заслухана доповідь представника Харківського губревкому Руднева. Пояснюючи присутнім аграрну політику КП(б)У Руднев відразу наголосив: “Безкоштовний перерозподіл частини земель серед малоземельного селянства для індивідуального користування є не вигідним для держави” [181, арк.47]. Досить швидко учасники з'їзду зрозуміли, що найактуальнішим завданням КП(б)У залишається запровадження на селі колективних господарств. Проте зробити це потрібно було поступово. Руднев пояснив, що відтепер комуни потрібно називати “культурно-показовими господарствами спеціального призначення”, щоб уникнути нарікань з боку селянства. Офіційна версія призначення таких “культурних” господарств – це допомога селянам рослинним насіннєвим і племінним тваринницьким матеріалом. Планувалося мати не більше п'яти “культурних” господарств на повіт, кожне з наділом близько 800 десятин землі. Головам повітревкомів дали зрозуміти, що їхнім найближчим завданням буде переконати селян, у неможливості негайного перерозподілу поміщицьких земель. Буцімто коштів не вистачає. А тим часом, насправді, відбудеться виділення державного земельного фонду, який буде становити близько 30% земельного фонду Харківської губернії. Учасники з'їзду цілком вірно зрозуміли кінцеву мету створення державного сектору в аграрній сфері економіки краю. Найкраще, на нашу думку, висловив спільне бачення проблеми своїми колегами голова Зміївського повітревкому Лобанов: “Якщо добре обробити територію поміщицьких господарств, то можна Росію нагодувати. Радянське господарство – зброя у

боротьбі з куркулями. Міцне селянство – це конкурент, хліб за твердою ціною не понесе” [181, арк.56-57].

Звичайно, широкі народні маси були непоінформовані про таємні механізми, що приводили в рух владні органи УСРР. 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським революційним комітетом було видано новий земельний закон. Він проголошував скасування права приватної власності на землю і безвідшкодовну націоналізацію земельного фонду країни. Землі індивідуальних господарств і общин залишались у користуванні колишніх господарів, за умов невикористання найманої праці. Всі радянські колективні господарства, що були створені у 1919 р. переходили у безпосереднє користування безземельного і малоземельного селянства.

Земельна площа новостворюваних зразкових радянських господарств обмежувалася, виходячи з особливостей місцевого землегосподарювання. Частина колишніх поміщицьких земель повинна була відійти у розпорядження цукрових заводів. Ділянки, що належали цукровим заводам, могли бути передані у користування селянству лише за умов їхнього обов’язкового, часткового засіву цукровими буряками. Їхній врожай селянин був зобов’язаний здати цукровому заводу [24, с.230].

Тимчасова псевдовідлига у стосунках держави й селянства ввела в оману навіть поміркованих членів КП(б)У – Р.Б.Фарбмана, В.В., Косіора, О.М.Іванова, В.М.Максимовського. Вони виступили з пропозиціями деякого пом’якшення системи воєнного комунізму, дозволити частково відновити свободу торгівлі і ліквідувати тверді ціни [30, с.266]. Протягом січня-лютого 1920 р. на Харківській міській, а згодом й губернській конференції КП(б)У, більша частина делегатів, пам’ятаючи негативні наслідки діяльності комбідів висловлювалася проти впровадження на селі спілок безземельних і малоземельних селян, вказуючи на непотрібність існування організацій, які б дублювали функції рад [192, с.10].

Апогеєм дозволеної гласності у стосунках влади і хліборобського населення Харківської губернії стало проведення у лютому 1920 р. повітових безпартійних селянських конференцій.

Згідно задуму керівництва КП(б)У, скликання селянських безпартійних конференцій після обнародування Всеукраїнським новим земельним законом повинно було сприяти зростанню авторитету більшовиків серед сільського населення. Заодно, розраховуючи на позитивне ставлення селянства до змісту земельного законодавства, більшовики сподівались, що резолюції прийняті на цих конференціях, стануть маніфестацією масової підтримки хліборобським населенням внутрішньоекономічного курсу КП(б)У. До того ж, виступи делегатів на конференціях дозволили б помітити небезпечні тенденції у ставленні селянства до правлячої партії, з'ясувати міру впливу інших політичних партій на настрої селянства і виявити найбільш активних антиурядових елементів у його середовищі.

Однак, розрахунки керівництва КП(б)У не справдилися. Як свідчать стенограми виступів делегатів безпартійних селянських конференцій Харківської губернії, відбулися вони не за більшовицьким сценарієм. По-перше, виявилось, що найбільш політично активною частиною сільського населення є забезпечені селяни, власники індивідуальних господарств. Саме вони й склали основну частину делегатів конференцій. Так, дві третини делегатів конференції у Старобільському повіті становили “куркулі” [193, арк.1]. З 158 делегатів конференції в Охтирському повіті лише 19 були незаможниками, що співчували комуністам [193, арк.4]. У Богодухівському повіті більшість делегатів виявилися теж “куркулями”, а у Зміївському повіті делегати заповнюючи особові анкети приховували своє майнове становище, щоб не бути зарахованими до “куркулів” [193, арк.16,19].

По-друге, з'ясувалося, що окрім більшовиків й інші “ліві” політичні партії вирішили скористатися конференціями, як засобом ідеологічного впливу на населення. Тому й активізували свою діяльність і постаралися забезпечити максимальну кількість делегатів від своїх партій. Як наслідок, на конференції у Валківському повіті 27 комуністам-більшовикам протистояли 26 боротьбистів, три члени УПІСР (борьбистів), два есери-інтернаціоналісти і один правий есер [193, арк.5]. У Зміївському повіті серед делегатів налічувалося десять членів

КП(б)У і 25 делегатів, що їм співчували. Поряд з ними працювали 18 делегатів, що належали до УКП(б) і УПЛСР (борьбистів) і один лівий есер-інтернаціоналіст [193, арк.16,19]. У Старобільському повіті, КП(б) У забезпечило собі безперечну чисельну перевагу – 15 комуністів і 15 їм співчуючих проти одного боротьбиста і одного боротьбиста [193, арк.16,19]. На конференції у Охтирському повіті представниками від політичних партій виступили комуніст-більшовик Жолубов і лівий есер Жариков [193, арк.3 зв.].

Але найбільш неприємною несподіванкою для представників усіх політичних угруповань стало те, що селянство під час проведення конференцій жодному з них не виявило цілковитої довіри. Оскільки кількість безпартійних делегатів на повітових конференціях сягала від 70% до 90%, то селяни вирішили, що участь представників політичних партій у їх роботі повинна бути максимально обмежена. Лише після тривалих дебатів вдалося переконати делегатів Валківської, Харківської, Богодухівської конференцій ввести до складу президії членів політичних партій [193, арк. 5; 194, арк. 1,44].

Та навіть допустивши у президії партійних делегатів, селянство демонструвало мінімум симпатій до правлячої партії. У Охтирському повіті до президії потрапив лише лівий есер [193, арк.3 зв.]. До президії Валківської повітової конференції потрапили один комуніст-більшовик, два боротьбиста і дев'ять безпартійних делегатів [193, арк.5]. У Богодухівському повіті, в президії працювали один комуніст-більшовик, три боротьбиста і один безпартійний делегат [193, арк.24]. Під час виборів президії Змієвської повітової конференції делегати спочатку взагалі відмовилися вводити до його складу більшовиків, а потім дали згоду, обравши трьох безпартійних, одного боротьбиста і двох комуністів-більшовиків [193, арк. 19зв.]. Тільки після тривалих суперечок, три комуністи-більшовики отримали місця в президії Харківської повітової конференції, поряд з боротьбистом і боротьбистом [194, арк.51].

За таких умов, членам КП(б)У було марно очікувати на плідну співпрацю з більшістю учасників конференцій. Новий земельний закон був неоднозначно сприйнятий селянством. Делегати від сільських общин схвально поставилися до

скасування приватної власності на землю, але були незадоволені тим, що земля хутірських і відрубних господарств залишалася у користуванні їхніх хазяїв [193, арк.5]. Навпаки, хазяїни індивідуальних господарств, наполягали на збереженні права приватної власності на землю, хоч і погоджувались з заборонаю продажу і купівлі приватними особами земельних ділянок [195, арк.47]. Окремі делегати висловлювали своє незадоволення з приводу того, що більшовики не залучили до розробки земельного закону представників селянства [195, арк.5].

Нищівної критики зазнала політика воєнного комунізму з боку безпартійних делегатів Старобільської, Валківської, Зміївської повітових конференцій. [193, арк. 5зв, арк. 19зв, арк.25-35зв]. Досить своєрідне бачення вирішення питання про державну монополію на хліб мали делегати Харківської повітової конференції. У своїй резолюції від 25 лютого 1920 р. вони висловилися за збереження монополії, але вилучений хліб повинен був в першу чергу бути наданий для потреб найбіднішого селянства, лікарень, шкіл і для волостей, що найбільш постраждали під час бойових дій [196, арк.3].

Певно, цілковитою несподіванкою для більшовиків стала надзвичайна активність делегатів селянських повітових конференцій під час обговорення національного питання. Щоправда, на початку січня 1920 р. у своїй доповіді на закритому засіданні з'їзду представників повітових ревкомів, голова Валківського повітревкому Горячев застерігав: “Менш свідомі селяни- боротьбистів, вони зацікавлені в захисті української мови, вважаючи, що в ній вся суть України” [197, арк.129]. Тоді ж представник відділу народної освіти при Харківському губревкомі Істомін доповідав про сильне поширення антибільшовицьких настроїв серед місцевих сільських вчителів [197, арк.90]. Щоб заспокоїти сільську інтелігенцію, Істомін пропонував дозволити викладання українською мовою предметів у школах і її поступового запровадження в діловодстві [197, арк.90]. Однак, присутній на з'їзді голова Сумського повітревкому Барчук заспокоїв своїх товаришів по партії. Після свого перебування в Західній Україні він був невисокої думки про рівень національної

свідомості хліборобського населення і сільської інтелігенції Харківщини. Барчук зазначив: “ В Західній Україні (...) можна зустріти щось середнє між петлюрівцями і боротьбистами. Тут цього немає. Тут зустрічаємо обивательську масу. Цю обивательську масу легко зрушити будь-якою матеріальною допомогою” [197, арк.94].

Але, 5 лютого 1920 р. під час проведення селянської конференції Охтирського повіту, раптом, за словами представника Харківського губревкому, з'ясувалося, що “ більшість з делегатів-заможних селян є чистими петлюрівцями” [193, арк.4]. 3-6 лютого 1920 р. Богодухівською повітовою безпартійною селянською конференцією було прийнято резолюцію по народній освіті, в якій наголошувалося на необхідності подолання наслідків „жорстокої русифікації” шляхом українізації шкіл [193, арк. 10]. Під час роботи безпартійної селянської конференції Куп'янського повіту було запропоновано резолюцію, в якій вимагалось вживання української мови в офіційному діловодстві, навчанні і „поступової українізації церкви”[198, арк.16].

Особливо бурхливі дискусії навколо мовного питання відбулися під час засідань безпартійної селянської конференції Харківського повіту. Асиміляційний вплив зрусифікованого Харкова і присутність 19% етнічних росіян серед сільського населення повіту (найвищий показник серед повітів губернії), зумовили суперечку між російськомовною і україномовною групами делегатів, щодо мовного регламенту виступів. Внаслідок тиску з боку російськомовних делегатів, гостю конференції – Д.З. Мануїльському довелося відмовитись від наміру звернутися до селян українською мовою [195, арк. 98]. Однак україномовній групі делегатів вдалося надіслати офіційне привітання українською мовою від президії селянської конференції, Жіночій робітничій конференції, що одночасно працювала в Харкові і провести свою резолюцію по народній освіті [195, арк. 17; 199, арк.145-145а].

В архівних матеріалах також зафіксовано факти, що свідчать про уважне ставлення селянства Харківської губернії до національної належності представників виконавчої влади на місцях. Так, наприклад, 6-7 лютого 1920 р.

під час роботи безпартійної селянської конференції Зміївського повіту більш ніж 200 делегатів вітали оплесками своїх земляків, котрі рішуче виступили проти введення в регіоні хлібної монополії, як специфічно російського явища, заявивши: “Ми, українці, багаті і не бути в Україні монополії” [193, арк.25-25зв.]

Кризовий період переживали і україно-єврейські стосунки. Від пильної уваги селян було неможливо приховати значну частку єврейських прізвищ серед керівництва надзвичайних більшовицьких продовольчих органів і особового складу надзвичайних комісій. Як наслідок найчисельніша безпартійна селянська конференція Старобільського повіту (700 делегатів), відбувалася в атмосфері сильного антисемітизму [193, арк.1зв.]. Присутній 5 лютого 1920 р. на конференції уповноважений Харківського губернського революційного комітету відзначав, що делегати заперечували будь-які аргументи на захист євреїв і стверджували, що “євреї захопили владу” [193, арк.1 зв].

Джерела свідчать, про те, що делегати безпартійних селянських повітових конференцій вбачали зв'язок між успішним вирішенням національного питання і подоланням країною загальноекономічної кризи. Як свідчив спостерігач Харківського губревкому, 7 лютого 1920 р. обговорення національного питання делегатами Валківської повітової конференції мало особливо гострий характер. Делегати вимагали створення незалежних від керівництва РСФРР, українських органів виконавчої влади і господарчих структур [193, арк.5зв]. Ще більш категоричною була резолюція Богодухівської повітової безпартійної селянської конференції від 6 лютого 1920 р.: “Україна повинна бути окремим народно-господарчим організмом і мати власний Український правлячий центр, що буде підпорядкований лише III Комуністичному Інтернаціоналу і єдиній Українській Комуністичній Партії” [193, арк.8]. Майже одночасно, Куп'янська повітова безпартійна селянська конференція обговорювала пропозицію визнати рівноправний федеративний зв'язок України і Росії [198, арк.16].

Певно, найбільш радикальним за своєю формою, серед виступів по національному питанню, була промова Благова – делегата від слободи Вільшани, 9 лютого 1920 р. на Харківській повітській конференції. У своєму

виступу він зазначив: “ (...) Українське населення повинно мати своїх начальників, а не з Москви і Петрограда (...) В радянській республіці ми боремося за те, щоб у нас був український уряд” [194, арк.142].

Таким чином, більшість хліборобського населення Харківської губернії одностайно висловила недовіру внутрішньоекономічній, міжпартійній та етнічній політиці УСРР і вимагала послаблення тиску воєнно-комуністичних заходів на село.

Подібні вимоги викликали лише роздратування у членів КП(б)У і присутніх на конференціях представників Харківського губревкому. Так, наприклад, коли 27 лютого 1920 р. безпартійні делегати Харківської повітової конференції висунули свою резолюцію, щодо виконання гужової повинності, голова губерньської паливної комісії Корнєв привселюдно пригрозив їм репресіями з боку ВУНК [194, арк. 3зв; 199, арк. 10]. Слід зазначити, що гужова повинність була для селянства не меншим лихом ніж продрозкладка. Саме селянські вози і коні під час громадянської війни стали основним транспортним засобом для перевезення по території Харківської губернії пошти, палива, військових вантажів. Як свідчать джерела, у селах Харківщини часто майже половина селянських возів була зайнята перевезенням державних вантажів [181, арк.42]. Взамін селяни не отримували нічого, тому безпартійні делегати вимагали, принаймні обмежити відстань перевезень до 15 верст і оплачувати послуги візників товарами промислового виробництва. У відповідь, голова Харківського повітревкому Наконечний оголосив:”Ми питання військового характеру не довіряємо нікому вирішувати, скільки ви не старайтеся , все одно нічого не отримаєте” [199, арк.77].

Подібну відповідь на всі аргументи безпартійних селянських делегатів, які намагалися довести економічну недоцільність запровадження державної монополії на хліб, дав голова губерньського комітету КП(б)У С. Сосновський: “ Я всім селянам заявляю прямо : якщо ви добровільно не виконаєте продрозверстку, то її проведуть іншими засобами” [196, арк.84].

Даремно делегати піддавали критиці практику створення колективних форм землегосподарювання. Народний комісар землеробства УСРР З. Мануїльський, під час свого виступу на Харківській повітській конференції 10 лютого 1920 р. пояснив присутнім, що створення комун відповідало виключно інтересам селянства, а чутки про їх шкідливість могли поширювати лише денікінські агенти [195, арк.2]. Тому мав рацію безпартійний селянин Вереженко, коли під час свого виступу заявив, що створювані комуністами “зразкові радянські господарства” стануть „відродженими комунами” [195, арк.39].

Не менш гостро більшовики прореагували на виступи селян по національному питанню. Вислухавши вищезгаданий виступ селянина Благова, голова Харківського повітревкому Наконечний відповів: “Коли Благов каже, що нам потрібна самостійна, окрема Українська Республіка, а присутні делегати йому аплодують – я страшенно обурююсь.(...) Без Росії нам обійтися не можна” [194, арк.150].

Водночас, слід зазначити, що у вирішенні певних питань селянство демонструвало егоїзм та ігнорування суспільних інтересів. Дбаючи, передусім, про збільшення власних земельних наділів, селяни наполягали, щоб під час перерозподілу земельного фонду, цукрові заводи отримали землю в останню чергу [195, арк.47]. В лютому 1920 р. в Харківській губернії було оголошене надзвичайне становище в зв’язку з поширенням епідемій чуми, холери і сапу [200, арк.43-44зв.]. Ситуація ускладнювалася безвідповідальною поведінкою місцевого селянства. На території губернії було зафіксовано багато випадків, коли селяни, щоб позбутися хворої худоби і водночас отримати прибуток, перепродували її під виглядом здорової у сусідні села [197, арк.49]. Коли ж під час проведення Харківської повітської конференції представники губревкому запропонували делегатам проголосувати за позачергове надання селянських возів для потреб лікарів, значна частина делегатів це сприйняла , як черговий утиск з боку влади. І лише після довгих вмовлянь погодилася дати свою згоду.

Як вже було зазначено, поряд з більшовиками на трибунах повітських конференцій з’являлися й представники інших політичних партій лівого

спрямування. Разом з представниками КП(б)У, скористалися нагодою привселюдно висловити свої думки члени УКП(б), УПЛСР (борьбистів), ліві есери-інтернаціоналісти. Однак, під час їхніх виступів з'ясувалося, що своє головне завдання вони, передусім вбачали в висловленні критики в адрес опонентів з “чужих” політичних партій. Так, наприклад, під час проведення безпартійної селянської конференції Харківського повіту лівий есер-інтернаціоналіст Васильков звернувся до присутніх з пропозицією припинити партійні суперечки і виступити “єдиним фронтом” [194, арк.61,63]. У відповідь, голова Харківського губревкому, більшовик Іванов заперечив можливість союзу між існуючими партіями, оскільки, на його думку, серед селянства була відсутня єдність інтересів [194, арк.65,66]. Лівий есер-борьбист Браун звинуватив членів УКП(б) в “самостійщині”, а більшовиків піддав критиці за їх прагнення нав'язати селянству участь в комітетах бідноти [194, арк.132]. Борьбист Калюжний картав більшовиків за недовіру до УКП(б), запевняв присутніх, що члени УКП(б) зробили великий внесок у справу перемоги над збройними силами Директорії і Добровольчої армії [194, арк.83-88]. Потім, намагаючись, відкинути звинувачення у нехтуванні УКП(б) інтересами пролетаріату, Калюжний висунув тезу: “Влада селян без участі робітників – це петлюрівщина” [194, арк.83-84]. Цим одразу ж скористався лівий есер-інтернаціоналіст Боккал. Він розкритикував виступ Калюжного і наголосив, що диктатура пролетаріату не повинна пригнічувати селянство [194, арк.85-86]. В свою чергу, голова Харківського губревкому у своєму виступі назвав лівих есерів-інтернаціоналістів ворогами більшовиків, оскільки на його думку, вони підтримували куркульські збройні виступи [194, арк.120].

Доповідачі від політичних партій піддавали критиці виступи опонентів протягом 8 і 9 лютого 1920 р., але за ці два дні майже не пролунало конкретних пропозицій, щодо оптимізації економічного зв'язку між містом і селом та врегулювання відносин між державним апаратом влади і хліборобським населенням. Лише борьбист Браун і есер-інтернаціоналіст Боккал висунули пропозицію не відновлювати комбідни, відкликати з сіл реквізиційні і каральні

загони та ввести представників селянства до персоналу продовольчих, паливних і землевпорядкувальних організацій [194, арк. 132,137,139]. Однак, більшовики і боротьбисти просто проігнорували їхнє звернення.

Даремно безпартійний селянин – делегат Харківської повітової конференції Погребняк закликав 10 лютого 1920 р. своїх колег сподіватися на підтримку вимог селянства з боку робітників Харкова [195, арк.77]. Він, як і інші делегати, ще не знав про резолюцію з продовольчого питання, яку 26 січня 1920 р. ухвалила загальноміська робітничка конференція. В резолюції схвалювалася державна монополія на хліб, а всі колективи фабрик і заводів міста Харкова зобов'язувалися виділити робітників для створення продзагонів. З 1300 делегатів від 150 підприємств Харкова проти цього рішення проголосувало лише 85 чоловік. Така перевага прибічників політики воєнного комунізму пояснювалася складом делегатів конференції: комуністи-більшовики становили 27% учасників, співчуваючі більшовикам – 35%, боротьбисти – 6%, меншовики – 5,5%, члени “Поалей-Ціон” – 1%, боротьбисти – 0,5% і безпартійні – 25% [201, арк.178]. Єдиним, хто під час роботи конференції відкрито висловився за пом'якшення політики воєнного комунізму був Бер – делегат від РСДРП(м). У своїй доповіді Бер зазначив, що примирити місто і село можна лише у разі відмови від створення комбідів і доручивши справу заготівлі хліба не продзагонам, а кооперативам [201, арк.28-29].

Таким чином, проведення повітових безпартійних селянських конференцій взимку 1920 р. в Харківській губернії було надзвичайно важливим моментом в історії розвитку регіонального селянського руху. Широкі селянські маси Харківщини отримали можливість легально, через представництво власних делегатів спробувати вплинути на політику урядових кіл у сфері аграрного господарства. Більш ніж 1719 селянських делегатів протягом 5-28 лютого 1920 р. у резолюціях своїх конференцій намагалися сформулювати бачення хліборобським населенням регіону власного шляху вирішення злободенних питань: державної монополії на хліб, обмеження торгівлі, впровадження

колективних сільських господарств, розпаювання поміщицьких земель, класової боротьби на селі, міжетнічних стосунків.

Узагальнення підсумків роботи конференцій змушує визнати: більшість сільського населення Харківської губернії однозначно негативно сприйняло відновлення більшовиками політики „воєнного комунізму”. Селянство Харківщини вимагало зменшення розмірів продрозкладки, дозволу на вільну торгівлю, залучення міських ресурсів на допомогу селянам при виконанні гужової повинності. Формування артілей і комун пропонувалося проводити виключно на засадах добровільності, земельний фонд губернії в першу чергу повинен був бути наданий для зрівняльного розподілу між селянами.

Під час роботи конференцій, делегати продемонстрували недовіру до всіх існуючих на той час політичних партій. Більшість представників від волостей були безпартійними і навчені гірким досвідом виживання в умовах Громадянської війни вважали, що будь-яке політичне угруповання захищає, передусім, інтереси міського населення. І для цього вони мали вагомні підстави. Адже всі політичні партії, які мали свої осередки на території Харківської губернії, незважаючи на міжпартійні суперечки, висловлювалися за збереження державної монополії на хліб, існування “зразкових радянських господарств”, визнання “куркуля” ворожим для радянської влади прошарком населення.

Зміст виступів делегатів став свідченням глибоких соціальних протиріч між аграрним і міським населенням Харківської губернії. Значна частина селян вважала, що міське населення значно багатіше ніж селяни. Наївно виглядають зауваження делегатів, котрі вбачали ознаки розкішного життя у наявності міського транспорту (фаєтонів, двоколок), працюючих магазинів, проте це давало додатковий привід вважати, що чутки про голод у містах розповсюджують “буржуї і капіталісти, що там залишились” [199, арк.42]. Та головну соціальну несправедливість селянство вбачало в позаекономічних державних засобах вилучення продовольства, яке поглинало міське населення. Не сприяв поліпшенню стосунків мешканців сіл і міст й етнічний склад останніх. Недарма делегат від загальноєврейського робітничого союзу “Бунд”

Штерн під час свого виступу 19 січня 1920 р. на Харківській загальноміській робітничій конференції зазначив: “Між містом і селом відбувається глибока боротьба, глибокий антагонізм, особливо гостро ця боротьба відбувається в Україні, що зумовлено національним питанням. Міське населення – це росіяни, євреї, поляки, а село – це українці” [201, арк.35]. Звичайно, зростання антисемітських настроїв серед селянства Харківщини не могло сприяти поліпшенню соціально-економічних зв’язків між містом і селом. Але чи було це результатом лише неграмотності селянських мас і впливу традиційних націоналістичних пересудів, посиленних труднощами Громадянської війни? Адже саме Штерн у вищевказаній доповіді називав захист українським селянством своїх національних прав “проявами шовінізму” [201, арк.39].

Національний чинник був невід’ємною складовою боротьби аграрного населення краю за свої права у 1920 р. Поразка аграрної політики Центральної Ради і уряду гетьмана П.Скоропадського, скомпроментували перед хліборобським населенням Харківщини саме ці політичні сили, а не ідею української державності. В умовах Громадянської війни і відсутності єдності українського національно-визвольного руху, селянству Харківської губернії довелося вести власні, часто інтуїтивні пошуки державницького ідеалу. Тому частина місцевого населення симпатизувала Українській Комуністичній Партії (боротьбистів), сподіваючись на її захист від безконтрольної більшовицької експлуатації економічних ресурсів регіону.

Водночас, під час роботи конференцій селянство довело, що навіть новий земельний закон не здатний ліквідувати конфлікт між хазяїнами індивідуальних господарств і селянами – общинниками.

Проведення безпартійних селянських конференцій стало своєрідним екзаменом для КП(б)У. З самого початку робота конференцій почала відбуватися не за більшовицьким сценарієм. Чи виявилися більшовики готовими до конструктивної співпраці з селянськими делегатами, об’єктивного осмислення критичних зауважень на свою адресу? Очевидно, що ні.

Натомість резолюції, що містили негативну оцінку політики „воєнного комунізму” оголошувалися “куркульськими”, на делегатів конференцій постійно здійснювався психологічний і силовий тиск. Влада дала ясно зрозуміти селянинові: те, що його побажання вислухали, не означає, що вони будуть втілені в дійсність.

Прибуття до Харкова в лютому 1920 року делегації у складі 500 продпрацівників з Івано-Вознесенська, Москви, Петрограду на чолі з головою Ради Української трудової армії Й.В.Сталіним, розвіяло останні надії селянства на можливість пом'якшення політики воєнного комунізму. РКП(б) підтверджувало незмінність основотворчих принципів надзвичайної продовольчої політики на селі, що в свою чергу відбилося на інтенсивності продовольчих реквізицій в Харківській губернії [30, с.266]. У 1920 р. до розкладки на збіжжя додалися розкладки на м'ясо, яйця та окремі види овочів. Більшовики планували зібрати в Україні 600 млн. пудів хлібних лишків, не рахуючись з тим, що селянські господарства, знекровлені трьома роками реквізицій були не здатні надати таку кількість продовольства [24, с.238].

Так, наприклад, лише відділ постачання Харківського губернського військового комісаріату у лютому 1920 р. повинен був кожного дня забезпечити продовольством 68537 чоловік [202, арк.366-368]. Це були хворі з 36 госпіталів, розташованих в Харківській губернії, особовий склад повітових і губернських військових частин Харківського гарнізону та 14 армії Південно-Західного Фронту. Серед адрес, на які надходило продовольство з Харківської губернії значилося навіть інтенданство Шліссельбурзької фортеці [202, арк.135].

У відчаї, селянство Харківської губернії використовувало останню можливість легального опору продовольчій політиці держави – волосні сільські сходи. Саме вони, під час прибуття продовольчих агентів, від імені сільської громади ухвалювали рішення про виконання місцевим селянством продрозкладки. Як свідчать матеріали листування Харківського губревкому з продовольчими комітетами, протягом лютого 1920 р. значна кількість волосних сільських сходів оголосила про неможливість повного виконання

запропонованих їм норм продрозверстки [202, арк.202]. Часто, навіть волосні ревкоми, розуміючи нереальність вимог продовольчих агентів, підтримували рішення сільських сходів. Так, наприклад, продовольчий районний інспектор Б.І.Субботовський, звітуючи про свою поїздку до Зміївського повіту взимку 1920 р. зазначав, що у волостях ревкоми не бажали надавати підводи для своєчасного вивозу продовольства, підтримували вимоги селян про зменшення норм розверстки [202, арк.184]. Неодноразово на селянських сходах ухвалювалися постанови про надання продовольства тільки в обмін на фабричні вироби [202, арк.184].

Резолюції волосних сільських сходів свідчать, що участь в надзвичайних продовольчих заходах значної кількості осіб з російськими і єврейськими прізвищами вкотре внесла напруження у сферу міжнаціональних відносин. Зокрема, у таємному зведенні відділу управління Харківського губревкому про політичне становище в регіоні 26 лютого 1920 р. зазначалося, що 150 мешканців Борисовської волості Зміївського повіту на своєму сході ухвалили постанову, в якій стверджувалося: “Влада перебуває не в руках селян і робітників, а в руках євреїв. Селянам не дозволяють вільно торгувати, не даючи провезти п’ять пудів хліба, в той час, як євреї провозять десять пудів” [203, арк.30]. Майже одночасно завідуючий райконторою Шиповитської волості Гаврилов повідомляв голові продовольчого комітету Вовчанського повіту Родовичу про труднощі, з якими зіткнулися російські продзагони в українських селах:“(…) А червоноармійці з хохлами ніяк не можуть домовитися. Коли були серед кацапів можна було працювати й одному” [202, арк.201а].

Оголошення розкладки на насіння соняшника призвело до масового закриття продагентами сільських маслобоєнь. Обурені сільські громади на своїх сходах вимагали поновлення їх роботи, оскільки “найбіднішому селянству потрібне масло для освітлення помешкань”[202, арк. 203зв.]. Роздратовані подібними діями продовольчих агентів і їхніми постійними вимогами, мешканці сіл на своїх сходах почали бити працівників радянських продорганів, виганяти їх з селищ і навіть відкрито погрожувати масовими повстаннями [202, арк.204зв].

Наприкінці лютого 1920 р. більшість продагентів, які працювали на території Харківської губернії у своїх донесеннях повідомляли, що продовольчі реквізиції можливі лише за умов використання військових частин [202, арк.201,207,208,210]. Наприкінці лютого 1920 р. певна частина сільського населення регіону вважала збройний опір останньою можливістю для захисту своїх економічних і національних прав. 17 лютого 1920 р. в Лебединському повіті Харківської губернії вибухнуло селянське повстання під керівництвом повітового військового комісара Фролова. Фролов був досвідченим партизаном, у 1918 р. він очолював один з тих більшовицьких диверсійних загонів, що вели боротьбу з Державною Вартою гетьманату на території Харківської губернії [181, арк.125]. Отримавши посаду військового комісара Лебединського повіту, Фролов сформував свій особистий каральний загін, що складався з 70 чоловік і став почувати себе надто незалежним від центральної губернської влади. Схоже, Фролову імпонувала постать Н.І.Махна. Неодноразові перевірки з боку представників Харківського губернського військового комісаріату виявили, що червоноармійці Лебединського гарнізону іменували Фролова “батьком”, вони явно прихильно ставилися до махновської ідеології, а сам Фролов, не криючись, неодноразово виголошував антикомуністичні промови. Голова Харківського губернського військового комісаріату В.С.Корнев вирішив позбутися небезпечного підлеглого і звільнив Фролова з посади, призначивши замість нього повітвоєнкома Полухова. Однак, амбіційний Фролов звернувся за допомогою до місцевого селянства, проводячи “агітацію національного характеру” [204, арк. 60]. Протягом тижня Фролову вдалося сформувати загін, що складався з 100 бійців, переважно колишніх селян-повстанців і селян-дезертирів [205, арк.2,5]. Найбільше добровольців виявилось в Чупахівській, Должичанській, Ясенівській, Олешкінській волостях Лебединського повіту і селі Терни. Повстанці сформували свій кавалерійський підрозділ, що складався з 35 вершників і захопили два кулемети. Вранці 17 лютого 1920 р. повстанці раптово напали на місто Лебедин. Опору вони не зустріли, оскільки ніхто не чекав від Фролова такого сміливого маневру. Повстанці швидко роззброїли караульну

роту, а сотня кіннотників Лебединського гарнізону і міська міліція перейшли на бік Фролова .

Населення міста поставилося до зміни влади нейтрально, натомість у волостях Лебединського повіту сільське населення не приховувало своїх симпатій до повстанців. За наказом Фролова було заарештовано особовий склад комітету КП(б)У міста Лебедина, знищено прапори місцевого більшовицького осередку і канцелярію повітового продовольчого комітету. Повстанці також конфіскували касу повітового військового комісаріату . Потрібно відзначити, що фроловці не розстріляли жодного заарештованого більшовика [205, арк.2,5].

Не зупиняючись на досягнутому, Фролов вирішив встановити контроль над територією всього Лебединського повіту, призначаючи на посади волосних військових комісарів своїх висуванців. Однак, губвоєнком В.С. Корнев швидко вжив рішучих заходів. За його наказом, на придушення повстання було відряджено кавалерійську частину, що базувалася в Охтирці. 18 лютого 1920 р. більшовицький каральний загін раптово увірвався до Лебедина і роззброїв повстанців. Більшості заколотників вдалося врятуватися втечею, Фролова було заарештовано. Проте, охтирський повітовий воєнком Васильченко, що теж приймав участь у каральній операції, у своїй телеграмі В.С.Корневу просив терміново надіслати до Лебединського повіту нові військові частини, оскільки населення продовжувало симпатизувати фроловцям [205, арк.7].

Звичайно, повстання під керівництвом Фролова з самого початку було приречено на поразку. Надто слабкою була організація повстанців, а головне його учасники не мали чітко визначеної мети. Проте, соціальний склад повстанців і знищення ними документації, пов'язаної з продрозкладкою, свідчать про розчарування селянства в легальних, мирних засобах свого волевиявлення.

Матеріали листування Харківського губревкому з Губернською радою народного господарства, свідчать про те, що наприкінці лютого 1920 р. активними учасниками антиурядового селянського руху стали і селяни-„промисловці”. Запровадження державою шкіряної монополії, тобто вилучення

у населення майже усієї наявної шкіряної сировини для потреб армії, болоче вдарило по інтересам кустарів-ремісників. Намагаючись захистити свою власність від реквізицій, вони почали вдаватися до силових методів. Так, наприклад, 26 лютого 1920 р. агент Ленивкін повідомляв завідуючого шкіряною секцією Охтирського відділу народного господарства про заколот у селі Поляне. Під час перевезення реквізованої шкіряної сировини, натовп місцевих мешканців напав на конвой і, розігнавши охорону, розібрав вантаж [206, арк. 229]. Боротьба за право розпоряджатися шкіряною сировиною продовжувалася в губернії і навесні 1920р. В березні 1920 р. Губернський шкіряний комітет при Губернській раді народного господарства неодноразово у своїх відозвах нагадував про неприпустимість опору його агентам під час реквізицій у населення шкір забитих тварин [206, арк.182].

Іноді селянські виступи набували кримінального забарвлення. Головним чином, це стосувалося погромів цукрових заводів і колишніх поміщицьких економій. Зрозуміло, що селяни намагалися за будь-яку ціну знищити державні господарства, які претендували на частку поміщицьких земель. Але прагнення забезпечити себе землею не може служити виправданням варварських погромів, які вчинило селянство на Тернівському цукровому заводі у Сумському повіті, цукрових підприємствах Богодухівського і Валківського повітів. Протягом січня-березня 1920 р. місцеве селянство розграбувало обладнання цих підприємств і пристосувало його для виробництва самогону, вивезло велику кількість цукру і патоки [206, арк.67-67зв, 177,249]. Водночас, селяни відмовлялися отримувати земельний пай цукрових заводів за умови обов'язкового засіву його частини цукровими буряками. Хліборобське населення краю не бажало обтяжувати себе трудомістким вирощуванням цієї сільськогосподарської культури. Сільські сходи, у своїх резолюціях часто вимагали ліквідації цукрової промисловості у їхніх волостях [206, арк.85]. Не менш руйнівних грабунків протягом січня-квітня 1920 р. зазнали майже всі радянські державні господарства, що були створені на базі поміщицьких економій. У повідомленнях, що надходили до Харківського губревкому

зазначалося:” Грабіжники не обмежуються крадіжками, вони знищують частини машин і інвентар, перетворюючи їх на брухт” [202, арк.314; 207, арк.35]. Однак, потрібно відзначити, що нерідко й державні продагенти буквально знищували зразкові радянські господарства своїми реквізіціями. Працівники продовольчих органів свавільно відбирали у цих господарствах фураж, посівний матеріал, на власний розсуд вбивали племінну худобу. Як наслідок, господарства припиняли свою діяльність, а персонал залишав місце роботи [208, арк.56].

6 березня 1920 р. в Харкові відбулася загальноміська конференція з продовольчого питання [209, арк.1а]. Під час її роботи представники Харківського губревкому, повітових ревкомів, фабрично-заводських комітетів спробували підбити підсумки двох місяців панування радянської влади у Харківській губернії. Висновки були невтішні. Робота адміністративного апарату і транспорту була визнана незадовільною. Учасники конференції констатували факт відвертого саботажу з боку селянства надзвичайних державних продовольчих заходів. Тому делегат від „Бунду”, Штерн і делегат від РСДРП(м) Зарахович виступили з пропозицією відмовитися від сліпого наслідування досвіду роботи продовольчих органів РСФРР. На думку представників „Бунду” і РСДРП(м) міста могли отримати хліб лише ліквідувавши продовольчі і загороджувальні загоны та доручивши справу хлібозаготівлі сільськогосподарській кооперації [209, арк.6,7,11,28]. В обмін на хліб, Штерн пропонував постачати селянам сіль. Але більшість учасників конференції, що складалася з делегатів від КП(б)У проголосувала за резолюцію, в якій вимагалось збільшити особовий склад продзагонів, відмовитися від послуг кооперації і „пройтися по українському куркулю розпеченою праскою” [209, арк.27,41].

Аналогічне рішення було ухвалено й під час проведення у Харкові IV конференції КП(б)У 17-23 березня 1920 р. Головним завданням роботи на селі, як і раніше вважалося знищення куркульського елемента та „зібрання шляхом найвищого напруження сил продовольчого фонду в кілька сот мільйонів пудів”[50 с.71-73]. Щоправда, навіть більшовицька еліта Харківської губернії

мала певні труднощі з визначенням соціального обличчя „куркуля”. Так, наприклад, член Харківського губревкому Руднєв відверто зізнавався головам повітових ревкомів: „Те, що можна назвати середняком – те можна назвати й „куркулем”[197, арк.53]. На думку Лобанова – члена КП(б)У і голови Зміївського повітревкому, „куркулями” слід було вважати тих селян, які не бажали працювати в „зразкових радянських господарствах”[197, арк.56-57]. І хоча наркомзем УСРР Д.З.Мануїльський вважав, що „куркуля” впізнати дуже легко, бо „той хто використовує найману працю, той є куркулем”, селяни Харківської губернії вперто продовжували іменувати „куркулями” своїх особистих ворогів – односельчан і навіть сільських священнослужителів [210, арк.9,13].

Тим часом, стосунки селянства і владних органів в Харківській губернії дедалі більш ускладнювалися. 3 березня 1920 р. мешканці села Мурафа Богодухівського повіту заарештували місцеву міліцію і відмовилися виконувати гужову повинність [203, арк.37]. Того ж дня населення Дергачівської волості Харківського повіту відмовилося виконувати продрозкладку і постачати м'ясо і сало [203, арк.35]. У таємному зведенні відділу управління губревкому від 8 березня 1920 р. про ситуацію у Валківському повіті повідомлялося, що 15% населення співчуває комуністам, 50% населення ставиться позитивно до радянської влади і негативно до комуністів, 15% байдужі до будь-яких форм влади і 20% були охарактеризовані, як „куркулі” [203, арк.40]. 13 березня 1920 р. у Березькій волості Зміївського повіту селяни категорично відмовилися від виконання продрозкладки і побили продагента. Виступ було придушено силами карального загону. Того ж дня у Попельнянській волості Зміївського повіту, селяни роззброїли місцевих міліціонерів і побили їх. Каральний загін заарештував сімох місцевих мешканців, але троє з них зуміли втекти з –під варті [203, арк.48].

Несподіваного союзника у боротьбі з більшовицьким режимом на початку 1920 р. отримало селянство Ізюмського повіту. Тут протягом січня-березня 1920 р. у Мохначанському лісі було зафіксовано появу декількох

білогвардійських партизанських загонів. Загальна кількість їхнього особового складу не перевищувала 20 чоловік, керівництво здійснював командир третього офіцерського полку імені Л.Г.Корнілова. Згідно інформації, яку отримали розвідники другої Латишської бригади, білогвардійці- партизани були офіцерами, що потрапили в оточення під час відступу Добровольчої армії з Харківської губернії [211, арк.4]. На жаль, в доступних для нас джерелах не відображено боротьби більшовиків з цим своєрідним „офіцерським” партизанством. Однак, архівні матеріали свідчать, що до 31 грудня 1921 р. на території Харківської губернії активно діяв білогвардійський загін, що мав назву „Дроздовці” і складався з вісімнадцяти вершників [212, арк.60]. Таким чином, зважаючи на дворічний термін перебування в межах Харківської губернії білогвардійських партизанських загонів, ми можемо припустити, що офіцери Добровольчої армії не лише добре опанували тактику повстанської боротьби, а й користувалися підтримкою певних кіл місцевого населення.

Черговою подією загальногубернського масштабу для селянства Харківщини стали підготовка і вибори до рад робітничих солдатських та селянських депутатів. До початку квітня 1920 року КП(б)У було розроблено систему норм та правил по виборах до рад. Від кожної тисячі червоноармійців вибирався один депутат, від 10 тисяч робітників – один депутат, а від 50 тисяч селян теж мав обиратися один представник. [24,с.159]. Спеціальна інструкція „Хто позбавляється виборчих прав” суворо попереджала про те, що у виборах не можуть брати участі особи, позбавлені цього права Конституцією УСРР. В противному разі їм загрожував строк від 2 до 2,5 років примусових робіт або концтабір до закінчення Громадянської війни. Інструкція значно розширювала коло осіб, позбавлених виборчого права. Окрім куркулів, махновців, петлюрівців, спекулянтів, меншовиків, есерів до зазначеної категорії відносилися і ті особи, які „діями своїми заплямували себе у відношенні до революції та радянської влади, незалежно від того, що вони не підпадають ні під одну з категорій осіб, безумовно позбавлених виборчого права” [24; с. 70].

Право ж трактувати Конституцію та інструкцію отримували виборчі комісії та збори бідноти.

Намагаючись забезпечити собі перемогу на виборах, більшовики розгорнули широкомасштабну кампанію терору проти конкуруючих політичних партій. Зважаючи на погрози з боку КП(б)У, приймає рішення про самоліквідацію керівництво партії боротьбистів, що й було проголошено 14-20 березня 1920 р. на загальній партійній конференції УКП(б) [213, с. 7]. 25 квітня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про партію УПЛСР (борьбистів). Останнім було запропоновано визнати „зайвим існування партії, що репрезентує спеціально інтереси селян”, і почати відповідну підготовку до злиття з КП(б)У, яке і відбулося згодом [24, с. 234]. Відвертої дискримінації зазнавали члени Української Комуністичної Партії. Зокрема, Харківський губревком заборонив головам повітових ревкомів вводити до особового складу своїх організацій членів УКП, „зважаючи на їх шовіністичну травлю на місцях комуністів, що прибули з Великої Росії” [203, арк.15].

Таким чином, селянство Харківської губернії було позбавлено можливості віддати свої голоси за представників опозиційних КП(б)У політичних партій. Намагаючись захистити свої виборчі права, аграрне населення Харківської губернії на волосних сходах неодноразово оскаржувало списки, до яких виборчі комісії вносили прізвища селян, що були позбавлені права приймати участь у виборах [214, арк.80]. Щоб припинити ці антиурядові заворушення, міліція провела арешти найбільш активних учасників, але селяни почали чинити збройний опір. Так, наприклад, 29 березня 1920 р. у Лебединському повіті селянські повстанські загони на чолі з отаманами Волинським і Вежисенком поставили собі за мету зірвати вибори у місцеві ради. Їх поведінка була настільки агресивною, що повітовому ревкомові довелося створити тимчасовий штаб по боротьбі з бандитизмом [214, арк.84]. Проте, більшовики домоглися успіху. Практика усунення від участі у виборчому процесі значної кількості селян дозволила отримати КП(б)У бажані результати. Так, наприклад, під час виборів до сільради у селі Безруки Харківського повіту, виборчого права було

позбавлено 272 чоловіки. Щоб отримати бажаний склад сільради у селі Липці Харківського повіту, більшовиками було позбавлено виборчого права 40 чоловік [203, арк.76]. Подібні випадки мали місце майже у всіх волостях Харківської губернії. Як наслідок, 12 травня 1920 р. у доповіді Мандатної комісії по затвердженню селянських делегатів 4-го губернського з'їзду рад зазначалося, що з 188 делегатів, які прибули на з'їзд, 170 чоловік були членами КП(б)У. Шість делегатів належали до співчуваючих комуністам, а дванадцять інших були безпартійними [215, арк.100].

Значно гірше у більшовиків просувалися справи з запровадженням у Харківській губернії комітетів незаможних селян. 15 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У ухвалив перейменувати спілки безземельних і малоземельних селян на комітети незаможних селян. 9 травня 1920 р. було опубліковано „Закон ВУЦВК і Раднаркому УСРР ”Про комітети незаможних селян”[192, с.10]. Згідно його положенням, штучно створені політичні організації сільської бідноти розглядалися як органи підтримки урядової політики на селі. Комнезами повинні були контролювати діяльність сільрад, проводити землеустрій і сприяти проведенню продрозкладки. Право вступу до комнезамів мали лише селяни, чий наділ складався з трьох десятин землі, безземельні селяни і наймити. Члени КНС отримували солідні пільги: звільнення від виконання продрозверстки, першочергове наділення землею, допомогу продовольством і посівним матеріалом з державного фонду [216, с.3].

До кінця 1920 р. в одинадцяти повітах Харківської губернії було створено 211 волосних і 1441 сільських комнезамів. Таким чином, в жовтні 1920 р. в Харківській губернії нараховувалося 1652 комітети незаможних селян. Загальна кількість членів КНС в регіоні наприкінці 1920 р. становила 29320 чоловік [217, арк.14]. Згідно результатів виборів до 4-го губернського з'їзду рад, у 1920 р. участь у голосуванні взяло 2 млн.431 тис. селян [215, арк.100]. Зважаючи на те, що значну кількість селян з політичних міркувань не було включено до списку виборців, ми приходимо до висновку, що частка членів КНС у 1920 р. становила близько 1% від загальної кількості дорослої частини аграрного

населення краю. Проте, ця меншість виявилася досить агресивною. Отримавши від держави санкцію на конфіскацію „куркульських” земель, до весни 1921 р. членами КНС в Харківській губернії було вилучено близько 209, 2 тис.десятин землі у своїх односельців [18, с.41]. Восени 1920 р. завдяки зусиллям КНС у „куркулів” було конфісковано 1,5 тис. кращих коней [18, с.42]. З метою самозахисту і боротьби з антиурядовими виступами, членами КНС були створені загони революційної самоохорони, які користувалися зброєю і матеріальною підтримкою з боку держави [22, с.58].

Спираючись на дані статистичних матеріалів ми можемо відтворити узагальнений соціальний портрет особового складу комітету незаможних селян у 1920 р. Як, правило, в Харківській губернії на один комнезам припадало три населених пункти [22, с.50]. Найчастіше персонал одного КНС складався з трьох-п'яти чоловік. Серед них рідко зустрічалися жінки, наймити, селяни – „промисловці”. Основний склад КНС становили селяни-землероби, що мали до трьох десятин землі. Більшість з них мала сім'ї і була безпартійною. Досить часто траплялись члени КНС, що вміли читати й писати [217, арк.15]. Однак, господарчих якостей їм явно бракувало. Незважаючи на всі старання, членам КНС в Харківській губернії до жовтня 1920 р. вдалося організувати лише 61 колективне господарство у шістьох з одинадцяти повітів [217, арк.12].

Позаекономічні форми примусу, необхідність постачати хлібом не лише продзагони, а й дислоковані в даній місцевості червоноармійські військові частини, підтримка паразитуючого прошарку населення у вигляді персоналу КНС, ліквідація приватної торгівлі, терор ВУНК – все це негативно відбилося на ставленні селянства Харківщини до системи владних більшовицьких структур. Як, наслідок, у 1920 році протистояння селянського руху остаточному закріпленню „червоного” режиму на окупованих територіях переросло в справжню війну. Каталізатором негативної реакції народних мас стало оголошення весною 1920 року екстреної мобілізації в зв'язку з початком радянсько-польської війни. Адже Х. Г. Раковський не дарма зазначав, що навіть пробільшовицьки налаштований червоноармієць добре воював лише біля рідних

місць, а опинившись далеко від них, він найчастіше ставав дезертиром [66, с. 95]. До того ж, селянин вважав доцільнішим чинити опір продзагонам, ніж воювати за владу, котра продовжувала практикувати ненависні йому воєнно-комуністичні заходи. У 1920 році неявка на мобілізаційні пункти сягала 33% [29, с.20]. Навесні того року, органами радянської влади спостерігалось ухиляння цілих сільських громад від реєстрації населення віком від 18 до 45 років [189, арк.35].

Настільки влада була стурбована масштабами дезертирства, свідчить відозва Харківського повітового виконавчого комітету від 12 червня 1920 р.: „Усім волвиконкомам. Наказуємо звернути саму серйозну увагу на боротьбу з дезертирами, їх укривачами, впроваджуючи в життя залізною наполегливістю поряд з заходами морального впливу каральні заходи: в першу чергу позбавлення пайка сімей дезертирів, конфіскація майна, передача суду укривачів, відібрання земельних наділів” [218, арк.129]. Однак, вищеназвані заходи, попри свою радикальність не виявилися здатними вплинути на ситуацію в краї. Саме дезертири стали головним джерелом поповнення повстанських загонів у 1920 р. Хоча певна частина дезертирів намагалася дотримуватися пасивної тактики, лише інколи, щоб здобути засоби до існування, виявляючи активність, переважна їх більшість, рятуючись від репресій, організовувались у повстанські загани. Як свідчать документи того часу, „дуже часто силоміць мобілізовані селяни, одержавши обмундирування та зброю, розбігалися за першої ж нагоди, збільшуючи лави „зелених” [29, с.20].

Наступним чинником, що стимулював розвиток селянського повстанського руху в Харківській губернії у 1920 р. була діяльність Революційної Повстанської Армії України (махновців). Ідеологія махновського повстанського руху являла собою концепцію „вільного радянського ладу”- влади, що базується на місцевому самоврядуванні і виростає з нього знизу вгору через з'їзди рад. У листівках видавництва культосвіти РПАУ(м) робітникам і селянам пропонувалось створювати автономні федерації-профспілки, які б користувалися правом самоврядування і здійснювали між собою справедливий

товарообмін продуктами своєї праці. Централізоване керівництво федераціями не передбачалося, зобов'язаності між ними уклалися на договірних умовах. Під час війни, федерації-профспілки повинні були організувати народне ополчення.

Земельний фонд країни передбачалося повністю передати у користування селянських громад, керівництво якими повинні були здійснювати „вільні ради” – органи місцевого самоврядування. Делегатів до рад мали висувати селянські сходи, але право обиратися мали лише безпартійні члени громад [219 , с.30-31, с. 41].

Важливе значення для позитивного сприйняття селянством Харківщини світоглядних положень махновського повстанського руху були і його практичні кроки у справі захисту прав хліборобського населення: боротьба проти відновлення поміщицького землеволодіння і політики воєнного комунізму.

Слід також зазначити, що в 1920 р. махновці у своїй пропаганді надали особливої уваги національному питанню, намагаючись переконати селянство в тому, що їхній рух в Україні є самобутній і національний, а „безвладна трудова федерація (...) є єдино вільна незалежна організація, яка повинна привести націю до давноомріяної свободи й процвітання українського народу” [219, с.38]. Водночас, махновська преса закликала до „звільнення рідної України від росіян”, більшовиків характеризувала як людей „що прийшли з Великої Росії”, а тому чужих українському народові і закликала скинути „владу московських насильників” [14, с.24].

Як наслідок, у 1920 р. згідно з донесеннями міліції Валківського повіту, під час появи махновців спостерігалася активізація раніш малопомітних місцевих повстанських загонів [189, арк.230]. Зверхність Н.І.Махна визнавали практично всі повстанські загони, котрі діяли у Зміївському повіті. [29, с. 20-22]. Відновлення діяльності загонів Каменева, Сироватського і Колісниченка в Ізюмському і Куп'янському повітах навесні 1920 року стало прологом масштабної операції армії Н.І.Махна, що в травні 1920 року спробувала пробитися в ліси, розташовані в Ізюмському повіті (Теплинський,

Святогірський, Ізюмський) і поповнити свої лави місцевими дезертирами. Орієнтуючись на повідомлення власної агентури, червоне командування терміново зосередило по лінії залізниці Лозова-Барвінкове-Слов'янськ (понад 100 верст) декілька бронепоездів і значну кількість військ, яким було наказано будь-що не допустити прориву махновців на північ [29, с. 27-28]. Зробивши декілька невдалих спроб прорватися через „антимахновський фронт”, повстанці повернулися в межі Катеринославської губернії, і все ж таки деякі дрібні їхні загони зуміли пробитися в Ізюмський повіт.

Влітку 1920 року, застосовуючи в якості основного тактичного прийому рейди, махновці двічі (в середині липня та наприкінці серпня) навідувалися на південь Харківщини, причому 19 липня навіть захопили Ізюм. [24, с.250]. Просування повстанської армії супроводжувалося тотальним знищенням радянського державного апарату, розгромом комуністичних організацій та комнезамів.

Паралельно в краї діяли селянські повстанські загони, що використовували, як ідеологічну основу лозунги відновлення УНР. На відміну від махновців, „уенерівське” повстанство не заперечувало необхідності створення українським народом міцного державного апарату влади, регулярної армії, правоохоронних органів [14, с.24]. Висунуті повстанцями гасла з вимогами національно-державного змісту були суголосні відповідним положенням декларації уряду Директорії, очоленого в квітні 1919 р. Б.Мартосом: „(...) Єдиний порятунок для Українського Народу, щоб спасти його волю і майно від нападів і грабунків хижих сусідів – у будованні єдиної самостійної і незалежної Української Народної Республіки” [126, с.178; 36, с.12].

Соціально-економічні вимоги учасників „уенерівського” повстанського руху, в загальних рисах, були схожими з відповідними вимогами махновців: передача земельного фонду у розпорядження селянства, ліквідація примусово створених державних колективних господарств, припинення надзвичайних продовольчих заходів і діяльності надзвичайних комісій [205, арк.86; 29, с.20].

Слід зазначити, що на Харківщині „уенерівські” повстанські загони були пов’язані з керівництвом збройними силами Директорії – Головною командою військ УНР, більш ідейно ніж організаційно. У звітах Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920-1921 р.р. вказувалося на відсутність у загонів, що боролися під жовто-блакитним прапором єдиного керівного центру і більша неузгодженість дій в порівнянні з махновським повстанством [61, с.5; 33, с.79].

Подібна ситуація, значною мірою, була зумовлена як традиційною для всіх течій українського повстанства стихійністю, локальністю виступів, амбітністю отаманів, так і політикою по відношенню до Харківщини, Головної команди військ УНР. Так, наприклад, створений в січні 1921 р. при Головній команді військ УНР Партизансько-повстанський штаб на чолі з генерал-хорунжим Ю.Тютюнником, намагаючись підпорядкувати собі антибільшовицький повстанський рух в Україні, відмовився виділити кошти, зброю і повстанців-організаторів для Харківської губернії. [220, с.113]. На думку керівництва Партизансько-повстанського штабу, близькість Харківської губернії до РСФРР і значна активність в краї загонів РПАУ(м) робило цей регіон неперспективним для розгортання національного партизансько-повстанського руху.

Таким чином, „уенерівські” повстанські загони в Харківській губернії виявилися приреченими діяти за власною ініціативою. Зокрема, у Валківському повіті значну підтримку місцевого населення мали повстанські загони отаманів Білецького, Шатровки, Циглера, Перлика [29,с.22]. Особливо примітною постаттю був останній з вищеназваних отаманів. Іван Максимович Перлик, спадковий дворянин, колишній полковник царської армії, який був більше відомий під ім’ям Гната Ратиці [30, с. 276]. Восени 1920 р. він організував досить розгалужену систему „трійок” для підготовки повстання. До початку 1921 р. загін І.М.Перлика, що налічував 26 кавалеристів вів партизанську боротьбу на території Харківської і Полтавської губерній [212, арк.60]. Навесні 1921 р. повстанців було розбито на території Ізюмського повіту каральними загонами більшовиків. Перлик потрапив у полон [212, арк.59]. На допиті в

Полтавській надзвичайній комісії 18 травня 1921 р. він відверто заявив: "Вважаючи, що проведення на Україні радянською владою розверстки, масових розстрілів, а також прибуття з півночі на Україну більшовиків рівноцінне вторгненню ворога в іншу суверенну державу, вирішив на початку осені 1920 р. організувати повстання проти радянської влади для її повалення" [30, с. 276].

Одним з найяскравіших проявів „уенерівської” течії селянського руху Харківщини стало повстання, що наприкінці квітня-на початку травня 1920 р. охопило Валківський, Зміївський, Богодухівський і Харківський повіти. Центрами виступу стали села Високопілля і Ков’яги Валківського повіту. Організаторами повстання були мешканці села Високопілля-заможний селянин Михайло Жабовач і колишній офіцер армії Директорії Денис Шевченко [215, арк. 41]. Їхній задум підтримав колишній командир кавалерійського полку Червоної Армії С.І.Сорокін. Він мешкав у Ков’ягах, перебуваючи у відпустці за станом здоров’я [205, арк.13]. Наприкінці квітня 1920 р. під їхнім керівництвом жителями села Високопілля було створено повстанський штаб, котрий почав формування „Українського народного уряду” і висунув ультиматум Раднаркому УСРР, в якому вимагалось припинити воєнно-комуністичні заходи, віддати землю селянам і надати незалежність Україні [29,с. 22]. Гасла повстанців „Бий комісарів-комуністів!” і „Геть Москву!” було підтримано мешканцями сусіднього села Ков’яги [215, арк.86]. Основну масу повстанських загонів становили селяни-дезертири. Під керівництвом Д.Шевченка і С.І.Сорокіна, повстанці діяли досить організовано, між загонами існував добре налагоджений зв’язок, підступи до селищ пильно охоронялися вартовими. 27 квітня 1920 р. загін повстанців вночі напав на станцію Ков’яги, де звільнив з-під охорони групу селян, які були мобілізовані до армії [205, арк.13]. Протягом наступних декількох днів близько двох тисяч повстанців здійснили спробу заволодіти містом Валки, але марно. Половина повстанців йшла у наступ озброєна вилами й сокирами, тому під час штурму загинуло лише двоє червоноармійців, селяни, натомість, втратили убитими 34 чоловіки [205, арк.13]. Значною мірою, своїм

успіхом більшовики завдячували спецоперації, проведеної співробітниками ВУНК. Їм вдалося завербувати найбільш нестійких учасників виступу і за їх допомогою арештувати С.І.Сорокіна [30, с. 272] . До того ж, не справилися сподівання повстанців на допомогу з боку махновських загонів. Напередодні повстання, в межах Валківського повіту з'явилися загони на чолі з махновськими командирами Бровою і Марусею. На короткий час вони захопили села Коломак, Камишувате та Гракове. [29, с. 22] . З початком повстання, махновці залишилися в межах повіту і „Український народний уряд” запропонував їм узгоджувати свої дії та спільними зусиллями захопити Валки. Однак, Брова і Маруся не втрутились у перебіг подій, пов'язаних з штурмом Валок. На нашу думку, таку поведінку махновців можна пояснити, як з огляду на ідеологічні розбіжності у політичних уподобаннях „уенерівської” і махновської течій повстанства, так і тверезою оцінкою махновськими командирами ситуації в губернії. Певно, вони розуміли, що чисельна і збройна перевага на боці більшовиків.

5 травня 1920 року за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) у Харків прибув Ф.Е.Дзержинський, який очолив тил Південно-Західного фронту [24, с.246]. За його вказівкою, в район повстання було вислано два бронепоезди з десантом, кавалерійський ескадрон, загін воєнізованої охорони, місцеву каральну роту і загін комуністів [31, с. 177]. Після придушення повстання, ревтрибуналом було арештовано 200 чоловік, 29 з них було розстріляно, 22- ув'язнено, 35 – відправлено у штрафні роти [24, с. 244 – 245] .

Поряд з „уенерівськими” і махновськими загонами в краї діяли повстанці, які не мали сталого політичного забарвлення. Так, наприклад, загін отамана Ананчикова, що діяв на Куп'янщині, захищав ідею скликання Всеросійських Установчих зборів . В цьому ж повіті діяв повстанський комітет під назвою „Єдина, неділима”. Група з дев'яти повстанців під керівництвом колишнього матроса-більшовика Власова, яка дислокувалася у Гричівському лісі поблизу слободи Тернова Харківського повіту, чіткої програми не мала [31, с. 183]. Загалом, протягом 1920 р. на території Харківської губернії оперували десять

повстанських загонів, що не мали сталого політичного забарвлення, одинадцять загонів „уенерівського” характеру і вісім формувань, що сповідували ідеологію махновщини [36, с. 13].

Серед місцевого повстанства існували також загони з кримінальним забарвленням. Відсутність матеріально-технічної тилової бази та наявність неорганізовано-анархічних елементів неминуче провокували частину повстанців на грабунки. Однак, селянство чітко відрізняло кримінальних злочинців від ідейних борців. Так, наприклад, у політичному інформаційному зведенні Харківського губревкому від 14-21 грудня 1920 р. зазначалося: „У Харківському повіті ставлення селян до бандитів вороже, а до махновців доброзичливе. У Валківському повіті бідне селянство до бандитизму ставиться негативно, а махновщину сприймає позитивно” [217, арк.34]. Слід також відзначити, що бандитські загони, які діяли на території Харківської губернії, кількісно значно поступалися повстанським формуванням. Як свідчать документи Харківського губерньського відділу ДПУ, навіть у 1921 р., коли в Україні особливо стала помітною криміналізація повстанських угруповань, на Харківщині лише 11 з 57 нелегальних збройних формувань були бандитськими [212, арк. 60].

Намагаючись встановити повний контроль над регіоном, більшовики у 1920 р. вдаються до реалізації цілої серії жорстких репресивних заходів. 23 серпня 1920 року Всеукраїнська Центральна Комісія по боротьбі з дезертирством видала наказ, згідно якого кожне село повинне було бути розділено на райони з п'яти або десяти хат. Примусово призначені з числа місцевих жителів наглядачі – „п'ятихатники” повинні були ловити дезертирів на ввірній їм території. Недбалість „п'ятихатника” каралася відправленням його до концтабору. На додачу, селянам пропонувалося на протязі трьох діб видати радянській владі усіх дезертирів, у разі невиконання ними припису, більшовицьким загонам наказувалося „розпочати повну конфіскацію майна у всіх, за виключенням родин червоноармійців” [218, арк.84].

14 вересня 1920 року голова Раднаркому Х.Раковський разом з Й.В.Сталіним розробили звернення до державних органів республіки. Його основні положення

дозволяли арешт родичів повстанців і їхню відправку в концтабори з конфіскацією майна та цілковите знищення селищ, які надавали підтримку повстанцям [59, с. 34-36]. У 1921 році боротьба владних державних органів з селянським повстанським рухом у Харківській губернії продовжувала зберігати найбільш жорстокі риси. 24 лютого 1921 року відбулося об'єднане засідання пленуму ЦК КП(б)У з членами постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР [24, с. 209]. На засіданні виступив М.Фрунзе з розгорнутою доповіддю. Було розглянуто декілька конкретних питань, пов'язаних з активізацією боротьби проти повстанства, серед них – створення особливих частин, укомплектування батальйонів ВУНК і залучення чекістів до військових дій. 21 квітня 1921 р. Раднарком УСРР створив надзвичайні трійки при загонах по боротьбі з бандитизмом, які одержали право розстрілу запідозрених осіб без суду чи слідства [31, с.182].

Репресії з боку влади викликали адекватну реакцію селянського середовища. В „арсеналі” повстанців Харківської губернії значилися такі покарання для ворогів, як поливання взимку водою, розпинання на хресті, закопування живцем в землю [31, с.180]. З особливою запеклістю знищувалися особи, що йшли на співпрацю з владними структурами. Сторінки архівних документів рясніють повідомленнями про вбивства міліціонерів, терор проти представників місцевої адміністрації [189, арк. 103, 175, 224]. Особливо нещадну боротьбу з більшовизмом на теренах губернії вело махновське повстанство.

Розпочата наприкінці листопада 1920 року Червоною Армією ліквідація махновщини значно ускладнила становище загонів, що були підпорядковані гуляйпільському „батькові” і діяли на території Харківської губернії. 14 грудня 1920 року Українське відділення Російського телеграфного агенства повідомило про успішну операцію загонів комітетів незаможних селян у Зміївському повіті, внаслідок якої „було знищено банду Лозового кількістю 170 чоловік, причому серед узятих в полон виявився організатор махновських загонів Кулініченко” [55, с. 94].

В січні 1921 року, виходячи з-під ударів Окремої Заволзької бригади, армія Н.І.Махна перетнула територію Харківської губернії, однак її перебування в регіоні було короткочасним [24, с. 305]. Незважаючи на значні втрати махновський штаб виділив в березні 1921 року зі складу армії ініціативну групу Іванюка (600 шабель і полк піхоти) і направив її на Харківщину для активізації місцевого повстанського руху [186, с.115]. Особливо жорстокі бої махновців з частинами Червоної Армії розгорнулися протягом 4-16 квітня 1921 року. Розвідка Червоної Армії виявила таємні бази махновців в Ізюмському повіті. Спеціальні маневренні загони під загальним керівництвом Р. Ейдемана розпочали систематичне і безперервне винищення повстанських загонів [24, с.326-329, 340].

Проте, водночас, в урядових колах поступово визрівало переконання в безперспективності боротьби з повстанством лише збройними методами. Невпинне погіршення продовольчого становища, надзвичайний розмах повстанського руху як в Україні, так і в Росії свідчив про нагальну необхідність у зміні внутрішньогосподарчої політики. 4 лютого 1921 року В.І.Ленін уперше підкреслив у промові на Московській широкій конференції металістів необхідність перегляду відносин із селянством. Через чотири дні в ленінському „Попередньому черновому начерку тез відносно селян” були вже сформульовані основні принципи нової продовольчої політики на базі твердого податку, меншого за обсягом, ніж продрозкладка, й покликано забезпечити вільне розпорядження виробниками надлишками своєї продукції, в тому числі через обмін у місцевому господарському обігу.

15 березня 1921 року у своїй промові на X з'їзді РКП(б) В.І.Ленінін було зроблено висновок надзвичайної ваги: дрібний землероб має власні інтереси, які необхідно враховувати державі при здійсненні внутрішньоекономічної політики [221, с. 50-64]. Таким чином, на X з'їзді було зроблено перші кроки по реалізації курсу, побудованого на визнанні вільної конкуренції, товарно-грошових відносин та різних форм власності.

Однак, перехід від пануючої в партії протягом Громадянської війни ідеології та практики до нової економічної політики, не був одноразовим актом. Надто важко було розлучатися багатьом більшовикам з ортодоксальними поняттями, сформованими під час тривалого збройного протистояння, потрібен був перехідний період для врегулювання стосунків з селянством. Особливо складно відбувався перехід до непу в Україні. 27 березня 1921 року надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла рішення „Про заміну продрозверстки натуральним податком”, але на відміну від Росії продподаток запроваджувався в Україні не з весни, а з осені (з нового врожаю). Цей явний рецидив політики „воєнного комунізму” повинен був забезпечити реалізацію запланованої В.І.Леніним хлібозаготівлі в Україні об’ємом близько 200-300 мільйонів пудів хліба, що мав бути відправлений до Росії. Остання намагалася компенсувати цим вичерпання власних хлібних ресурсів, зумовлене неврожаєм та продрозкладкою 1920 року. Свідченням непослідовного впровадження нової економічної політики в Україні, став закон про землекористування, що був прийнятий 5-м Всеукраїнським з’їздом рад 25 лютого – 3 березня 1921 р. [24, с. 317]. Згідно його положенням, за селянськими господарствами земельні ділянки закріплювалися строком на дев’ять років. Таким чином, закон мав покласти край безперервним перерозподілам землі, які з 1917 р. повторювалися майже щорічно, і сприяти підвищенню продуктивності землеробства. Але одночасно законом стимулювалася практика конфіскації у „куркулів” лишків землі. Поряд з цим дозволялася реквізиція „куркульського” реманенту і господарчих споруд.

Чинником, що значно ускладнив соціально-економічну ситуацію на селі стала жорстока посуха, від якої у 1921 році особливо постраждали традиційно хліборобські регіони. В Харківській губернії найменший врожай було зібрано в Зміївському, Ізюмському та Куп’янському повітах. Катастрофічне скорочення збору зерна різко посилило продовольчий дефіцит. Розорені війною і голодом селянські господарства були не в змозі виконати запропоновані їм норми продрозкладки. Однак, держава не рахуючись з важким економічним становищем селянства твердо вирішила поповнити свої продовольчі фонди за його рахунок.

Тому протягом першої половини 1921 р. в Харківській губернії продовжувалося застосування воєнно-комуністичних методів вилучення продовольства у сільського населення [60, с. 6].

Природньо, що знесилене постійним тягарем продовольчої диктатури селянство Харківської губернії негативно поставилося до таких заходів з боку керівництва РСФРР та УСРР. В квітні 1921 року у звіті штабу Харківського військового округу відзначалося масове саботування населенням багатьох волостей законів і наказів УСРР [24, с. 325]. Того ж місяця у Зміївському і Куп'янському повітах мали місце напади селян на продзагони [31, с. 182, 185]. 14 квітня 1921 р. начальник Валківської повітової міліції повідомляв про збройні напади повстанців на місцеву міліцію і червоноармійців [222, арк.34].

Особливо жорстокою в цей час стає боротьба між повстанцями і членами КНС. Останні відверто негативно ставилися до запровадження на селі нової економічної політики [192, с. 11]. Персонал КНС в Харківській губернії відверто виявляв бажання жити й надалі не за рахунок виробництва і праці, а за рахунок перерозподілу продукції, землі, реманенту своїх односельчан. Намагаючись вислужитися перед вищими державними органами, комнезами активно вели боротьбу з повстанством і здійснювали продрозверстку. Так, наприклад, у квітні 1921 р. працівники Тишківського волкомнезаму Харківського повіту ухвалили зобов'язання „частіше влаштовувати нічні облави і масові обшуки по обеззброєнню населення” [55, с. 21]. 19 травня 1921 р. Дергачівський волкомнезам Харківського повіту рапортував про те, що завдяки його зусиллям з волості вдалося зібрати хліба в п'ять разів більше ніж було потрібно [55, с. 103]. В цілому, протягом 1921 р. в Харківській губернії у збройній боротьбі з антиурядовим селянським повстанським рухом взяло участь більш ніж 1177 членів КНС [55, с. 114].

Щоб активізувати вилучення продовольства у сільського населення, наприкінці травня 1921 р. уряд УСРР бере під посиленій контроль і охорону джерела видобутку солі. [53, с. 415]. Тепер селянин міг отримати сіль лише в

обмін на зданий державі хліб. В свою чергу, це провокувало нові збройні виступи селян.

Як свідчать архівні матеріали Харківського губернського відділу ДПУ з 1 січня по 31 грудня 1921 р. на території Харківської губернії діяли 57 нелегальних збройних формувань. 20 повстанських загонів використовували як політичну платформу ідеологію махновського руху. Найбільш чисельними серед них були загони отаманів Каменюка (700 кавалеристів), Медичева (300 піхотинців) і Маслака (200 кавалеристів) [199, арк.60]. У регіоні паралельно також діяли 25 повстанських загонів, члени яких вважали себе прихильниками ідеї відновлення УНР. Серед них найбільш чисельними були загони на чолі з отаманами Волохом (265 кавалеристів), Білецького (100 кавалеристів) і Остапенка (80 кавалеристів). В цей час у губернії діяли також один партизанський білогвардійський загін, що складався з 18 вершників і 11 бандитських загонів, загальною чисельністю 255 чоловік [199, арк. 60]. Таким чином, протягом 1921 р. на території Харківської губернії загалом, у антибільшовицьких повстанських загонах діяли близько 3171 чоловік. Потрібно відзначити, що махновські загони кількісно переважали загони „уенерівської” повстанської течії. Якщо махновських повстанців у Харківській губернії у 1921 р. нараховувалося близько 1967 чоловік, то „уенерівських” повстанців – близько 1204 чоловік. Слід додати, що протягом 1 січня – 31 грудня 1921 р. в інформаційних зведеннях ДПУ на території Харківської губернії не було зафіксовано загони без сталого політичного забарвлення.

Ймовірно вони приєдналися до махновського чи „уенерівського” повстанства, або перетворилися на кримінальні угруповання. Помітною особливістю роботи співробітників загону по боротьбі з бандитизмом при губернському відділі ДПУ у 1921 р. стала класифікація отаманів нелегальних збройних формувань у межах градації: „махновець” – „петлюрівець”- „карний злочинець”. Такий стан справ був зумовлений, в першу чергу, тим, що більшість отаманів гинула під час сутичок і з’ясувати конкретну партійну належність (якщо вона була) бійці ДПУ можливості вже не мали [212, арк.59, 61]. Рядові повстанці, що потрапляли в

полон, у подібних випадках не завжди могли служити достовірними джерелами інформації. Тому ДПУ найчастіше характеризувало лідерів-повстанців за їх переконаннями, а не за партійною належністю.

По-справжньому трагічним стало для отаманів повстанства Харківської губернії літо 1921 р. Знекровлені голодом і продрозкладкою селянські господарства не могли, як раніше, бути продовольчою і матеріально-технічною базою повстанства. Візити „народних месників” тепер сприймалися господарями зовсім інакше ніж у 1919 і 1920 рр. Більшість селянства стала вважати збройну боротьбу з державою безперспективною. І Добровольча армія, і армія Директорії, і збройні сили інтервентів зазнали в боротьбі з Червоною Армією поразки, тому швидкого повалення більшовицького режиму чекати не доводилось. Запроваджена більшовиками система заручництва реально загрожувала репресіями не тільки родичам повстанців, а й усім односельчанам.

Давалася взнаки фізична і моральна втома повстанців від безперервних бойових дій. Тому великий агітаційний вплив на повстанські маси мало проголошення 5-м Всеукраїнським з'їздом рад амністії членам антиурядових збройних формувань [223, арк.46]. Масове дезертирство з повстанських загонів стало у 1921 р. загальногубернським соціальним явищем. Скористатися можливістю повернутися до мирного життя квапилися не лише рядові повстанці, а й деякі отамани. 18 червня 1921 р. в Зміївському повіті добровільно припинив боротьбу махновський отаман Іван Циба, 28 липня 1921 р. в Богодухівському повіті добровільно з'явився в губчека „петлюрівський” отаман Листопад. Проте, у 1921 р. з 45 повстанських отаманів, виявлених ДПУ у Харківській губернії, добровільно склали зброю лише шестеро [212, арк.59]. Потрібно також відзначити, що більшість з них не отримала мирного життя. У першоджерелах зафіксовано, що амністовані отамани були „використані для ліквідації бандитизму”, тобто були змушені полювати на своїх колишніх товаришів по зброї і таким чином заробляти собі прощення у радянської влади. Отже, більшість лідерів нелегальних антибільшовицьких формувань Харківщини, незважаючи на своє надзвичайно складне становище, продовжувала вважати

себе непримиренними ворогами КП(б)У. Однак, це була боротьба приречених. Тільки протягом липня-листопада 1921 р. зусиллями загону по боротьбі з бандитизмом Харківського губернського відділу ДПУ було знищено разом зі своїми загонами десять отаманів і захоплено в полон четверо командирів повстанських формувань [212, арк.57].

Заміна продрозкладки продподатком і легалізація приватної торгівлі наприкінці літа 1921 р. остаточно переконала більшість повстанців у необхідності шукати мирним шляхом порозуміння з владою. Як свідчать інформаційні зведення ДПУ в грудні 1921 р. чисельність повстанських загонів в середньому становила 9-12 чоловік [212, арк.61]. До того ж їх кількість різко скоротилася. Переважна більшість загонів розсіялася, багато отаманів разом зі своїми групами втекли за межі Харківської губернії.

Влітку 1921 р. село почало проявляти перші ознаки розширення сільськогосподарського виробництва. Зокрема, у звіті Харківської губернської економічної наради було зафіксовано, що заміна розверстки продподатком влітку 1921 р. значно пожвавила виробничий напрямок діяльності сільського господарства, що особливо виявилось у збільшенні літньої оранки і посівів озимого клину на 1922 рік. У цьому ж документі було зазначено: „Ставлення селян до продподатку з'ясувалося не відразу. Спочатку у селах спостерігалася злісна агітація про те, що продподаток – це тимчасовий захід, а після податку будуть брати розверстку” [224, с. 73]. Проте, ніяка агітація не могла завадити селянинові помітити, що продподаток був менший за розміром ніж продрозкладка, до того ж з сільської місцевості зникли ненависні для хліборобського населення продзагони. Продподаток став виявився істотним стимулом для розвитку сільського господарства в губернії. Так, наприклад, якщо за вересень-листопад 1920 р. в одинадцяти повітах Харківської губернії було реквізовано лише 35,6% від потрібної кількості зерна, то у вересні-листопаді 1921 р. у вигляді продподатку в регіоні було стягнуто 71% від необхідної державі кількості продовольства [224, с. 74]. Отже, період відкритого збройного

громадянського конфлікту повільно поступався місцем новим суспільним процесам.

3.4.Висновок

Таким чином, під час другого становлення радянської влади в Харківській губернії (3 січня 1919 р. – 25 червня 1919 р.) переважна частина селянства регіону однозначно негативно поставилася до спроб реалізації КП(б)У політики воєнного комунізму. Головними причинами незадоволення селянства аграрною політикою більшовиків на даному етапі стали продрозкладка і запровадження колективного сільського господарства. Надії більшості хліборобів на зрівняльний розподіл землі не справдилися. Оскільки радянські закони, партійні резолюції, інструкції та інші документи закріплювали пріоритети колективного землеробства, то більша частина земель була надана комунам та артілям. Однак “хлібні фабрики” не викликали захоплення у селян. Комуністичне землекористування мало узгоджувалося з соціальною психологією селянства. Створювані в умовах загальногосподарчої кризи, комуністичні сільські господарства внаслідок воєнно-комуністичної штурмовщини втрачали привабливість навіть для малозабезпеченого селянства. Невиважене ставлення до національного питання, цілеспрямоване розпалювання класового антагонізму, позбавило більшовиків підтримки більшості сільського населення в Харківській губернії на початку 1919 р.

На основі аналізу вищенаведених документів та джерел ми приходимо до висновку, про те, що опір селянського руху в Харківській губернії у червні-грудні 1919 р. режиму військової диктатури Добровольчої армії, засвідчив нездатність лідерів білого руху запропонувати широким народним масам прийнятну і перспективну модель соціально-економічних і політичних перетворень. Задекларована на початку квітня 1919 р. Особливою нарадою програма дій майбутнього уряду Російської держави, що передбачала скликання Народних зборів на основі загального виборчого права, децентралізацію влади з допущенням обласної автономії, гарантії повної громадянської свободи так і залишилась нереалізованою. Натомість, населення окупованих територій

зіткнулося з відверто реакційно і шовіністично налаштованими урядовими структурами, які швидко погрузли в корупції. Оголосивши державною мовою в Україні лише російську, Особлива нарада позбавила себе підтримки національно-свідомої української сільської інтелігенції і селянства. Погодившись з запропонованим О.В. Колчаком, визнанням незалежності лише Польщі і Фінляндії, Особлива нарада остаточно унеможливила конструктивний діалог з національно свідомими колами хліборобського населення регіону.

В економічній сфері, діяльність урядових структур білої гвардії фактично була зведена до спроб відновити велике приватне землеволодіння. Можливо, коли б розроблена урядовцями А.І.Денікіна земельна реформа проводилася не в умовах Громадянської війни, а при стабільній політичній ситуації, з достатньою силою державного апарату, вона б могла бути ефективною. Але під час війни, відновлення крупного землеволодіння стало причиною виникнення масового антиденікінського руху селянства Харківської губернії.

Події січня 1920-серпня 1921 рр. засвідчили негативне ставлення селянських мас Харківщини до політики більшовиків на селі. Конфлікт державних структур і селянського руху на Харківщині полягав у несприйнятті останнім політики „воєнного комунізму”. Особливого значення набуло збройне протистояння сільського населення і державних органів влади у 1920 і 1921 рр., коли селянський антибільшовицький повстанський рух у Харківській губернії набрав небаченого доти розміру. Навіть селяни-„промисловці”, які демонстрували пасивність протягом 1917-1919 рр., стали активними учасниками антиурядового руху опору, тому що політика „воєнного комунізму” стала загрожувати їхнім виробничим інтересам. Загрозлива соціально-економічна і політична ситуація, що склалася на той час в Харківській губернії змусила більшовицьке керівництво більш критично переглянути власну аграрну політику. Відмова держави від реквізиційного принципу в хлібозаготівлях у поєднанні з дозволом на торгівлю стала важливою передумовою для врегулювання стосунків держави і селянства на Харківщині. Комбінування державними структурами жорстоких антиповстанських заходів з активною пропагандою основних принципів нової

економічної політики змусило більшу частину селянства по-новому оцінити своє становище. Аграрне населення краю опинилося перед вибором: змиритися зі своєю політичною і соціальною дискримінацією з боку держави і отримати замість цього право гарантованого дев'ятирічного землекористування і вільного розпорядження надлишком своєї продукції (як з'ясувалося згодом, теж протягом лише дев'яти років), або зазнати тотального винищення у нерівному протистоянні з репресивно – каральною системою РКП(б) і КП(б)У. У світлі вищенаведених фактів є очевидним, що український селянин віддав перевагу господарчій ініціативі, а не антиурядовим виступам.

ВИСНОВКИ

Селянський рух в Харківській губернії був одним з конкретних проявів наслідків земельної реформи 1861р., аграрної реформи П.А.Столипіна, Першої світової війни, революцій 1917 р. і Громадянської війни. Об'єктивні висновки щодо подій, пов'язаних з участю сільського населення Харківщини в Українській революції 1917-1921 рр. можливі лише в контексті цих більш значних явищ.

Події Першої світової війни не дозволили довести до завершення аграрну реформу, ініційовану П.А.Столипіним. Зокрема, в межах Харківської губернії на початку 1917 р. актуальними проблемами сільськогосподарського виробництва залишалися аграрне перенаселення, черезсмужжя і домінування селянських господарств общинного типу. Натомість, виявилось, що соціальні наслідки незавершеної аграрної реформи несуть в собі величезну потенційну небезпеку. Державні заходи дозволили виникнути приватновласницькій верстві сільського населення, але вони були нездатні подолати силу інерції мислення пересічного хлібороба-общинника.

Останній відчував себе впевнено лише перебуваючи серед маси собі подібних. Будучи народженим і вихованим в середовищі сільської громади, йому було важко уявити себе в іншій соціальній ролі, окрім члена общини. Селянська громада створювала довкол нього замкнуте в собі, самодостатнє середовище, надзвичайно консервативне у своїх традиціях, суспільних взаємозв'язках і формах праці. Головною рисою соціальної поведінки зразкового общинника була готовність у будь-який момент підкорити свої інтереси і амбіції волевиявленню більшості односельчан. В свою чергу, община була завжди готова розділити з ним тягар податків і державних повинностей. Для малоосвіченого селянина, світ поза межами його села нерідко уявлявся суцільною пасткою і єдиним захистом для нього, знову ж таки була община.

Таким чином, кожний, хто зазіхав на єдність общини, розглядався її членами, як потенційний ворог. Цей аспект соціальної психології селянства був

недостатньо врахований урядовцями Російської імперії під час проведення столипінської реформи. Навіть в Харківській губернії, де на початку ХХ ст. був особливо помітним розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі економіки, поява відрубних і хутірських господарств зустріла неоднозначну реакцію з боку селянських громад. Істотним чинником, що поглибив соціальний і економічний розкол селянства Харківщини, стала передача державою частини найродючіших общинних земель у власність хазяїнів індивідуальних господарств. Зрозуміле з точки зору економічної діяльності подібне стимулювання створення фермерських господарств, викликало обурення навіть у помірковано налаштованих членів общини. Протиріччя між селянами-общинниками та власниками приватних господарств набули особливої гостроти під час Громадянської війни, коли обидві сторони отримали можливість захищати власні інтереси за допомогою зброї. Слід визнати, що навіть тимчасове об'єднання зусиль цих верств сільського населення, наприклад, у боротьбі проти поміщицького і державного землеволодіння або продрозкладки, мало сприяло їхньому взаєморозумінню.

Революції 1917 р. відбулися для селянства зненацька, в найнесприятливіший для країни момент. Стомлене війною і викликаними нею економічними негараздами, сільське населення раптом виявило для себе, що держава – величезний апарат примусу, насильств і збирання податків, швидко припинив своє існування. У містах, що в уяві пересічного селянина втілювали в собі найнеприємніші для нього ознаки державної влади (керівне іншомовне середовище, карально – фіскальні структури) почалася гостра політична боротьба і, як наслідок, село тимчасово залишилося без ефективного нагляду. Переважній більшості селянства було байдуже до партійної боротьби, в силу об'єктивних причин хліборобське населення навіть було позбавлено можливості отримувати про це вчасну і достовірну інформацію. Замість усвідомлення реальної картини політичного і економічного життя в країні, свідомість хліборобських мас охопила ілюзія можливості влаштування суспільного життя за власним зразком. На думку селянського загалу, шляхом до цього „нового

буття” повинен був стати глобальний „чорний переділ” приватної земельної власності. Безумовно, важко було б вимагати від нащадків пригнічуваних і експлуатованих поколінь „оксамитової революції” у справі вирішення аграрного питання. Однак, слід підкреслити, що прагнення до зрівняльного розподілу земельного фонду губернії завдало шкоди, передусім, самому хліборобському населенню Харківщини, розколюючи рушійні сили регіонального селянського руху. Спроби общинного селянства ліквідувати господарства „столипінців”, зумовлювали ситуацію, коли обидві сторони шукали підтримки різних ворогуючих державних утворень. Але наслідки громадянської війни показали, що перерозподіл засобів виробництва не може збільшити обсяг створюваного за їх допомогою продукту.

Не сприяла єдності селянського руху й пасивна поведінка селян - „промисловців”, які поєднували працю у сільському господарстві із заробітками у промисловості. Дистанціювавшись від проблем пов’язаних з вирішенням земельного питання, більшість з них стали активними учасниками антиурядового руху опору лише у 1920 році, коли радянська влада почала вилучати їхні запаси сировини.

Узагальнюючи оцінку стосунків сільського населення краю з державними утвореннями, до складу яких входила Харківська губернія протягом 1917-1921 рр., слід звернути увагу на низку спільних проблем, що виникали у кожного чергового режиму при розв’язанні аграрного питання. Найважливіше значення серед них, мали питання, пов’язані із збереженням крупного землеволодіння (приватної або державної форми власності) і селянських господарств фермерського типу, відновленням роботи цукрової промисловості та вилученням у селян продовольства за твердими цінами. Саме у вирішенні цих питань знайшов своє найповніше відображення конфлікт інтересів держави й селянства. За великим рахунком, представники політичних партій і лівої, і правої орієнтацій вбачали у селянстві передусім безлику, малограмотну робочу силу, яку потрібно було змусити постачати у міста максимальну кількість продовольства за мінімальну оплату. І „ліві”, і „праві” також чудово розуміли

важливість для економіки країни цукрової промисловості і господарств високого агротехнічного рівня. Однак, озброєне селянство мало хвилювало питання фінансування державної скарбниці і „білих”, і „червоних”, як і рівень життя міського населення. Село, передусім, вимагало поступок для себе. Потрібно визнати, що найбільше поступилася державними інтересами у стосунках з селянством Українська Центральна Рада. Проте й вона, давши санкцію на ліквідацію великого землеволодіння, не змогла уникнути запровадження продрозкладки. Значно менш поступливішими були Українська Держава, режим Особливої наради і УСРР (Директорія за браком часу не встигла розгорнути свою аграрну політику в краї). Жоден з цих режимів не відмовився від збереження крупних землегосподарств, відведення солідної частини губернського земельного фонду під посіви цукрових буряків та запровадження продрозкладки. Тому цілком закономірним був прогресуючий радикалізм селянського руху, оскільки з кожним роком його учасники усвідомлювали, що будь-яка влада у містах прагне розмовляти з хліборобом з позиції сили.

Певно, найважчі випробовування того часу випали на долю власників індивідуальних селянських господарств. На відміну від общинного селянства, котре прагнуло зберегти лише право приватної власності на продукт своєї праці і знаряддя праці, „століпінці” намагалися зберегти власність й на землю. Безумовно, не слід ідеалізувати мотиви якими керувалися власники індивідуальних господарств. Починаючи з 1906 р., боротьба за перетворення відрубів і хуторів у високорентабельні ринкові господарства відбувалися у жорстких умовах. Так, скажімо, під час дослідження нами не було виявлено фактів, що свідчили б про відмову „століпінців” від земельних наділів на користь общини у випадках, коли землевпорядні комісії порушували права селян-общинників. І погромницькі настрої у середовищі „століпінців” теж мали місце. Однак, з огляду на характер ведення господарства, слід визнати, що саме хутори і відруби мали стати осередками формування хліборобської еліти Харківської губернії у ХХ ст. Натомість, протягом 1917 – 1921 рр., господарства „століпінців”, як порівняно заможні, перетворилися на першочерговий об’єкт

продовольчих реквізицій для армій воюючих сторін. Головним джерелом небезпеки для власників індивідуальних селянських господарств став внутрішньоекономічний курс більшовицької партії, спрямований на одержавлення аграрного сектора країни.

Завдяки зусиллям апарату пропаганди РКП(б) і КП(б)У, у агітаційній літературі і вітчизняній історіографії за хліборобами-власниками Харківської губернії закріпилося образливе прізвисько „куркуль”. Таким чином, більшовики намагалися скомпроментувати селян, які чинили опір не лише економічній, а і національній політиці УСРР. Саме у південно-східних повітах – осередках хутірських і відрубних господарств в Харківській губернії протягом 1917- 1921 рр. спостерігалася найбільш посилена увага з боку сільського населення до справи українізації громадського життя. Однак, слід відзначити, що національно-культурні вимоги з боку селянських кіл Харківщини були більш чітко сформульовані ніж національно-політичні. Загалом, більшість селянства Харківської губернії у своєму баченні ідеалу української державності обмежувалися радянською моделлю політичного устрою країни.

Наприкінці Громадянської війни саме так зване „куркульство” виявляло особливу активність у виборах до місцевих органів самоврядування і участі у безпартійних селянських конференціях. Але урядовий курс більшовицької партії спрямований на легалізацію системи продовольчих монополій, усунення хазяїнів приватновласницьких господарств від участі в роботі органів місцевого самоуправління і заохочення терору з боку комнезамів сприяв ліквідації „куркульства” за межу виживання. Переконавшись, що легальними засобами позбутися політики „воєнного комунізму” неможливо, і „столипінці”, і селяни-общинники об'єднаними зусиллями продовжували збройну повстанську боротьбу до середини 1921 р., яка була найбільш активною у Валківському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському, Старобільському повітах.

На протязі Громадянської війни, найбільш вживаними формами опору селянства Харківщини були нелегальні активні (збройні повстання, створення повстанських загонів, терористичні акти), нелегальні пасивні (дезертирство,

приховування продовольства, саботаж повинностей), легальні активні (сільські сходи, селянські конференції) та легальні пасивні (відмова від участі в роботі місцевих органів влади, небажання вступати до лав певної партії). Найефективнішими формами боротьби виявилися діяльність повстанських загонів, дезертирство, ігнорування продовольчої та інших повинностей і легальні пасивні прояви незгоди з певною державною політикою. Легальні активні прояви опору, незважаючи на свій гучний резонанс, виявилися нездатними кардинально вплинути на аграрну політику влади.

Важливим чинником, що впливав на хід повстанської боротьби в регіоні була діяльність Революційної Повстанської Армії України (махновців). В Харківській губернії діяли, як рейдові групи безпосередньо махновської кінноти, так і загоны, що формувалися командирами РПАУ (м) з місцевих селян. Багато в чому, непримиренна позиція повстанства Харківщини по відношенню до денікінського режиму і політики „воєнного комунізму”, була зумовлена впливом ідеології махновського руху. Водночас, небажання отаманів РПАУ (м) співпрацювати з „уенерівським” повстанством вносило розкол в повстанський рух на Харківщині і ослаблювало його. Однак, слід зазначити, що й в Харківській губернії не знайшлося такого місцевого селянського лідера, який міг би своїм авторитетом і масштабністю дій скласти конкуренцію Н.І.Махно.

Отже, ми приходимо до висновку, що рушійними силами регіонального селянського руху було общинне і приватновласницьке селянство. Участь селян-„промисловців” у селянському русі на Харківщині стала помітною лише в роки політики „воєнного комунізму”, яка становила загрозу їхнім торговельно-виробничим інтересам.

Потрібно визнати, що внаслідок відсутності організаційної єдності, селянам не вдалося створити єдиної програми дій де було б чітко сформульоване їхнє бачення майбутнього соціально-політичного устрою України і роль власного регіону у процесі державотворення. Селянству Харківщини вдалося успішно вирішити тактичні задачі: позбутися поміщицького землеволодіння, обмежити розмір державної частки губернського земельного фонду, довести владі

економічну недоцільність продовження застосування надзвичайних продовольчих заходів, актуалізувати питання українізації освіти і роботи громадських установ. Таким чином, селянство Харківщини проявило себе як самостійна сила, що спроможна збройним шляхом захистити свої інтереси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Попов Н. История бандитизма в Харьковской губернии //Партийный работник. – 1922. - № 3-4. – С.112-115.
2. Лобахін В. Лютий по селах Харківщини //Літопис революції. -1930. - №2. – С.50-72
3. Кондуфор Ю.Ю. Борьба рабочего класса и беднейшего крестьянства Украины за хлеб в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. 1919 г: Автореф. дис...канд ист.наук /Харьк.Гос. ун-т. –Х., 1952. -16с.
4. Шило В.П. Борьба рабочего класса и трудящегося крестьянства Украины за хлеб в 1920 г: Автореф.дис... канд. ист наук. / Харьков. Гос. ун-т. – Х., 1953. -15 с.
5. Ксензенко Н.И. Национализация земли на Украине в 1920 г. (По материалам Харьковской губернии): Автореф. дис...канд ист.наук. /Харьк.Гос.ун-т. – Х., 1953. – 16 с.
6. Ісиченко А.К. Боротьба робітників і селян під керівництвом більшовиків за встановлення радянської влади в Ізюмському повіті (1917-1918рр.) // Наук. зап. ХДПІ ім. Г.С.Сковороди. -1957. – Сер. Історія. –Т.24 –С.43-73.
7. Заставенко Г.Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – К.:Держполітвидав, 1959. – 154 с.
8. Склярєнко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. – К.: Вид-во АН УРСР , 1960.- 272 с.
9. Белан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких окупантов в 1918 г.-К.: Изд-во ун-та, 1960.-329 с.
10. Шиян К.К. Островський С.Я. Минуле і сучасне села. – Х.: Кн. Вид-тво, 1963.-328 с.
11. Тичина В.Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. – Х.: Вид-во ун-ту, 1969.-282 с. 12.

12. Куличенко М.И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918-1920). –Х.: Изд-во ун-та, 1966.-246 с.
13. Ксензенко М.І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921рр.)-Х.: Вид-во ун-ту, 1968. -183 с.
14. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. – Х.: Вид-во ун-ту, 1971. – 171с.
15. Решодько П.Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) – Х.: Вид-во ун-ту, 1972.-170 с.
16. Олейник Н.Н. Деятельность большевистских организаций Харьковской губернии по защите, восстановлению и упрочению Советской власти: Дис...канд. Ист. наук: 07.00.01. -Х., 1976 -250 с.
17. Вовк Т.А. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії // Україн. істор. журн. – 1980. - №10.- С.66-75.
18. Калініченко В.В. Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України (1920-1923) // Вісн. Харк. держ.ун-ту. – Х., 1980. - №20.- Сер.: – Історія. –Вип.12. – С. 38-44.
19. Калініченко В.В. Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919-1923 гг): Автореф.дис... канд іст. наук: 07.00.02 Харк. держ.ун-т. – Х, 1981. – 24 с.
20. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929) – Х.: Основа, 1991. – 131 с.
21. Калініченко В.В. Сільськогосподарський реманент в індивідуальному селянському господарстві УРСР (1917-1929). //Вісн.Харк.держ.ун-ту –Х, 1992.- №362 – Сер.: -Історія –Вип.25. – С.10-16.
22. Белый П.Ф. Дышлевый П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920-1922 гг.) – К.: Высш.шк., 1988 -155 с.

23.Хмель І.В. Аграрні преобразования на Україні, 1917 -1920 гг. – К.: Наук. думка, 1990 – 240с.

24.Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918-1921.- К.: Наук. думка, 1992. -368 с.

25.Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917-1921 рр.:Проблеми ідеології суспільного та військового устрою: Автореф.дис... канд іст наук: 07.00.01 / Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. -19 с.

26.Чоп В.М. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917-1921 рр.) // Наук. пр. істор.ф-ту ЗДУ. – Запоріжжя , 1999. – Вип.VIII.-С.39-46.

27.Кульчицький С. Комунізм в Україні:перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. -396 с.

28.Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) –К.: Вид-во Ін-ту історії України, 2000. -208 с.

29.Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) // Зб. Харків. істор-філол. т-ва. – Т.5. –Х.:Око. - 1995. - С.18-28.

30.Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). –Х.: Основа, 1995.-400 с.

31.Радченко Л.О. Семененко В.І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. //Вісн. Харк. держ ун-ту. –Х., 1996.- №387. - Сер: –Історія України.- Вип.1. –С.171-190.

32.Семененко В.І. Над Харківщиною – революції тайфун // Слобожанщина. - 1999.- №10. - С.173-180.

33.Склярєнко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // З архівів ВУЧК- ГПУ-НКВД-КГБ.-1995. -№1.- С.69-85.

34.Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження.- Х.: Основа, 1997. -400 с.

35.Калініченко В.В. Рибалка І.К. Історія України. Ч.3.:1917-2003 рр.- Х.: ХНУ ім.В.Н.Каразіна, -2004.- 628 с.

36.Ісаков П.М.Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр): Автореф. дис... канд іст.наук. 07.00.01. / Ін-тут історії України. НАН України. – К, 2001. -23 с.

37.Ісаков П.Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережній Україні в 1919- 1920 роках як важливий чинник виникнення та розгортання селянського повстанського руху //Сіверянський літопис. – 1998. -№4. – С.132-163.

38.Ісаков П. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919-1921 роках (До 80-річчя початку масового селянського антикомуністичного повстанського руху в Україні) // Сіверянський літопис. -1999. -№3, - с.47-75.

39.Ісаков П. Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні у 1919 році: загальна характеристика //Сіверянський літопис. -1999. -№6. –С.157-162.

40.Михайличенко Д.Ю. Політика „воєнного комунізму” і українське селянство, 1919р. : Дис...канд іст.наук: 07.00.01 –Х.; 2002. – 237с.

41.Захарченко П. Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) –К.: ТОВ Міжнар.фін.агенція, 1997. -46 с.

42.Reshetar, John S., r. The Ukrainian revolution, 1917-1920: A study in nationalism. – Princeton (N. S.): Princeton Univ. Press, 1952. – 363 p.

43.Mace, James E. Communism and the dilemmas of national Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933 – Cambridge, Massachusetts, 1983.-XIV, 334 p.

44.Commission on the Ukraine famine. Report to congress. Investigation of the Ukrainian famine 1932-1933/ - Washington, United States Government printing office, 1988.-524 p.

45.Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор: Пер. з англ. – К.:Либідь, 1993. -384 с.

46.Грациози Андреа. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – М.: АИРО-XX, 1997. -200 с.

47.Graziosi, Andrea. A new, peculiar state.Explorations in Soviet History, 1917-1937 – Westport, Connecticut, London. – 2000. -272 p.

48.Семенникова Л. Гражданская война. За что воевали, кто победил? // Наука и жизнь. -1995.- №10. – С.42-50.

49.Шамбаров В.Є. Белогвардейщина. Серия „История России”. Современный взгляд. – М.: Алгоритм, 1990. – 640 с.

50.Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2 т.- К.: Політвидав УРСР, 1976. –Т.1: 1918-1941 - 1007 с.

51.Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за створення СРСР. Зб.док. і матеріалів. – К.: Держполітвидав, 1963 – 408 с.

52.Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 –1970). В 14 т. – К.: Держполітвидав, 1979. – Т. 2: 1917-1924. - 522 с.

53.В.И.Ленин об Украине. В 2 ч.- К.: Политиздат Украины, 1978. – Ч.2: 1917-1922 – 567 с.

54.Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Февраль 1917г.- апрель 1918 г. Сб.док.и материалов – Х.: Облиздат, 1957. – 545 с.

55.Комітети незаможних селян Харківщини 1920-1933 рр. Зб. док. і матеріалів.- Х.: Кн. вид-во Держ. архів Харків. обл., 1961. – 327 с.

56.Комітети незаможних селян України. 1920-1933. Зб. док. і матеріалів.- К.: Наук.думка, 1968.- 636 с.

57.Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. – Х.: Прапор, 1973. - 321 с.

58.Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т.- К.: Наук.думка, 1997. – Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 422 с

59.Н.Махно и махновское движение. –Днепропетровск: Акционерное общество DAES, 1999 – 76 с.

60.Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб.док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1993. - 240 с.

61.Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-ому Всеукраинскому съезду Советов // 3 архівів ВУЧК – ГПУ - НКВД – КГБ – 1994.- №1.- С.5-11.

62.Эрдэ Д. Годы бури и натиска. Книга первая. На Левобережье. 1917. –Х.: Госиздат Украины, 1923.-117с.

63.Эрдэ Д. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. – Х.: Пролетарий, 1927. -274с.

64.Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр.творів. – Т.3 - 757 с.

65.Скрипник М.О. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні //Червоний шлях. -1923. -№3. –С.76-115.

66.Раковський Х. П'ять років Української Радянської влади (Промова тов.Х.Г.Раковського на урочистому засіданні Харківської Міськради від 16 липня ц.р.) //Червоний шлях. -1923. -№4-5. –С.88-106.

67.Сйдеман Р.Какурин Н. Гражданская война на Украине - Х.: Госиздат.Украины, 1928. – 72 с.

68.Качинский В. Крестьянское движение // 1917 год в Харькове. Сб. ст. и воспоминаний – Х.: Пролетарій, 1927.- С.180-269

69.Ігнатов М..Червоногвардійський загін в боротьбі за хліб (Із спогадів про кінець 1917 р.) //Літопис революції. – 1933. - №1-2.- С.175-187.

70.Романченко Ю.А. 3 партизанського руху в „нейтральній зоні” (до десятиріччя 1 дивізії Червоного Козацтва) // Літопис революції. – 1929. - №5-6.- С.217-226.

71.Антонов - Овсеенко В.Д. Записки о гражданской войне: в 4 т. - М.: Воениздат, 1933. –Т.4. -343 с.

72.Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.- К.:Філадельфія, 1995. – 493 с.

73.Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення.- К.: Вид-во Криниця, 1991. – 128 с.

74.Воронович Н.В. „Зеленые” повстанцы на черноморском побережье // Деникин. Юденич. Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М.: Отечество, 1991. – С.159-210.

75.Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919- март 1920. - Минск.: Харвест, 2002. -464 с.

76.Мельгунов С.П. Красный террор в России.- М.: СП „ РУССО”, 1990. – 207 с.

77.Хоменко А. Національний склад населення України по новіших даних // Червоний шлях. – 1923. - №6-7. – С.86-93.

78.Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис...канд.Іст.наук: 07.00.01. –Х.; 1997.- 195 с.

79.Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.) // Україн. істор. журн..- 1999. -№3. – С.23 – 33.

80.Плугатырев П.Г. Крестьянское движение в Харьковской губернии в период Первой мировой войны //Сб. Харьков. военного ин-та. – 1958. –Т. ХХІІІ.- С.5- 13.

81.Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сб.документов. – Х.: Б.и, 1961. – 322 с.

82.Маслов М.П. Селянське землеробство в пореформеній Харківській губернії //Зб. наук. пр. Сер. Історія та географія. Харк. держ. пед. ун-т ім.Г.С.Сковороди. – Х.:ОВС, 1999 – Вип.3. –С.55-61.

83.Остапенко С. Капіталізм на Україні // Червоний шлях. -1924. -№1-2. . – С.112-135.

84. Маслов М.П. Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії у 1861 – 1914 рр. Автореф.дис... канд іст.наук. 07.00.01. /Харків. держ. пед. ун-т. – Х, 1998. – 16 с.

85. Проскура Н.Л. Соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи в Харківській губернії //Наук. зап. ХДП ім. Г.С. Сковороди. – К; Х; 1951. – Т. XII. – Істор.сер. – С.123-131.

86. Сусоров С.В. Партія соціалістів-революціонерів і столипінська аграрна реформа – Херсон.: Херсон.держ.техн.ун-т, 1988. -37 с.

87. Проскура Н.Л. Сільськогосподарські переписи 1916- 1917 рр. як джерело дослідження аграрних відносин у Харківській губернії // Історичні джерела та їх використання. – К.: 1972. – Вип.7. – С. 44 - 49.

88. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2т. – С. П.б., 1999. –Т.1.-461 с.

89. Короливский С.М. Рубач М.А. Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. – М.: Наука, 1967. – 597 с.

90. Суперанская А. Тайные языки. // Наука и жизнь. – 1998. - №3. – С. 12 – 13.

91. Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни // Україн. істор. журн.. – 1978. - №8. –С.117-124.

92. Майстренко В.С. Конфліктні ситуації в ході проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906 – 1915 рр.) // Вісн. Харк. держ. ун-ту. –Х.: 1999.- № 441. – Сер.–Історія. - Вип.31. – С. 156 – 165.

93. Майстренко В.С. Здійснення столипінських аграрних реформ в Харківській губернії (1906 – 1915 рр.) // Матеріали Міжнар. наук.-практичної конф. „Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація”. – Х.; 2001. – С.14-16.

94. Вербицький М. Національна гордість: цукрозаводчики Терещенки // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 29 жовт. – 5 лист. С. 15.

95. Кисіль М. Харитоненки // Слобідський край. – 1992. – 5 лют. – С. 3

96. Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. – Х.: Радянський селянин, 1927. -253 с.
97. Кривуля О.М. Соціальні норми як база інтеграції суспільства // Вісн. Ун-ту внутрішніх справ. – Х, 2000. – Вип.11. – С. 327 - 333.
98. Нечипоренко М. Нові товариства на селі. Українізація кооперативів. З'їзд у Харкові // Рідне слово. – 1917- 1 квіт. – С. 2-4.
99. Клочок І. З партійного життя // Боротьба.- 1917.-17 вересн.- С.7-14.
100. Хоткевич Г. Селянські з'їзди // Рідне слово. – 1917. – 13 трав. – С.1-2.
101. Хоткевич Г. Селянські з'їзди // Рідне слово- 1917. – 20 трав. – С.1-2.
102. Хоткевич Г. Селянські з'їзди // Рідне слово – 1917 – 27 трав. – С.1
103. ЦДАК. Ф.1071, оп.3, спр.4. Канцелярія прокурора Харьковской судебной палаты. г. Харьков. Переписка по аграрным делам. 3 августа-1917г.- 1918 г.
104. Гамрецький Ю.М. Тимченко Ж.П. Щусь О.Й. Ради України в 1917 р. (липень-грудень 1917 р.) – К.: Наук.думка, 1974.- 342 с.
105. Местные хроники. Протокол // Великий Океан. – 1917.- 13 авг.- С.4.
106. Горожанин. Остановитесь! // Народная свобода – 1917. – 17авг.- С.2.
107. Решодько П.Ф. Виступи селян Харківщини проти духовенства в 1917 рр. // Україн. істор. журн. – 1962. - №3. – С.78 – 85.
108. Жихорец. Село Жихір. Попи і українізація на селі // Рух.- 1918. – 21квіт.- С.4.
109. Реєнт О.П. Нариси з історії української революції // Історія України. – 2000.- №29 - 32. – С. 1 – 78.
110. Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.) – Х.: Вид-во ун-ту. 1967 – 191 с.
111. ЦДАГО. Ф.57, оп.2, спр.69. Коллекция документов по истории КПУ. Копии протоколов собраний, митингов рабочих. 11 марта – 13 декабря 1917 г.
112. Список гласных Харьковской думы прошедших по списку Партии Народной Свободы // Народная свобода. -1917. – 13-15 июля. – С.1.

- 113.Ипполитов М. Единство России // Народная свобода. – 1917.
– 13-15 июля. – С.2-3.
- 114.Перший Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві //Рідне слово. – 1917. –
10 черв. С.1-2
- 115.Королівський С.М. Утворення Української Радянської держави. // ХДУ.
Уч. зап. Харків. ун-ту. – Харків.; 1957. – Т. 89. – Тр. істор. ф-ту. – С. 9 – 40.
- 116.Бадєєва Л.І. Діяльність товариств „Просвіта” в Харківській губернії у
1917 – 1920 рр. // Зб. наук. пр.- Сер. Історія та географія. Харк. держ. пед. ун-т.
ім. Г.С. Сковороди. – Харків. ОВС, 2001. – Вип. 7. – С.32 – 38.
- 117.Приказ об образовании местных Продовольственных Комитетов
//Горно-заводское дело. – 1917. - №13-14 – С.15693-15695.
118. Мироненко О. Закони про хлібну повинність УНР і Української держави
// Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник
/ За ред. О.М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. С. 192 – 195.
- 119.Афонін Ю.В. Співвідношення партійних сил більшовиків та організацій
непролетарських партій у Донбасі (березень-жовтень 1917 р.) // Наук.пр. з
питань політичної історії. Київ. держ. ун-т. ім. Т.Г. Шевченка – К.; Либідь, 1991.
–Вип.169.- С.109-118.
- 120.Гавриленко О.А. Логвиненко І.А. Більшовицький переворот у Харкові: як
це було //Наук. зап. кафедри українознавства Харків. ун-ту.- Х.: Основа, 1994.
– Вип.1.- С. 48 – 59.
- 121.Первое Советское правительство. Октябрь 1917 – июль 1918.
-М.: Политиздат, 1991. – 461 с.
- 122.Омельченко І. Колективізація в сільському господарстві на Україні
// Червоний шлях. – 1924. - №4-5.- С. 185 – 205.
- 123.Новый устав сельско-хозяйственных артелей // Беднота – 1920.
-19 нояб. – С.3.
- 124.Мирний договір між УНР з одної і Німеччиною,
Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони // Рух. -1918. – 17
квіт. – С.2.

125. Крах германской оккупации на Украине. – М.: Госиздат, 1936. – 206 с.
126. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії: - К.: Либідь, 1993. – 288 с.
127. Щусь О. Воєнна єдність трудящих Росії та України (1918 – 1919 рр.) // Україн. істор. журн..- 1980. - №10. – С. 37 – 48.
128. Бош Е.Б. Год борьбы – К.: Политиздат Украины, 1990. – 446 с.
129. Гема В.І. Склярєнко М.Є. Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі російського і українського народів проти Австро-німецької агресії в 1918 // Україн. істор. журн. – 1958 . - №1 – С. 71- 84.
130. К вопросу о вывозе сахара из Харьковской губернии // Вестник Украинской Народной Республики. – 1918. – 28 март. – С.2.
131. ЦДАВО. Ф.4465, оп.1. спр.244. Колекція документів, матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб.
132. Засів поля й німці // Рух.- 1918 – 18 квіт. – С.4.
133. Малиновський Б. Аграрна політика Німеччини та Австро-Угорщини в Україні (1918) // Історія України. -2000. - №10. – С. 4-7.
134. Ленін В.І. Основні положення Декрету про продовольчу диктатуру // Повне збір. творів.– Т.36 – С.298 – 299.
135. Рибалка І.К. Розін С.О. Участь трудящих Харківщини у розгромі іноземних воєнних інтервентів і внутрішньої контрреволюції (1918-1920) // Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. До 40-річчя встановлення радянської влади на Україні. – Х.: обл. вид-во, 1958. – С. 36 – 77.
136. П. Скоропадський. Грамота до всього народу Українського // Рух. – 1918.- 1 трав. – С.4.
137. Малиновський Б.В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р : Автореф. дис... канд іст. наук: 07.00. 02. /Дніпропетр. ун-т. – Д.: 2001. – 15 с.
138. ЦДАВО. Ф.1216, оп.1, спр.100. МВД УД. Осведомительный отдел. Донесения старост о настроениях населения, большевистском движении и происшествиях в Харьковской губернии. 11 июня -23 ноября 1918г.

139.ЦДАВО. Ф.1216, оп.1, спр.113. МВС УД. Донесення, повідомлення та листи Харківського губернського старости про нагляд, арешти та обшуки осіб запідозрених у більшовизмі. 15 липня – 7 грудня 1918 р.

140.Захарченко П. Звенигородсько – Таращанське повстання на Київщині у 1918 році; погляд із сьогодніня //Історія України. – 1998. - №8. – С. 4 – 5.

141.Клунний Г.В. В боротьбі за селянство. Земельні закони контрреволюційних урядів за час революції на Вкраїні // Червоний шлях. – 1926. - №4. – С. 90 - 114.

142.Доклад Грузмана (Донецкая обл) на 4-м пленарном заседании ЦК КП(б)У 8 сентября 1918 г. // Летопись революции. – 1927. - №1. – С.141

143.ЦДІАК. Ф.1071,оп.3,спр.37. Канцелярия прокурора Харьковской судебной палаты. г.Харьков. Донесения прокуроров окружных судов о боевых и террористических действиях партизан и повстанцев в Харьковской, Екатеринбургской и Полтавской губерниях. 25 июня 1918 г. – 14 января 1920 г.

144.ЦДАВО. Ф.1216, оп.2, спр.1. МВС УД. Доповіді Державної Варти про внутрішнє становище на Україні. 21 липня – 13 листопада 1918 р.

145.ЦДАГО. Ф.57, оп.2, спр.260. Коллекция документов по истории КП(б)У. Документы партии УКП (боротьбистов). 3 июня 1918 г. – 12 июля 1919 г.

146.Под немецкой пятой. (Документы о Гетьманщине) // Летопись революции. – 1924. -№3-4. – С.189-203.

147.ЦДАВО. Ф.1216, оп.1, спр.107. МВС УД. Рапорти, доповідні листи повітових старост Харківської губернії про партизанський рух, арешти партизан та протоколи зізнань. 28 серпня – 18 листопада 1918 р.

148.Верман И. Голос деревни. //Новая Россия. – 1919. – 16 окт. – С.3.

149.Дубинский И.В. Шевчук Г.М. Червонное казачество. – К.: Политиздат, 1987. – 224 с.

150.Попов Н. Революционные события в Харькове от июня 1917 до декабря 1918 г // 1917 год в Харькове. Сб. ст. и воспоминаний. – Х.: Пролетарий, 1927.

151.Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1918. – 19 дек. – С.2

152. О текущем моменте // Новая Россия. – 1918. – 19 дек. - С.3.
153. Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1918. – 24 дек. – С.3.
154. Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1918. – 29 дек. – С.1
155. Антонов-Овсеенко В. В борьбе против Директории // Літопис революції. – 1929. - №5-6. – С.142-186.
156. Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1918. – 14 дек. – С.2.
157. Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1918. – 24 дек. – С.4.
158. Декларация Директории УНР // Новая Россия. – 1918. – 31 дек. – С.2. ДАХО. Ф.Р.- 460, оп.1, спр.21.
159. Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1919. – 3 янв. – С.3.
160. Шерман І.Л. До історії продовольчої політики радянської влади на Україні в 1919 р //Наук. зап.. Істор. серія: / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – К; Х: Радянська школа, 1951. – Т. XII.- С. 3 – 37.
161. ДАХО. Ф.Р. – 89, оп.1, спр.60. ЧК г.Валки. 23 февраля 1919 г. -18 июня 1919 г.
162. ЦДАГО. Ф.1, оп.20, спр.21. ЦК КПУ. Протокол заседания Центральной политической мобилизационной комиссии. Доклады, сводки Центральной и губернских политических мобилизационных комиссий, агит- просвет отрядов при губвоенкомах. 29 апреля – 7 августа 1919 г.
163. ДАХО. Ф.Р.-202, оп.2, спр.20. Харьковский губревком. Стенограмма заседаний беспартийной крестьянской конференции Харьковского уезда. Т. 2. 10 февраля 1920 г.
164. ЦДАГО. Ф.1, оп.20, спр.20. ЦК КПУ. Докладные записки, сообщения ВУЧК, Центрального Украинского железнодорожного ревкома. 5 марта - 12 декабря 1919 г.

165.ДАХО. Ф.Р. – 89, оп.1, спр.21. Валковский уездный исполнительный комитет. Приказы по уездному военному комиссариату. 23 апреля – 25 апреля – 23 июля 1919 г.

166.Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. – К.: Т-во „Знання” УРСР, 1990. – 62 с.

167.Воззвание Добровольческой армии // Новая Россия. – 1919. – 26 июня – С.2.

168.ЦДАГО. Ф.1, оп.20, спр.39. ЦК КПУ. Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У (для членов ЦК). 16 сентября – 16 декабря 1919 г.

169.Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енцикл. Довід. – К.: 1987. -632 с.

170.Шевоцуков П.А. Страницы истории гражданской войны. Взгляд через десятилетия. - М.: Просвещение, 1992. -191 с.

171.Анциферов А.Н. По аграрному вопросу // Новая Россия. -1919 -21 июля- С. 1-2.

172.Левитский В.Ф. Принудительное отчуждение и интересы русской земледельческой культуры // Новая Россия. – 1919. – 20 авг. – С-1.

173.Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1919. – 25 июня –С.1.

174.Об украинской школе // Новая Россия – 1919. – 8 августа – С.2.

175.Деникин А.И. К населению Малороссии //Новая Россия. – 1919. – 14 августа – С.1.

176.Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько – повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 рр. – К.: Наук. думка, 1966 . – 302 с.

177.ЦДАГО. Ф.1, оп.20, спр.40. ЦК КПУ. Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У для членов ЦК. 13 ноября – 4 декабря 1919 г.

178.Венгреженовский. Разъяснение к мобилизации //Начало. – 1919. -29 июня. – С.1.

179.ЦДАГО. Ф.1, оп.18, спр.40. ЦК КПУ. Доклады о деятельности военного отдела и отдела связи ЦК КП(б)У. 1919 г.

180.ЦДАГО. Ф.1, оп.18, спр.42. ЦК КПУ. Доклады уполномоченных ЦК КП(б)У о деятельности повстанческих отрядов в тылу деникинских банд. 1919 г.

181.ДАХО. Ф.Р.- 202, оп. 2, спр. 15. Харьковский губревком. Стенограммы закрытых заседаний съезда представителей уездных ревкомов. Т.1. 11 января 1920 г.

182.ЦДАГО. Ф.1, оп.18, спр.33. ЦК КПУ. Доклады К.Коробкина в оргбюро ЦК КП(б)У о подпольной работе в Харькове, Лесичанском и Старобельском уезде. 1919 г.

183.Життя партії //Боротьба. – 1920. – 17 січ. – С.7.

184.ЦДАГО. Ф.57, оп.2, спр.282. Коллекция документов по истории КПУ. Фотокопии сводок отдела связи, информационного и учетно-распределительного отдела ЦК КП(б)У для членов ЦК. 25 августа – 4 декабря 1919 г.

185.Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918-1920)- М.; Наука, 1966. – 454 с.

186.Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921) –3: Дикое Поле,1995. -248 с.

187.Раковский Х. Розпуск Гуляй-польського з'їзду // Більшовик. -1919 - 11 черв. – С. 2.

188.ДАХО.Ф.Р.-89, оп.1, спр.12. Валковский уездный исполком. Циркуляры Харьковского губернского отдела юстиции, приговоры ревтрибунала 14 армии. 17 декабря 1919 г. – 23 ноября 1920 г.

189.ДАХО.Ф.Р.-89, оп.1, спр.11. Валковский уездный исполком. Донесения начальника уездной милиции, волостных исполкомов, ревкомов о происшествиях в уезде. 4 января 1919 г.- 31 декабря 1920 г.

190.ДАХО.Ф.Р. – 202, оп.1, спр.8. Харьковский губревком. Переписка с губернскими и уездными военкоматами. 1919 – 1920 гг.

191.ДАХО.Ф.Р. – 89, оп.1, спр.120. Валковский уездный исполком. Сообщения о происшествиях в уезде. 23 декабря 1919 г. – 15 октября 1920 г.

192.Мельничук О.Л. Комнезами у системі радянської влади //Історія України. – 2000. -№21. – С.10-12.

193.ДАХО. Ф.Р. – 202, оп.2. спр.18. Харьковский губревком. Протоколы заседаний уездных беспартийных крестьянских конференций и доклады уездных ревкомов о проведении их. 1920 г.

194.ДАХО.Ф.Р. – 202, оп.2, спр.19. Харьковский губревком. Стенограмма заседаний беспартийной крестьянской конференции Харьковского уезда. Т.1. 8 февраля 1920 г.

195.ДАХО.Ф.Р. – 202, оп.2, спр.20. Харьковский губревком. Стенограмма заседаний беспартийной крестьянской конференции Харьковского уезда. Т. 2 . 10 февраля 1920 г.

196.ДАХО.Ф.Р.-202, оп.2, спр.21. Харьковский губревком. Стенограмма заседания беспартийной крестьянской конференции Харьковского уезда. Т. 3. 24-26 февраля 1920 г.

197.ДАХО.Ф.Р.-202, оп.2, спр.16. Харьковский губревком. Стенограмма закрытых заседаний съезда представителей уездных ревкомов. Т.2. 11 - 12 января 1920 г.

198.ЦДАГО.Ф.1, оп.2, спр.268. ЦК КПУ. Информационно-инструкторский отдел. Отчеты, обзоры, информация Харьковского губкома КП(б)У. 25 января-31 декабря 1920 г.

199.ДАХО.Ф.Р.-202, оп.2, спр.22. Харьковский губревком. Стенограмма заседания беспартийной крестьянской конференции Харьковского уезда. Т.4. 26-28 февраля 1920 г.

200.ДАХО Ф.Р.- 202, оп.1., спр.1 Харьковский губревком. Канцелярия президиума. Переписка с Всеукраинским Революционным комитетом. 1 января 1919 г. – 29 апреля 1920 г.

201.ДАХО. Ф.Р. – 202, оп.2, спр.31. Харьковский губревком. Стенографический отчет общегородской рабочей конференции. 19-26 января 1920 г.

202.ДАХО.Ф.Р. -202. оп.1, спр.14. Харьковский губревком. Канцелярия президиума. Переписка с продовольственными комитетами. 16 декабря 1919 г. - 15 мая 1920 г.

203.ДАХО. Ф.Р.-202, оп.2, спр.14. Харьковский губревком. Информационная сводка отдела управления губревкома о политическом положении в губернии. 5 ноября 1919 г. - 10 мая 1920 г.

204.ДАХО.Ф.Р.-202, оп. 1, спр.8. Харьковский губревком. Переписка с губернскими и уездными военкоматами.

205.ДАХО. Ф.Р. – 202, оп.2, спр. 30. Харьковский губревком. Почто-телеграммы и разговоры по прямому проводу. Сведения о борьбе с бандитизмом в губернии. 14 февраля – 1 мая 1920 г.

206.ДАХО. Ф.Р. -202, оп.1, спр.9. Харьковский губревком. Канцелярия президиума. Переписка с губернским советом народного хозяйства (Губсовнархоз).18 декабря 1919 г. -15 мая 1920 г.

207.ДАХО. Ф.Р.-429, оп.1. спр.1. Богодуховский уездный военный революционный комитет.17 февраля 1919 г. – 4 марта 1920 г.

208.ДАХО.Ф.Р.-202, оп.1, спр.2 Харьковский губревком. Канцелярия президиума. Переписка с Харьковским губернским земельным отделом. 30 января 1920 г. – 7 мая 1920 г.

209.ДАХО Ф.Р.-202, оп.2, спр.17. Харьковский губревком. Стенограмма общегородской конференции по продовольственным вопросам. 6 марта 1920 г.

210.ДАХО. Ф.Р.-202, оп.2, спр.26. Харьковский губревком. Стенограмма заседаний съезда, представителей волостных ревкомов Харьковского уезда. 31 декабря 1919 г.

211.ДАХО. Ф.Р.- 90, оп.1., спр.14. Змиевской уездный исполнительный комитет. Протоколы заседаний Змиевского уездного ревкома. 31 декабря 1919 г. – 9 апреля 1920 г.

212.ДАХО. Ф.Р.-203, оп.1, спр.543. Харьковский губернский исполнительный комитет. Канцелярия президиума. Материалы к протоколу заседания президиума губисполкома № 51 от 4 августа 1922 г.

213.Любовец О. Боротьбисти і більшовики: співпраця та протиборство //Історія України – 2000. - №40.- С. 3-7.

214.ДАХО. Ф.Р.-202, оп.2, спр.29. Харьковский губревком. Протоколы заседаний избирательной комиссии по губернии и уездам за 1920 г.

215.ДАХО. Ф.Р. -202, оп.2, спр.27. Харьковский губревком. Стенограмма заседания IV губернского съезда Советов. 11-14 мая 1920 г.

216.Хлебная разверстка // Беднота. – 1920. – 28 сент.- С. 3.

217.ДАХО. Ф.Р.-203, оп.1, спр.208. Харьковский губисполком. Подотдел по работе среди комитетов незаможных селян. Информационные сводки и отчеты о деятельности комитетов незаможных селян Харьковской губернии. 28 июля 1920 г. – 27 декабря 1920 г.

218.ДАХО.Ф.Р. -460, оп.1, спр.53. Дергачевский волостной исполнительный комитет. Переписка с Дергачевским волостным военкоматом Харьковского уездного военкомата. 1920 г.

219.Ерде Д. Програма анархо-махновщини // Літопис революції -1930 - №2. –С.28-49.

220.Срібняк І.В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Україн. істор.журн. – 2001. -№5.- С.107-120.

221.Ленін В.І. Доповідь про заміну розкладки натуральним податком 15 березня 1921 р.// . Повне зібр.творів. –Т.43. – С.50-64.

222.ДАХО.Ф.Р.-89, оп.1, спр.115. Валковский уездный исполком. Переписка уездного отдела управления. 24 января – 31 декабря 1920 г.

223.ДАХО. Ф.Р.- 89, оп.1, спр.347. Валковский уездный исполком. Доклады и рапорты уездной милиции. 4 января – 7 сентября 1921 г.

224.Отчет Харьковского губернского экономического совещания. 1 января - 1 октября 1921 г. – Х.: Госиздат, 1921.- 153 с.